

**ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБІНСЬКОГО**

ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

**Вісник
історичного факультету**

ВИПУСК 22

Вінниця - 2024

Вісник історичного факультету : збірник наукових праць. Випуск 22 / Відповід. ред. Ю.А. Зінько. Вінниця: ТОВ «Друк», 2024. 184 с.

Рекомендовано до друку вченою радою історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол № 8 від 9 травня 2024 р.)

У збірнику наукових праць на основі широкого кола джерел та літератури висвітлюються актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії, етнології, культури та методики викладання історії в школі. Матеріали звітної наукової конференції.

Редакційна колегія:

Ю.А. Зінько, кандидат історичних наук, професор, відповідальний редактор;
А.В. Войнаровський, кандидат історичних наук, доцент;
В.О. Гребеньова, кандидат історичних наук, доцент;
С.О. Гусєв, кандидат історичних наук, доцент;
Т.Р. Кароєва, доктор історичних наук, професор;
О.А. Коляструк, доктор історичних наук, професор;
П.М. Кравченко, кандидат історичних наук, професор;
О.І. Криворучко, кандидат історичних наук, доцент;
І.В. Мазур, кандидат історичних наук, доцент;
О.А. Мельничук, доктор історичних наук, професор;
І.І. Ніколіна, кандидат історичних наук, доцент;
І.М. Романюк, доктор історичних наук, професор;
Ю.С. Степанчук, доктор історичних наук, професор;
В.А. Тучинський, кандидат історичних наук, доцент.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Олександр Криворучко МІЖ ПЕРЕЯСЛАВОМ ТА АНДРУСОВИМ: ПОШУК КОЗАЦЬКОЮ УКРАЇНОЮ АЛЬТЕРНАТИВ ДЕРЖАВНОГО СТАНОВЛЕННЯ	5
Олександр Погуляєв СУПЕРЕЧЛИВІ УМОВИ РОЗВИТКУ ЕТНІЧНИХ МЕНШИН ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	11
Наталія Кузьмінець, Олена Стадник УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ: ВІДКРИТТЯ, ВНУТРІШНІЙ УСТРІЙ, ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ (ВІДЕНСЬКИЙ І ПРАЗЬКИЙ ПЕРІОД)	20
Олександр Красян РЕПРЕСІЇ ПОЛЬСЬКИХ ПЕДАГОГІВ НА ПОДІЛЛІ У 1930-ТІ РОКИ	24
Сергій Борзов СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ПОРТРЕТ СТАЛІНА В ОЦІНЦІ Р. КОНКВЕСТА	29
Анатолій Трембіцький ОРГАНІЗАЦІЯ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НАУКОВЦЯМИ-ЕМІГРАНТАМИ, ВИХІДЦЯМИ З ПОДІЛЛЯ	41
Анна Маліновська, Іван Романюк СТАН ЗАХОДІВ ІЗ ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ПРИРОДИ РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО ЗНАЧЕННЯ В УКРАЇНІ У КІНЦІ 1960-Х РОКІВ	48

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Людмила Войтко ЖІНКА-ФАРАОН ХАТШЕПСУТ ЯК ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ	54
Павло Кравченко АНГЛІЙСЬКІ КОЛОНІЇ В ПІВНІЧНІЙ АМЕРИЦІ: СТАНОВЛЕННЯ	59
Дмитро Лампіга, Павло Кравченко АНГЛІЯ ТА ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА В США 1861-1865 РР.	65
Ольга Мурашова ПОЛІТИЧНИЙ ПОРТРЕТ ТЕОДОРА РУЗВЕЛЬТА	71
Віталій Тучинський УТВОРЕННЯ БЕССАРАБСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ В СКЛАДІ РРФСР 1919 Р.: ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ ПРОБЛЕМИ ПРИДНІСТРОВ'Я	75
Олександр Кравчук ТУРЕЧЧИНА В 1920-Х РР. У ПРАЦЯХ Л. ВЕЛИЧКА	82

Олег Мельничук СПОГАДИ Е.БЕНЕША «МЮНХЕНСЬКІ ДНІ» ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ ПЕРШОЇ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ..	90
Інна Мазур, , Марина Скрипнікова ЯПОНІЯ У ПЕРЕДДЕНЬ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	114
Інна Ніколіна, Юлія Тихоненко ДІЯЛЬНІСТЬ Е.БЕНЕША НА ПОСАДІ ПРЕЗИДЕНТА ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ (1946-1948 РР.)	120
Дмитро Каліберда, Юрій Зінько СВЯЩЕННОСЛУЖИТЕЛІ ВІННИЧЧИНИ У ПЕРІОД АНТИЦЕРКОВНОЇ КАМПАНІЇ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ЗЛАМІ 1950-Х – 1960-Х РР. ..	124
Олександр Неприцький ВИСВІТЛЕННЯ ВТРАТ ОСОБОВОГО СКЛАДУ ПІД ЧАС ПЕРШИХ ДВОХ РОКІВ ПОВНОМАСШТАБНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (2022 – 2023 РР.) В ПУБЛІКАЦІЯХ БРИТАНСЬКИХ ЗМІ	132

КУЛЬТУРА, МЕТОДИКА НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Наталка Жмуд, Світлана Коломієць СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ОБРАЗ УКРАЇНСЬКОГО МІСТА У ТВОРЧОСТІ ІВАНА ФРАНКА	136
Тетяна Пірус З ІСТОРІЇ СЕЛА РАХНИ ЛІСОВІ ТУЛЬЧИНСЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ: МАЛОВІДОМИЙ ГОЛОД У 1925 Р.	142
Анатолій Войнаровський, Ілля Ковальов РОЗБУДОВА СИСТЕМИ АДМІНІСТРАТИВНОГО УПРАВЛІННЯ З ПОЧАТКОМ НАЦІСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ	148
Валентина Гребеньова, Віктор Косаківський ВІДНОВЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ КЛЕМБІВСЬКОЇ АРТІЛІ «ЖІНОЧА ПРАЦЯ» (1944-1949)	154
Тетяна Каросва КОМПЛЕКТУВАННЯ ЕТНОГРАФІЧНОЇ КОЛЕКЦІЇ ВІННИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ (1948–1992)	162
Ольга Колястрок ВІЗУАЛЬНІ СТУДІЇ ТА УДОСКОНАЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ СТУДЕНТІВ-ІСТОРИКІВ	170
Тетяна Мельничук, Олександра Прокопенко ІННОВАЦІЙНІ ПЕДАГОГІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ ТА ЇХ ПРАКТИЧНЕ ЗАСТОСУВАННЯ ПІД ЧАС ПРОХОДЖЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРАКТИКИ У ЛІЦЕЇ	175
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	181

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Олександр Криворучко

МІЖ ПЕРЕЯСЛАВОМ ТА АНDRУСОВИМ: ПОШУК КОЗАЦЬКОЮ УКРАЇНОЮ АЛЬТЕРНАТИВ ДЕРЖАВНОГО СТАНОВЛЕННЯ

У статті висвітлено пошук козацькою Україною альтернатив свого державного становлення в ході московсько-польської, польсько-шведської та московсько-шведської воєн, які тривали у період між українсько-московською військово-політичною угодою 1654 р. та Андрусівським перемир'ям між Московією та Польсько-Литовською державою.

Ключові слова: Гетьманщина, Річ Посполита, Швеція, Московія, Переяславська рада, Віленське перемир'я, Андрусівський договір.

Oleksandr Kryvoruchko

BETWEEN PEREYASLAV AND ANDRUSOVO: THE SEARCH BY THE COSSACK UKRAINE FOR ALTERNATIVES TO THE STATE STATEMENT

The article highlights the search of Cossack Ukraine for alternatives to its state formation during the Moscow-Polish, Polish-Swedish and Moscow-Swedish wars that lasted between the Ukrainian-Moscow military-political agreement of 1654 and the Andrusiv armistice between Muscovy and the Polish-Lithuanian state.

Keywords: Hetmanate, Polish-Lithuanian Commonwealth, Sweden, Muscovy, Pereyaslav Council, Vilna Armistice, Andrusiv Treaty.

Козацька Україна на шляху свого державного становлення мусила постійно балансувати між суперечливими інтересами великих держав: Московії, Речі Посполитої, Швеції, Османської імперії та її васалів (Криму, Молдавії, Валахії, Трансільванії). До-речі, на думку відомого дослідника історії Гетьманщини З. Когути, сама ця смуга напівзалежних держав степового прикордоння стала одним з вирішальних факторів появи Української козацької держави [1, с. 17].

Для визначення політичних альтернатив, які мала Гетьманщина у 1650-х – 1660-х роках важливе значення має аналіз тогочасних московсько-польської, польсько-шведської та московсько-шведської воєн у частині, так званого, «українського питання».

В лютому-березні 1653 р. боярською думою у Москві було ухвалено рішення направити до Польщі посольство щодо примушення Яна II Казимира до заборони у Речі Посполитій книг, які містили скорочення титулу царя, та до примирення з Військом Запорізьким на основі Зборівського договору 1649 р. Після невдачі цієї дипломатичної місії у Москві було скликано заключне засідання Земського собору (перше засідання відбулося 25 травня 1653 р.). 1 жовтня 1653 р. собор

ухвалив розірвати «вічний мир» з Польщею (Полянський договір 1634 р.) та прийняти під «високу руку» царя «гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорізьке з містами їх і землями». По суті, це означало офіційне оголошення війни Речі Посполитій. Тоді ж було затверджено склад посольства в Україну, яке мало завершити офіційне оформлення підпорядкування Війська Запорізького владі московського царя. Ця процедура була розпочата на Переяславській раді у січні 1654 р., а завершена схваленням царем умов козацько-московської угоди 27 березня 1654 р. Всі ці події призвели до початку московсько-польської війни, яку більшість істориків датують 1654-1667 рр.

Для визначення цілей тогочасної московської політики щодо Речі Посполитої, на нашу думку, слушним є твердження З. Когута, що Москва більше переймалася зневагою царського титулу й кандидатурою царя на польський трон, аніж правами на володіння Україною. Історик переконаний в тому, що протягом більшої частини XVII століття Москва розглядала Україну як розмінну монету, що не мала першорядного значення [1, с. 20].

Воєнні дії між козацькими та польськими військами поновилися у лютому 1654 р. після наступу польських загонів на Брацлавщину. У травні Б. Хмельницький на вимогу царя направив 18-тисячний корпус під команду І. Золотаренка на територію Великого князівства Литовського, де розпочиналася боротьба між московською армією та військами Речі Посполитої. Сам козацький гетьман спільно із московськими загонами боярина Бутурліна мав діяти у напрямку Камянець-Львів-Люблін.

В результаті літньої воєнної кампанії 1654 р. під владою Москва опинилися Смоленськ, Невель, Вітебськ, Полоцьк, Мстиславль, Орша, Шклов. Восени військо Б. Хмельницького зайняло Острог, Межиріч та Рівне. Успіхи московсько-козацьких військ призвели до укладення формального союзу між Кримським ханатом та Річчю Посполитою проти Москви та Війська Запорозького. У січні 1655 відбулася битва козацьких військ з об'єднаними польськими і татарськими загонами під Охматовим («Дрижиподем»). Влітку 1655 р. козацькі загони І. Золотаренка спільно з московським військом оволоділи Мінськом, Вільно, Ковно й Гродно. Восени того ж року московські та козацькі війська обложили Львів, захопили Ярослав, Люблін, Яворів, Янів та інші міста, вийшовши в окремих місцях до р. Вісли і за р. Сян.

Ще влітку 1655 р. Швеція, скориставшись катастрофічним становищем Польщі, розпочала з нею війну. Швецькі війська в липні зайняли Познань, а в серпні – Варшаву і Краків. Карл X Густав висунув перед Б. Хмельницьким вимогу зняти облогу Львова й відступити до Гетьманщини. До того ж гетьман дізнався, що Менглі-Гірей, порушивши заборону турецького султана, разом з ордою вдерся в Україну й просувається до Львова. За цих обставин Б. Хмельницький наприкінці жовтня наказав козацьким військам відступати.

Ян II Казимир за посередництва імператора Фердинанта III звернувся до царя з пропозицією розпочати перемовини про мир та встановлення нових кордонів. Московський уряд, стурбований шведським посиленням в басейні Балтійського моря, з кінця 1655 р. призупинив воєнні дії проти Польщі. Перехід на бік шведського короля Великого гетьмана литовського Януша Радзівіла зводило нанівець московсько-козацькі завоювання в Литві. Тому цар у травні 1656 р. оголошує війну Швеції, а в серпні розпочинаються московсько-польські переговори у Вільно. Козацька делегація на вимогу польської сторони до переговорів не допустили, а висунуті Б. Хмельницьким пропозиції були відхилені. Не досягнувши згоди про мир, Московська держава та Річ Посполита 24 жовтня 1656 р. уклали перемир'я.

За його умовами договірні сторони домовилися виступити проти Швеції та Брандербургу і не укласти з ними сепаратних домовленостей. Сейм Польщі мав розглянути питання про обрання польським королем Олексія Михайловича, коронація якого мала би відбутися після смерті Яна II Казимира. Однак це перемир'я виявилось короткочасним. Влітку 1658 р. сейм відмовив царю в польській короні та висунув вимогу повернути захоплені московськими військами землі Речі Посполитої. Нові перемовини виявилися безрезультатними, і московсько-польська війна відновилася.

У відповідь на укладення московсько-польського альянсу 6 грудня 1656 р. в Радноті було укладено угоду між Військом Запорізьким, Швецією Трансільванією, Бранденбургом та князем Богуславом Радзівілом про військовий союз проти Речі Посполитої. Згідно угоди землі Речі Посполитої мали бути розділені між союзниками (Б. Хмельницький претендував на українські землі по р. Сян, що не знаходило підтримки у Швеції та Трансільванії). В лютому 1657 р. проти польських військ було направлено загін під командою Антона Ждановича. Союзники провели успішну військову кампанію: було захоплено, раніше повернуті поляками, Краків і Варшаву. Проте успіх виявився коротко часовим. Війська союзників змушені були залишити Варшаву. Козаки Ждановича повернулися. Ця невдача загострила хворобу Б. Хмельницького. 27 липня 1657 р. гетьман помер.

Ще в квітні 1657 р. старшинська рада («вгадуючи» бажання Б. Хмельницького) обрала наступником гетьмана його сина Юрія.

4 вересня 1657 р. у Чигирині старшинська рада, беручи до уваги складні політичні обставини та враховуючи малолітство і недосвідченість Юрія Хмельницького, обрала Івана Виговського «гетьманом на час». Оскільки рада відбулася на гетьманському дворі з обмеженою кількістю учасників, не було представників Січі це викликало нарікання серед козаків. Виговський, бажаючи додержати козацького права, призначив нову раду.

21 вересня 1657 р., в Корсуні скликали загальновійськову раду за участю генеральної, полкової й сотенної старшини, делегатів від

рядового козацтва (по два з кожної сотні), а також духовенства. На раду прибули послы від Швеції, Польщі, Австрії, Туреччини, Криму, Семигороду, Молдавії, Волощини. Виговський продовжив активну міжнародну діяльність Богдана Хмельницького. Було оформлено союзний договір із Швецією, підготовлений ще за Богдана Хмельницького. З Польщею, від якої Україну відділяла нейтральна смуга між Случчю і Горинню, на Корсунській раді було укладено перемир'я. Одночасно Виговський поновив союз із Кримським ханством і Туреччиною.

На раді був і царський посол Артамон Матвеев, якому багато чого в промовах делегатів видалося «непристойними речами» [2, с. 370]. Боярин привіз царську грамоту, в якій Виговський називався не гетьманом, а писарем. Отже, цар не визнав обрання Виговського, мотивуючи це поправкою до договору 1654 р., яку однобічно висунула Москва. Тепер вимагалось повідомляти її не після обрання гетьмана, як зумовлювалось у цьому договорі, а перед обранням, одержавши спеціальний дозвіл царя. Сама процедура на раді мусила проходити обов'язково в присутності царського представника. Тож із Москви вислали окольного Богдана Хітрово, який мав скликати нову козацьку раду для санкціонування влади гетьмана.

Посол Хітрово мусив запевнити Виговського, що метою цієї місії є нібито зміцнення його гетьманської влади, щоб «Військо Запорозьке було у нього в покорі». Але насправді, як свідчить текст царського наказу Богдану Хітрово, він мав завдання домогтися згоди гетьмана на призначення воевод у Чернігів, Ніжин, Переяслав, Білу Церкву, Корсунь, Полтаву, Миргород. Порушувалося питання про утримання цих воевод із «ратними людьми» за рахунок місцевих коштів. Нова рада відбулася 17 лютого 1658 р. в Переяславі. Вона одногосно підтвердила обрання Виговського.

Крім питання про воевод в Україні та їх утримання, царський посланець висунув вимогу про скасування козацтва в Білорусії, а також зажадав, щоб гетьманський уряд надіслав Швеції ультиматум про примирення з Москвою, в іншому разі Військо Запорізьке мало би розірвати зі шведами союзницькі відносини. З вимогами Москви Виговський та старшина змушені були погодитися. Хітрово, прийнявши присягу Виговського, вручив йому гетьманську булаву та бунчук і тут же подався в Полтаву до Пушкаря, якого обдарував соболями й запевнив у царській до нього милості [3, с.185].

Пушкар домовився про спільні дії з кошовим отаманом Яковом Барабашем, хоча в боротьбі за гетьманську булаву вони були суперниками. Барабаш також писав доноси на Виговського, шукаючи підтримки Москви. Московський уряд провадив таємні переговори водночас і з Пушкарем, і з Барабашем, підштовхуючи їх до повстання.

Заколот поширився на все Подністров'я. Повстанців на чолі з Пушкарем і Барабашем виступили проти Виговського. Вони розбили направлені гетьманом війська під проводом полковників Івана Богуна

та Івана Сербина. Тоді в травні 1658р. Виговський мобілізував полки, приєднавши до них своїх нових союзників — татар (40-тисячну орду на чолі з Карач-беєм) і під Полтавою погромив війська Пушкаря та Барабаша. Полтава була спалена. Татари захопили багато людей у неволю. Запорожці втекли під захист московського війська, яке прибуло разом із воєводами, щоб стати залогоми в Києві, Чернігові та Ніжині. Воєводи злякалися й відступили зі своїми ратними людьми в межі Московської держави. Тільки Шереметьєв зумів укріпитися в Києві.

Гетьман приймає рішення розірвати союз із Москвою. Оскільки пакт 1654 р. вже перестав фактично діяти, бо сама Москва його грубо порушила ще в 1656 р., гетьман 16 вересня 1658 р. уклав з Річчю Посполитою Гадяцький договір. Відомий дослідник історії Гетьманщини Т. Таїрова-Яковлева слушно зауважила, що Гадяцька угода стала результатом порозуміння «найосвіченішої і найпрогресивнішої частини польської партії в Україні і козацької партії в Польщі» [4, с. 119].

Пропольський вектор політики І. Виговського мав вплив і на перебіг російсько-шведської війни. Після виходу із війни зі Швецією Данії Гадяцька угода 1658 р. стала одним з важливих чинників, які змусили Москву піти на укладення зі Швецією у грудні 1658 р. Валієсарського договору (цар зберігав на три роки контроль за захопленими територіями у Прибалтиці).

Після укладення Гадяцької угоди війни поновилися. В ході воєнних операцій осені 1658 р. – весни 1659 р. Москві вдалося зберегти контроль над більшістю захоплених територій у Литві. Однак, поразка військ Трубецького під Конотопом стала не лише військовою катастрофою, але й реальною загрозою перенесення воєнних дій на територію московського царства. С. Соловйов так яскраво описував наслідки битви: « Цвіт московської кінноти, що здійснила щасливі походи 54-го і 55-го років, загинув в один день... Ніколи після того цар московський не був уже в стані ввести в поле такого сильного ополчення. В жалобній одежі вийшов Олексій Михайлович до народу, і жах напав на Москву» [5, с. 50]. Лише усунення гетьмана від влади запобігло нищівному наступу козацьких військ і татарсько-польських союзників на царську столицю.

Обрання на гетьманство недосвідченого і слабовольного Юрія Хмельниченка та навязання йому нових сфальсифікованих статей не могло кадинально покращити становище Москви в ході триваючий воєнних дій. Наступна капітуляція армії Шереметьєва в 1660 р., перехід на сторону Польщі Ю. Хмельницького, укладення між Польщею та Швецією Олівського миру (1660 р.), в результаті якого польсько-литовським військам вдалося відновити контроль над більшою частиною території Литви, раніше окупованої московськими військами, змусили царський уряд у 1661 р. підписати зі Швецією Кардиський мир. За ним Москва зобов'язувалася повернути Швеції всі

лівонські та інгерманландські завоювання в обмін на її невтручання в хід московсько-польської війни.

Протягом 1661 р. армія Речі Посполитої оволоділа Могилевом, Себежем, Дисною, Вільно. Війна набула позиційного характеру. Спроби укласти перемир'я в 1662, 1663, 1664 рр. були безрезультатними. Похід польських військ та загонів П. Тетері на Лівобережжя в 1664 р. закінчився невдачею. Однак, під Вітебском у 1664 р. московські війська потерпіли поразку. В 1665 р. воєнних дій у ході польсько-московської війни фактично не відбувалося. В квітні 1666 р. розпочалися чергові московсько-польські переговори в селі Андрусово, які закінчилися підписанням 20 січня 1667 р. перемир'я.

Згідно його умов сторони домовлялися про призупинення воєнних дій до червня 1680 р. До Речі Посполитої поверталися міста Вітебськ, Полоцьк, Динабург, Мариєнбург і вся Лівонія, в також Правобережна Україна, окрім Києва та території на мілю навколо нього, які до 5 квітня 1669 р. залишалися за Москвою. Також до неї відходили Смоленськ, повіт Стародубський, Чернігівське воєводство «і вся Україна від путивльської сторони до Дніпра. Польща визнавала приєднання Лівобережжя до царських володінь. Запорізька Січ залишалися у підданстві двох государів. Цар і король повинні були забороняти запорожцям, правобережним і лівобережним козакам здійснювати походи проти Криму і Туреччини. Сторони зобов'язувалися запропонувати кримському хану укласти перемир'я; якщо він його відхилить і піде війною проти Москви, то король ніякої допомоги йому не надаватиме. Якщо він стане спустошувати Україну по дві сторони Дніпра, чи намовлятиме козаків під себе, то два государі спільними силами даватимуть відпор кримчакам, будуть перешкоджати, щоби Україна не відішла під хана. Спеціальними статтями регламентувався порядок повернення полонених, переміщення певних категорій населення, релігійні питання. Гарантувалося право вільної торгівлі та дипломатичне недоторканність послів.

Андрусівський договір завершив московсько-польську війну 1653-1667 рр. Він відображав компроміс двох сторін: московська держава, хоча і не зуміла зберегти всі завоювання впродовж війни, все ж значно збільшила свою територію, а Річ Посполита, не маючи змоги повернути всі втрачені території, повернула значну частину земель, завойованих царськими військами. Дві сторони розраховували, що досягнуте перемир'я тимчасове і що за кращих умов його умови можна буде переглянути. Щодо «українського питання», то, погодивши Андрусівське перемир'я з Річчю Посполитою, царський уряд фактично відмовлявся від своїх зобов'язань 1654 р. щодо надання допомоги Війську Запорізькому у його боротьбі з Польщею. С. Величко, характеризуючи суть Андрусівського трактату, влучно зазначив, що він був «під корисними умовами для обох монархій; покривджено тільки козаків» [5, с. 53].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Когут З. Коріння ідентичности: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ: Критика, 2004. 351 с.
2. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної і ранньомодерної України. Київ: Критика, 2005. 584 с.
3. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. У 3 т. Т.2. Львів: Світ. 1991. 392 с.
4. Яковлева Т.Г. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. Київ: Основи, 1998. 447 с.
5. Величко С.В. Літопис. Т. 2. Київ: Дніпро, 1991. 642 с.

Олександр Погуляєв

СУПЕРЕЧЛИВІ УМОВИ РОЗВИТКУ ЕТНІЧНИХ МЕНШИН ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті проаналізовано становище національних меншин Правобережної України на початку ХХ ст., а саме напередодні Української революції, зокрема їхній соціально-економічний стан, громадсько-політичний рух та культурно-освітній розвиток.

Ключові слова: етнічні меншини, національні меншини, Правобережна Україна, політичні партії, Українська революція, Перша світова війна.

Oleksandr Pohuliaiev

CONTRADICTORY CONDITIONS OF THE DEVELOPMENT OF ETHNIC MINORITIES IN THE RIGHT BANK OF UKRAINE AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

The article analyzes the situation of the national minorities of the Right Bank of Ukraine at the beginning of the 20th century, namely on the eve of the Ukrainian War of Independence, in particular their socio-economic condition, socio-political movement and cultural and educational development.

Keywords: ethnic minorities, national minorities, Right Bank Ukraine, political parties, Ukrainian War of Independence, World War I.

Початок ХХ століття був для України часом значних соціально-політичних, культурних, освітніх та економічних змін, спричинених російською диктатурою, Першою світовою війною та масовою міграцією іноземців на Правобережну Україну. Напередодні Української революції 1917–1921 рр. відбулися значні зміни серед меншин Правобережної України, зокрема росіян, євреїв, поляків, німців, чехів, білорусів і греків. У 1916 р. через військові події кількість оброблюваних сільськогосподарських угідь у Волинській, Київській та Подільській областях різко скоротилася, а основні галузі сільського господарства занепали.

На початку ХХ ст. частка росіян серед населення України становила близько 12%, переважно це були робітники, шахтарі,

металурги. На Правобережжі проживало 78,2% слов'ян: українці склали 56,1%, росіяни – 21,4%, білоруси – 0,7%. Тим самим, на кожного 5-го українця припадав 1 росіянин.

Здобути власну землю, для сільськогосподарського виробництва бажали російські селяни, які емігрували. Уряд планував зробити ці території російськими, бачив у цьому економічну та геополітичну вигоду. Перша світова війна спричинила значний відтік російського населення з України. У 1917 році на сучасних кордонах проживало 300 620 тисяч росіян (9,9% населення) [17, с. 23-26].

Більшість євреїв проживали у містах та містечках, через обмеження «смуги осілості» 1791 р.. Їм заборонялося володіти землею, тому вони селилися ремісниками та торговцями. Внаслідок цього, євреї становили 33% міського населення України, а у містах Правобережжя їх частка іноді сягала 70–80% [2, арк. 94].

Станом на 1916 рік по зайнятості єврейське населення Правобережних губерній розподілялось таким чином: торгівля – 33%; промисловість – 36%; адміністрація – 0,26%; армія – 1,24%; освіта та медицина – 5%; транспорт – 8%. 914 євреїв орендували 517 тис. десятин землі у Київській, Подільській та Волинській губерніях [27, с. 27].

Єврейські громади Правобережжя на початку ХХ ст. вирізнялися компактним проживанням та власною культурою. З часом ця відокремленість почала послаблюватися, а з 1917 року з'явилися єврейські богадільні та лікарні, які надавали допомогу нужденним [18, с. 83-84].

На розміщення і соціально-економічний стан поляків на початку ХХ ст., значно вплинули заходи російського уряду у зв'язку з польськими повстаннями (1830-1831 рр. і 1863 р.). Відтоді найбільша кількість поляків проживала у Правобережних губерніях, які безпосередньо межували з власне польськими губерніями. Значно менше поляків проживало на Лівобережжі.

На початку ХХ століття на Правобережжі проживало близько 400 тисяч поляків, з яких більшість мешкала у Волинській губернії. Їх частка у населенні становила 6,2% у Волинській, 2,3% у Подільській та 1,9% у Київській губерніях [1]. Російський уряд прагнув зменшити вплив польських урядовців і поміщиків на міське населення, витісняючи поляків з адміністрації та міст. Через це все більше поляків займалися землеробством і працювали у переробних галузях.

На початку ХХ ст. поляки Правобережжя були переважно зайняті у сільському господарстві та промисловості. Значна частина з них також працювала в інтелігенції, державних структурах та сфері послуг [10, с. 255-256]. Поляки відігравали важливу роль у розвитку цукрової промисловості України, володіючи 37 цукро заводами на Правобережжі. Їх капітал, разом з нерухомістю та готівкою, напередодні 1917 року становив близько 2 млрд. руб [20, с. 83].

Німецька меншина відіграла важливу роль у соціально-економічному житті Правобережжя на початку ХХ століття. Переважно збіднілі селяни та міщани з Німеччини, вони оселялися колоніями, головним чином на Волині. Німецькі колонії вирізнялися демократичною внутрішньою організацією. Найбільше німців проживало у Новоград-Волинському повіті, а значна їх кількість також була зосереджена у Житомирському, Рівненському, Луцькому та Володимир-Волинському повітах. Станом на 1914 рік німці становили 5% населення Правобережжя.

Німці Правобережжя на початку ХХ століття займали важливе місце у соціально-економічному житті краю. Їх частка на адміністративних та освітніх посадах була значно більшою у Київській губернії, ніж у Волинській. Однак у 1915 р. німецька меншина Правобережжя зазнала жорстких репресій. 150 колоній Волинської губернії було висилено, а близько 100 тис. німців депортовано до Середньої Азії та Південно-Східної Росії [7, арк. 249-250].

Меншість чеських громад, відігравали важливу роль в економічному розвитку Правобережжя. Першим чеським поселенням стала колонія Рудгалівка в селі Погорільці Дубенського повіту Волинської губернії. Друга колонія, Грінськ, була заснована в Лівенському повіті. З початку століття до 1917 року на Волинь переїхало понад 2000 чеських сімей. На першому етапі колонізації більшість чехів оселилася в південній і центральній частинах держави на чорноземних і глинистих ґрунтах у Дубенському, Острозькому та Рівненському повітах [23, с. 275].

Чеські громади Правобережжя на початку 20 століття не лише відігравали важливу роль у сільському господарстві, але й сприяли розвитку промисловості регіону. Їхні заводи та пивзаводи, а також нові культури, які вони принесли, зробили значний внесок у економічне зростання Чехи принесли на Волинь культуру вирощування тютюну, цукрового буряка і хмелю, що стало важливим джерелом добробуту колоністів. Хмелярство стало одним із ключових джерел добробуту чеських колоністів, приносячи значний дохід навіть у несприятливі роки.

Венцеслав Швиговський, відомий чеський підприємець, який діяв на Київщині на початку ХХ століття, залишив значний слід в історії регіону. Завдяки його активності та підприємницькому хисту з'явилися численні машинобудівні заводи, які стимулювали розвиток промисловості та створювали робочі місця. Швиговський також відіграв важливу роль у заснуванні газет «Чехослован» та «Чехословак», які стали рупором чеської громади та сприяли поширенню інформації про їхню культуру та історію.

У ХХ столітті повністю асимілюються колонії греків на Київщині. Ті, які зберегли грецькі прізвища, поступово мігрували у провінції. Серед останніх слід відзначити роди Мазаракі, Демочані, Безкалао [16, с.

227]. У Київській губернії працювали Мазаракі, причому їх підприємницькою базою стали Бердичівський та Летичівський повіти.

На початку ХХ ст. на Правобережжі спостерігалось зростання активності національних меншин, зокрема росіян. Цей процес був зумовлений складними соціально-політичними подіями, тоталітарною політикою Російської імперії та прагненням до самовизначення. Після Української революції 1917 р. та проголошення демократичних свобод російський рух набув нового розвитку.

Активізація етнічних меншин мала значний вплив на політичне та культурне життя Правобережжя, але також призвела до погіршення між етнічних відносин. Ставлення росіян до національних меншин в Україні на початку ХХ століття було складним та суперечливим. Багато росіян не сприймали себе як меншину та мали упереджене ставлення до проблем інших національностей, але не всі поділяли такі погляди, і існували також ті, хто визнавав та поважав права інших народів [4, арк. 130].

Громадсько-політичний рух єврейської меншини Правобережжя напередодні Лютневої революції тісно пов'язаний із свободою пересування євреїв у Російській імперії та з постійними національними утисками у повсякденному житті.

Напередодні Лютневої революції 1917 р. громадсько-політичний рух єврейської меншини Правобережжя набирав обертів. Обмеження свободи пересування та постійні національні утиски спонукали євреїв до активізації. Однією з найвпливовіших партій був Бунд, який виступав за єдину Росію з рівними правами для всіх національностей, автономією для регіонів та рівноправністю мов. Єврейська робітничка партія соціалістів-територіалістів поділяла багато принципів Бунду, але особливо наголошувала на гарантіях прав національних меншин та національно-персональній автономії. Рух єврейської прагнув до кращого життя в умовах Російської імперії [21, с. 77-79].

Окрім політичних партій, на Правобережжі на початку ХХ століття діяли й інші важливі структури єврейської меншини: громадські общини, релігійні організації та культурно-просвітницькі товариства. Ці структури надавали релігійні, соціальні, культурні та просвітницькі послуги, а також сприяли збереженню єврейської ідентичності, розвитку єврейської культури та боротьбі за права євреїв. Прикладами таких структур є Єврейський комітет допомоги жертвам війни (ЄКНДО), Товариство ремісничої праці (ТРП) та Спілка для досягнення рівноправ'я євреїв у Росії. Діяльність цих та інших організацій відіграла важливу роль у житті єврейської меншини Правобережжя [24, с. 44-45].

Відсутність легальних організацій та рухів призвела до адаптації до нових умов, одним із результатів якої стало поширення ідей позитивізму. Позитивізм пропонував зосередитися на практичних проблемах, таких як виживання польської нації, піднесення польської культури та розвиток економіки. Поліцейські репресії та утиски з боку

царського уряду обмежили політичну активність польської громади на Правобережжі [20, с. 175-185].

На початку ХХ ст. на Правобережжі, окрім консервативного, існував й інший напрямок польського суспільного руху – радикальний. Його прихильниками були переважно представники середньої та дрібної шляхти, які мали вплив на робітничий клас. Радикальний напрямок включав легальні, напівлегальні та нелегальні осередки багатьох політичних партій та організацій, таких як ендеки, ПОВ, ППС та СДКПіЛ.

Німецька меншина на Правобережжі не мала чіткої політичної позиції та організованих структур. Церква відігравала значну роль у їхньому житті, а самі німці характеризувалися різноманіттям конфесій.

Польські громади на Правобережжі створили різноманітні установи, такі як «Будинок польський» у Луцьку (1906 р.) та товариство «Братська допомога» в Умані (1906 р.), а також численні римо-католицькі гуртки по всьому регіону, зокрема на Волині. Проте ці ініціативи не існували довго, оскільки під час реакційного настрою посиленими антипольськими силами, і було введено нові заборони [13, с. 165-167].

Суспільно-політичне життя чеських колоністів на початку ХХ ст. було більш активним, ніж німецьке. Це було зумовлено лібералізацією політики царського уряду, впливом слов'янофілів, прагненням царизму протистояти полякам та українцям, а також власними національними прагненнями чехів. В результаті активізації чехи створювали організації, брали участь у політичному житті та розвивали свою культуру.

Україна відіграла ключову роль у чехословацькому національно-визвольному русі під час Першої світової війни. Київ став центром чехословацької політичної та військової активності, де розміщувалися штаб-квартири ключових організацій та військових підрозділів. Підтримка України сприяла згуртуванню чехословацького народу та здобуттю ним незалежності.

Чеські діячі, такі як Ф. Дедіна та Ф. Паул, відігравали значну роль у розвитку чехословацького національно-визвольного руху напередодні Української революції на Правобережжі. Інші національні групи, такі як греки, болгари та білоруси, не мали окремої законодавчої регламентації та їхня політична активність була незначною. Виняток становили румуни та молдавани [8, арк. 91].

У 1917 р. молдавська меншина на Правобережжі активізувалася, створивши Товариство молдован та Раду солдатських та офіцерських депутатів-молдован. Емануїл Кателлі, лідер цього руху, очолював молдовські національні комітети в Києві та Одесі, що свідчило про значний вплив молдавської меншини в цих містах [26, с. 117-118].

Київ відіграв важливу роль у розвитку румунського національного руху напередодні Української революції. Саме тут формувалися румунські добровольчі частини, а також була прийнята

Дарницька декларація, яка поєднувала національні прагнення румун з соціальним радикалізмом. Ця декларація стала знаменною подією в історії румунського національного руху на Правобережжі [12, с. 71-78].

Жорстка цензура та війна ускладнили культурно-освітній розвиток нацменшин напередодні революції. Нові ідеї стимулювали прагнення до самовизначення, але імперія протидіяла цьому, підтримуючи етнічних росіян та утискаючи національні меншини. Цей неоднозначний процес посилював невдоволення нацменшин і зрештою сприяв зростанню національно-визвольних рухів.

Напередодні Української революції на Правобережжі відбувалася напружена боротьба між українськими, польськими та іншими національними культурними групами, які прагнули до самовизначення та культурної автономії, і російськими шовіністичними та монархічними організаціями, які виступали за ідею єдиної і культурно неділимої Росії. Останні мали значну перевагу, бо функціонували легально і активно використовували пресу для просування своїх ідей.

На Правобережжі перед початком Української революції розгорталася напружена протистояння між українськими, польськими та іншими національними культурними групами з одного боку, і російськими шовіністичними та монархічними організаціями з іншого. Останні користувалися значною перевагою завдяки своєму легальному статусу та активній пропаганді. Важливу роль у підтримці російських позицій відіграла Російська Православна Церква, яка організувала мережу братств та шкіл на Правобережжі.

Єврейська освіта розвивалася в умовах, ускладнених Першою світовою війною та загальним положенням євреїв у Російській імперії. Цю систему освіти значно впливали хедери, талмуд-тори та ієшиви. В основі хедерної освіти було вивчення Талмуду та інших релігійних текстів, що робило її своєрідною школою схоластичної словесності [27, с. 22-23].

На початку 1917 р. у Волинській губернії було налічувано різноманітні єврейські навчальні заклади, включаючи однокласні, двокласні, приватні чоловічі та жіночі училища, талмуд-тори та хедери. Усього тут працювало 658 єврейських шкіл [9]. Напередодні Української революції на Правобережжі існували як чоловічі, так і жіночі єврейські школи. Наприклад, у Житомирі працювало чотирикласне приватне жіноче училище, де 119 дівчат отримували освіту з російської, французької та німецької мов, арифметики, історії, географії та рукоділля [5, с. 124].

Напередодні Лютневої революції координацію польської освітньої діяльності на Правобережній Україні здійснювала Секція Культурної Допомоги (СКД), створена під кінець 1915 року у складі Товариства Допомоги Жертвам Війни. Головною метою СКД було сприяння поширенню мережі польських шкіл для біженців і місцевого населення. Протягом 1916–1917 років до СКД надійшло кільканадцять заяв з різних місцевостей Подільської губернії з проханням дозволити

відкрити власну школу, серед яких були Брацлав, Немирів, Печара, Шаргород, Пиків, Стара Синява, Лука Барська та інші.

Революційні події 1905–1907 рр. призвели до деяких політичних поступок з боку царського уряду, які позитивно вплинули на освітнє життя поляків Правобережжя. Однак незважаючи на ці поступки, різниця в рівні писемності між поляками та українцями залишалася значною. Наявність великої кількості польських біженців на Правобережжі підкреслювала проблему доступності освіти рідною мовою для цієї групи населення [3, арк. 303].

З 1915 року католицькі парафії на Правобережжі активно створювали при костьолах парафіяльні школи з польською мовою навчання. Ці парафії стали єдиною громадською організацією, якій царський уряд дозволив створювати польські освітні заклади. Перша парафіяльна школа з'явилася у місті Проскуріві, яке на той час мало найбільшу католицьку громаду на Поділлі [6, арк. 2].

Під час революційних подій у Києві уже видавалося 12 польських газет, 14 тижневиків і 8 журналів. Польська преса мала різні спрямування, включаючи соціалістичне (наприклад, «Robotnik», «Hasla»), суспільно-політичне («Dziennik Kijowski», «Glos Kijowski», «Kurier Kijowski»), економічне, літературне («Bialy Paw», «Roznymi szlaki»), мистецьке та католицьке («Lud Bozy», «Slowo Boze» та інші). Серед особливо впливових часописів були «Dzennik Kijowski» (1905–1916), «Kresy» (1907–1918), «Nasz swiat» (1909–1914) [11, с. 112].

Культурно-освітнє життя німців Правобережжя на початку ХХ століття відрізнялося систематизованою та поетапною системою освіти. Ця система базувалася на початкових школах, центральних училищах і, у деяких випадках, гімназіях. Її характер не виявляв суттєвих національних відмінностей і був подібний до системи освіти в Російській імперії [28, с. 18-19].

Система освіти німецької меншини на Правобережжі напередодні Української революції включала централізовані училища, реальні училища, гімназії та комерційні училища. Ця система забезпечувала можливість отримати якісну освіту та сприяла підвищенню рівня грамотності серед німецького населення.

Релігія та освіта відігравали визначальну роль у житті чехів Правобережної України напередодні Української революції. Складний процес релігійного самовизначення призвів до створення чесько-гуситських парафій. Чехи також дбали про збереження своєї мови та культури через освітні заклади.

На Правобережжі перед Українською революцією активно розвивалося чеське видавництво. Київські видання, такі як «Rusky Čech», «Čechoslovan», «Československy Dennik» та «Československy Vojak», пропагували ідеї національного визволення Чехії та Словаччини, сприяли згуртуванню чеської громади [14, с. 35-37].

Російський уряд поступово заміняв вивчення чеської мови російською, аж до Лютневої революції 1917 р. Вчителями

призначалися лише особи православного віросповідання російського походження. Проте це не завадило чехам мати найвищий рівень грамотності серед усіх етносів Волині – 59%, у той час як загальний середній рівень грамотності у регіоні складав 17,2 %.

Національні меншини Правобережжя, зокрема чехи, молдовани та роми, активно розвивали свою освітню та видавничу діяльність напередодні Української революції. Це свідчить про їхнє прагнення зберегти свою культурну самобутність в умовах російської імперської політики. Шляхом організації шкіл, видання книг та періодичних видань вони намагалися зберегти свою мову, традиції та ідентичність, не дивлячись на тиск центральної влади [22, с. 144].

Перед Українською революцією політика самодержавства щодо національних меншин на Правобережній Україні базувалася на обмежувальному законодавстві та часто супроводжувалася насильством і соціальними утисками. Ці репресії сприяли формуванню усвідомлення необхідності демократичних змін та економічних реформ серед національних меншин.

Загалом, національна політика самодержавства, ґрунтуючись на обмежувальному законодавстві та репресіях, суттєво вплинула на національні меншини Правобережної України. З одного боку, вона призвела до зростання національної свідомості та прагнення до змін. З іншого боку, діяльність національних часописів та загальне наростання кризи в Російській імперії сприяли відродженню національних меншин та активізації їх суспільно-політичної та культурної діяльності, що стало одним із факторів, які призвели до Української революції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Всеобщая перепись населения Российской империи 1917 г. – СПб. 1904–1905. Т.VIII. Волынская губерния. С. 2-3, 86-87; Т.XVI Киевская губерния. С. 2-3, 88-89; Т. XXXII. Подольская губерния. С. 2-3, 98-99.
2. Державний архів Вінницької області. Ф. Р–3110. оп.1. спр. 147. арк. 94.
3. Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО). Ф. 70, оп. 2, спр. 24. арк. 61; 303-304.
4. ДАЖО. Ф. Р-405, оп. 1, спр. 2, арк. 130.
5. Памятная книжка Дирекции народных училищ Волынской губернии на 1914 год. Житомир, 1914. С. 124.
6. Центральний державний історичний архів України у місті Київ (далі ЦДІАУК) Ф. 295, оп.1, спр.19, арк. 2.
7. ЦДІАУК. Ф. 442, оп. 618, спр. 26, арк. 249 250.
8. ЦДІАУК. Ф. 2774, оп. 1, спр. 3260, арк. 91.
9. Волынские губернские ведомости 1916. № 44.
10. Jabłoński H. Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917-1918. Pisma wybrane. Z rozważań o II Rzeczypospolitej. Wrocław, 1987. S. 255-256.
11. Баженов Л. В. Польська преса в Україні між 1905–1917 роками. *Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: Наук. зб.* Житомир, 1998. С. 112.

12. Беліков О. В. Вивчення циган України у дореволюційній та радянській вітчизняній історіографії. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2003. №3. С.71–78.
13. Буравський О. А. Поляки Волині у др. пол. XIX – на поч. XX ст. Житомир, 2004. 217 с.
14. Воловик О. В., Рішан Н. А. Чехи на Вінниччині. *Національні меншини. Правобережної України : історія і сучасність*. Житомир, 1998. С.35-37.
15. Гофман Іржі. Чехи на Волині. Основні відомості. Прага. 1998. 80 с.
16. Греки в Україні: історія та сучасність: навч. посіб. *Маріуп. держ. гуманіт. ун-т. К.: Аквілон-Плюс*, 2008. 340 с.
17. Гунчак Т. Українська Народна Республіка і національні меншості. *Україна в сучасному світі. Матеріали наукової конференції Республіканської асоціації українознавців*. Київ, 15-16 червня 1990 р. К., 1990. С. 23-26.
18. Гольдемман С. І. Жидівська національна автономія в Україні 1917–1920. Мюнхен – Париж – Єрусалим, 1967. 240 с.
19. Калакура О. Польська етнічна група в процесі становлення громадянського суспільства в Україні. *Наукові записки. К.: ІПіЕНД*, 2000. Вип. 14. С. 175–185.
20. Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті. К.: *Знання України*, 2007. 520 с.
21. Козерод О. В. Переломные годы. Еврейская община Украины в первое послевоенное десятилетие: 1919–1929 гг. Х.: *Еврейский мир*, 1998. 280 с.
22. Комарницький О. Б. Просвітницько-освітній рух у містечках Подільської губернії в 1917–1918 рр. *Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць*. Кам'янець-Подільський: 2004, Т.4. С.143-145.
23. Луцький Ю. Вплив на структуру та інтереси чеського етносу в Україні революційно-воєнних подій 1917–1918 рр. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Іст. науки*. Кам'янець-Подільський, 1999. Т. 3 (5). С. 275.
24. Найман О. Я. Єврейські організації України напередодні революції 1917 року. *Єврейська історія і культура в Україні. Матеріали конференції*. Київ 21-22 серпня 1995. К., 1996. С. 44–45.
25. Найман О. Я. Історія євреїв України. К.: *Ін Юре*, 2003. 140 с.
26. Орлик В. М. Молдавська національна меншина в Україні (1919–1923 рр.). Кіровоград, 1998. 184 с.
27. Самарцев І. Г. Євреї в Україні на початок XX ст. *Укр. іст. журн.* 1994. №4. С. 27.
28. Суліменко О. Г. Німці Волині (кін. XVIII – поч. XX ст.): *автореф. дис...на зд. наук. ст. канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України»*. К., 2002. 25 с.

**УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ:
ВІДКРИТТЯ, ВНУТРІШНІЙ УСТРІЙ, ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ
(ВІДЕНСЬКИЙ І ПРАЗЬКИЙ ПЕРІОД)**

У статті розглянуто внутрішню структуру, наукову діяльність та проблеми функціонування Українського Вільного університету у Празі; показано роль українських емігрантів у збереженні національних цінностей.

Ключові слова: Український Вільний університет, вища освіта, українська еміграція.

Natalia Kuzminets, Olena Stadnyk

**UKRAINIAN FREE UNIVERSITY: OPENING, INTERNAL ORGANIZATION,
FUNCTIONING PROBLEMS (VIENNA AND PRAGUE PERIOD)**

The article examines the internal structure, scientific activity and problems of functioning of the Ukrainian Free University in Prague; the role of Ukrainian emigrants in the preservation of national values is shown.

Keywords: Ukrainian Free University, higher education, Ukrainian emigration.

На сучасному етапі Український Вільний університет (УВУ) є одним з україномовних вищих навчальних закладів у Західній Європі, який має понад сторічну історію. У ньому мають можливість здобувати вищу освіту українські студенти. Він став потужною науковою установою, єдиною ланкою університетської освіти нашої держави і Європи. Завдяки даному навчальному закладу молодь має можливість не лише інтегруватися у європейський простір, а й популяризувати вітчизняну історію і культуру у європейському середовищі. Молодь стала культурним носієм української мови, української ментальності у західний світ. На етапі становлення УВУ передбачалося, що він буде орієнтований на діаспору, наразі він розглядає можливість навчити українську молодь, яка б долучалася до формування нової демократичної моделі держави, сформувати потужне джерело лідерів для української держави. Суспільство сподівається, що більшість випускників повернеться до України, попри широкомасштабне вторгнення російської федерації. Діяльність потужного наукового і освітнього центру української еміграції за межами України привертала увагу істориків, культурознавців, правовиків. На тему становлення та діяльності УВУ є чимало статей, монографій, проводяться виставки і конференції. Варто згадати працю С. В. Віднянського [1], С. Сидорчук [2], Н. П. Ворон [3], М.Г. Палієнко [4], О. Кириленко [5], Г. Клинової-Дацюк [6]. Дослідники комплексно проаналізували різні аспекти діяльності УВУ, а саме, внутрішню структуру, культурно-освітню, педагогічну та наукову роботу закладу.

У січні 1921 р. завдяки наполегливій діяльності найкращих діячів української інтелігенції у еміграції УВУ розпочав свою діяльність спочатку у Відні, який став центром скупчення українських емігрантів. Саме тут провідні громадсько-культурні діячі (С. Дністрянський, О. Колесса, Д. Дорошенко, О. Олесь, І. Горбачевський та ін.) провели збори Українського Наукового товариства і вирішили створити науково-освітній осередок, Врахували той факт, що українська молодь навчалася за кордоном і не мала можливості отримувати інформацію з українознавства. Швидко університет планував переїхати до Праги, оскільки його засновники сподівалися на підтримку тодішнього президента ЧСР, який був обізнаний з українським питанням [1, с.9].

Вже наприкінці 1920 р. розпочався навчальний процес. Тимчасово обраним на посаду ректора був М. Грушевський, заступником призначено О. Колессу. Між ними відразу виникли певні непорозуміння, оскільки Колесса бачив університет як осередок на зразок західноєвропейських. Грушевський не наполягав на дотриманні європейських стандартів. Більшість науковців підтримала ідею Колесси, який і продовжив свою роботу щодо організації функціонування УВУ [7, с.119-120]. Віденський період тривав недовго, фактично один семестр до травня 1921 р. Лекції читали провідні вчені І. Огієнко, В. Липинський, Д. Антонович, М. Лозинський, В. Старосольський та ін. Працював факультет права і суспільних наук та філософський [8, с. 134] .

Ще в лютому 1921 р. українські емігрантські кола виявили бажання щодо переведення УВУ з Відня до ЧСР. Поштовхом стало звернення студентської громади у Празі про бажання вивчати українську культуру та історію. Перші практичні кроки щодо переведення університету зробив його ректор О. Колесса, який постійно контактував з Т. Масариком. Цей процес завершився урочистим відкриттям 23 жовтня 1921 р. З нагоди відкриття до Праги завітали українські емігранти, науковці, також до святкування долучилися чехословацькі урядовці [9, с. 68] .

З 1921 по 1945 р. розпочинається празький період УВУ. Саме тоді працівники університету завдяки своїй плідній і наполегливій праці продемонстрували Європі здатність якісно навчати студентів різних напрямків, сприяли поширенню української науки і культури. Високо оцінила діяльність університету визначна педагог і громадська діячка С. Русова [10, с. 41]. Уряд ЧСР рекомендував ректорату УВУ привести Статут університету у відповідність до вищих навчальних закладів Західної Європи. Сенат (Рада) мав адміністративні та організаційні повноваження та складався з ректора, проректорів, деканів та їхніх заступників. В університеті діяло два факультети – права і суспільних наук та філософський. Професура кожного факультету об'єднувалася в колегії з метою якісної організації дослідницької та навчальної роботи. Двічі на рік ректор скликав на загальну нараду професорів та доцентів вишу, де розглядалися загальні питання функціонування

установи. Існував поділ студентської аудиторії на звичайних та надзвичайних слухачів. Різниця між ними полягала в тому, що звичайні студенти мали право вступу за атестатом середньої школи. Надзвичайні студенти складали додатковий екзамен, оскільки були випускниками реальних шкіл. Студенти мали можливість здобувати паралельну освіту в інших навчальних закладах. Важливо, щоб вони прослухали заплановану кількість лекційних занять впродовж 8 семестрів навчання. Навчальна програма мала бути обов'язково затвердженою міністерством освіти і шкільництва Чехословаччини. Проте, цей вуз не був у державній власності і існувала проблема з його фінансуванням. Мета діяльності та внутрішній устрій вузу чітко прописано в «Тезах щодо становища і потреб українського університету в Празі». Основним призначенням університету стало навчання студентів-емігрантів гуманітарним наукам. Наголошувалося, що заклад не може перебувати під будь-яким політичним впливом. Вказувалося на недостатній зв'язок між викладачами та студентами. Планувалося шляхом створення бібліотек, наукових товариств залучати студентів до спільної ефективної діяльності університетської спільноти. Організація навчально-виховного процесу мала демократичний характер. Щороку відбувалися вибори ректора і проректорів на загальних зборах, до яких також залучали студентів [8, с. 134].

Однією з нагальних проблем УВУ було скрутне матеріальне становище. Щороку близько мільйона крон потрібно було для підтримки фінансового забезпечення. Керівники закладу (О. Колесса, С. Смаль-Стоцький, Д. Антонович та ін.) робили усе можливе для залучення коштів. Вони неодноразово зверталися до українців в Україні, просили допомогу від різних організацій. Активно долучали до збору коштів також українську діаспору у США та інших державах. Академічна спільнота неабияку надію покладала також на чехословацьку владу, яка прихильно відносилася до українства у ЧСР. Владою було проведено «допомогову акцію», за приблизними підрахунками українські вузи отримували понад 4 млн. крон, частина яких надійшла до УВУ. Особисті пожертви для існування вузу надішли навіть від Президента ЧСР Т. Масарика. Певні кошти на закупівлю підручників виділило Міністерство шкільництва і народної освіти ЧСР. А вже у 1928 р. УВУ перебувало у підпорядкуванні даного міністерства. Хоча заклад фінансувався за рахунок держави, але витрати були обмежені, порівняно з попереднім періодом. Передбачалося виділяти щорічно близько півмільйона крон. У 1932 р. Міністерство створило Товариство друзів УВУ з метою залучити додаткові кошти для фінансування українського університету. Цю ініціативу підтримали різні вищі школи та Карловий університет. Кошти виділялися під конкретні заходи – видання підручників, проведення науково-практичних конференцій. У 1933 р. було створено під керівництвом І. Горбачевського Допомоговий фонд Української

університетської освіти. Наведені факти засвідчують, що чехословацький уряд робив усе можливе для українського вільного університету. Проте, коштів для реалізації усіх культурно-освітніх задумів не вистачало [1, с. 31-32].

Надзвичайно складна ситуація спостерігається вже з кінця 1920-х років. Керівництво ЧСР почало поступово змінювати політику щодо українських емігрантів. Не останню роль відіграла світова економічна криза. Навіть почали лунати ідеї щодо закриття Українського Вільного університету. Певні зміни відбулися у внутрішньополітичному житті ЧСР на початку 1930-х років. В парламенті більшість отримали національні соціалісти, представники проросійських поглядів. На погіршення відношення до української еміграції вплинули політичні процеси у Закарпатті. Посилення самостійницької політики в Підкарпатській Русі розглядалося як загроза ЧСР. Підписання Мюнхенської угоди 1938 р. також вплинуло на становище УВУ. Існування університету опинилося під загрозою. Фінансування від Президента та уряду припинилося. Ситуацію намагалися врятувати професори О. Колесса, І. Барковський. До Праги приїхали представники Карпатської України. Завдяки їхнім зусиллям у 1939 р. університету було надано кредит в 100 тис. крон.

Таким чином. Український Вільний університет був і залишається важливим центром українства за кордоном. Це потужний науковий осередок поглиблення знань на зразок європейських університетів. Заклав основи українознавчих студій, сприяв збереженню національних особливостей.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Віднянський С. В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехословаччині: Український вільний університет (1921–1945 рр.) / С. В. Віднянський. К., 1994. 82 с.
2. Сидорчук Т. Наукова і культурно-освітня діяльність Українського вільного університету в міжвоєнний період. URL: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/12884>.
3. Ворон, Н. П. Науково-педагогічна та видавнича діяльність істориків Українського вільного університету в Празі під час Другої світової війни (1939–1945) / Н. П. Ворон // Сторінки історії : збірник наукових праць. 2023. Вип. 57. С. 284-297. DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.57.2023.294443>
4. Палієнко М.Г. Образ Українського Вільного Університету крізь призму архівного дискурсу (з нагоди 100-літнього ювілею). Архіви України. 2021. № 1. С. 126–128.
5. Кириленко О., Яценко О. Архів Українського Вільного Університету в Мюнхені: структура, зміст матеріалів, опрацювання особових фондів. Архіви України. 2004. № 4–6. С. 93–122.
6. Клинова-Дацюк Г. Український вільний університет у Німеччині Ді-Пі періоду. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». 2020. Вип. 31. С. 79–85.
7. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Прага, 1942. Ч.1. С. 119-120.

8. Потульницький В, Сидорчук Т. Український вільний університет у Відні // Українська діаспора. 1993. № 3. С. 132-137 .
9. Український В. Університет в Празі в роках 1921—1931. Прага, 1931. Т. 1—2.
10. Русова С. Мої спомини. Львів. 1937.

Олександр Красян

РЕПРЕСІЇ ПОЛЬСЬКИХ ПЕДАГОГІВ НА ПОДІЛЛІ У 1930-ТІ РОКИ

У статті проаналізована доля учителів польських шкіл й поляків-педагогів Подільського регіону за доби «Великого терору» 1930-х років.

Ключові слова: «Великий терор», Поділля, національні меншини, польські педагоги.

Oleksandr Krasian

REPRESSIONS OF POLISH TEACHERS IN THE UKRAINIAN PARTITION IN THE 1930S

The article analyzes the fate of Polish school teachers and Polish teachers in the Podillia region during the «Great Terror» of the 1930s.

Key words: «The Great Terror», Podillia, national minorities, Polish teachers.

Загальна картина репресій більшовицької адміністрації проти польського населення Поділля упродовж 1920–1930-х рр. подана у низці ґрунтовних публікацій В.Ю. Васильєва, В.Й. Жезицького, В. А. Нестеренка, Л.Л. Місінкевича, Р.Ю. Подкура, Г. Стронського, Н. В. Тітової та деяких інших сучасних українських авторів.

У нашій публікації поставлено за мету реконструювати загальну картину репресій тоталітарного режиму проти польських педагогів Подільського регіону упродовж 1930-х рр. з особливим наголосом на добі «Великого терору» 1937–1938 рр.

На початку 1920-х рр. в Україні вище політичне та державне керівництво активно розпочало проведення політики українізації державного апарату, освіти, культурного життя республіки. У ході її воно намагалося вирішити декілька актуальних політичних завдань. Насамперед — залучити національно-свідому інтелігенцію на бік радянської влади, тому здійснення українізаційних заходів диктувало і ведення особливої політики щодо національних меншин України[с.349-352].

Зазначимо, що однією із чисельних етнічних груп в Україні, і в тому числі на Поділлі, були поляки. Попри дискусійність питання щодо загальної кількості поляків в Україні на початок 1920-х рр., ми візьмемо за відправний момент дані про їхню чисельність за підсумками Всесоюзного перепису населення 1926 р. Згідно з ними, в УСРР проживало 476 тис. поляків, що складало 1,64% від усього

населення. На Поділлі, за даними цього ж перепису, мешкало 182 400 поляків або 5,08% від загального числа мешканців регіону. На селі — 80,3%, у містах — 19,7%. Якщо взяти статистику по округах, то вона виглядала таким чином: у Шепетівській окрузі — 60 215, Проскурівській — 58511, Кам'янецькій — 30102, Вінницькій — 19 592, Могилів-Подільській — 12 881, Тульчинській — 11 107 осіб.

Підкреслимо, що владними структурами фокус політики щодо національних меншин поступово зміщувався у площину їхньої «радянізації». З цією метою створюються органи, що планували й координували роботу серед меншин, а також здійснювали перманентний контроль за процесами, які відбувалися у їхньому середовищі. Це відділ національних меншин Наркомату внутрішніх справ УСРР, котрий згодом був трансформований у Центральну комісію національних меншин (ЦНКМ) при ВУЦВК. У своєму складі комісія мала й польську секцію, довголітнім керівником якої був знаний фахівець з «польського питання» — поляк-комуніст Ян Саулевич. Структури органу діяли на місцях з підсекціями. Свої структури по роботі з національними меншинами мали також ЦК КП(б)У, НКО УСРР. У цілому на жовтень 1925 р. у Подільській губернії роботу серед польського населення провадив 21 штатний працівник (губком КП(б)У — 10, губком комсомолу — 2, губернський відділ народної освіти — 6, губвиконком — 3 [2, с. 421-429].

Взятий курс на «радянізацію» та ідеологізацію наполегливо впроваджувався у систему освіти польської меншини як загальної, так і професійної. Зауважимо, що ця система почала формуватися вже на початку 1920-х рр. Якщо на 1921 р. у Подільській губернії функціонувало 62 польські радянські школи, то на 1927 р. — 180. Одночасно ЦКНМ й Рада національних меншин Наркомату освіти УСРР (Раднацмен НКО) наголошували на необхідності створення польських класів в українських школах. Однак зростання кількісних показників не означало якісних змін. Національні школи, особливо у першій половині 1920-х рр., чи не найгірше забезпечувалися матеріально й технічно. Майже кожна четверта з них не мала приміщення, кожна п'ята — потребувала ремонту. До цього варто додати катастрофічну нестачу лояльних польських педагогічних кадрів й комуністичних підручників польською мовою — значна частина учителів-поляків відійшла з території радянської України з польсько-українським військом Пілсудського — Петлюри наприкінці 1920 р., ті ж, хто залишився, не викликали довіри влади; під підозрою (проте ще не заборонаю) перебувала у більшовицької адміністрації попередня навчальна література «Polskiej Macierzy Szkolnej» (польської освітньої організації, яка виникла 1905 р. у Варшаві й напівлегально поширилася на всі заселені поляками терени Російської імперії, ліквідована більшовиками на початку 1920-х рр.) [3, с. 181-189].

На розвиток освіти поляків Поділля впливали не тільки об'єктивні, але й суб'єктивні фактори. Це, насамперед, негативне ставлення до

вирішення освітянської проблеми місцевого керівництва. Так, наприклад, у звіті про обстеження стану роботи серед поляків на Поділлі, Волині, Київщині, проведеному за ініціативою вищого політичного керівництва наприкінці 1925 р., підкреслювалося: «У деяких місцях католики наполегливо домагаються польської школи. Так, у Людвиполі Городоцького району польська школа закрита три роки тому. Населення вимагає знову відкриття польської школи. Причому, за словами голови РІКу і секретаря райкому, католики дітей в українську школу не посилають, навчаючи дітей польською вдома. РВК мотивує тим, що Городоцька польська школа може обслуговувати і польське населення Людвіполя (відстань 2 версти), відмовив у відкритті школи. Однак, - заявив нам секретар райкому, - ми з дня на день з тривогою очікуємо, що населення візьме вчителя на своє утримання»

Типовий стан із забезпеченням педагогічними кадрами засвідчив лист Старокостянтинівського повітового виконавчого комітету до Подільського облвиконкому, у якому підкреслювалося, що учителі, хоча й по національності поляки, але у достатній мірі польської мови не знають. Причини поганого забезпечення кадрами польських шкіл можна виділити такі — еміграція під час польсько-радянської війни; звільнення учителів, пов'язаних із костьолом (слід зауважити, що віруючих педагогів-поляків, тобто римо-католиків, була більшість), репресії проти нелояльних до радянської влади, причому репресії щодо цієї категорії представників розумової праці застосовувалися постійно й без достатніх підстав [4, с.91-92].

Так, уже у 1921–1922 рр. були здійснені численні арешти поляків, яких обвинувачували у причетності до «ПОВ» («Польської організації військової», організованої в Україні у 1918 р.). Найпоширенішим обвинуваченням, яке інкримінувалося затриманим, було обвинувачення у шпигунстві на користь Польщі. Проте у даному разі принаймні йшлося про боротьбу чекістів з реальною «ПОВ», яка, власне, саме у цих роках й припинила своє існування.

Надалі, й фактично до кінця 1930-х рр., інкримінування приналежності до «ПОВ» чи «польського шпигунства» було зручним приводом, яким послуговувалися співробітники НКВС, аби виправдати репресивні дії щодо польського населення УСРР. Так, за довідкою, яку підготував Подільський губком КП(б)У, лише упродовж другої половини 1924 р. – першої половини 1925 р. по «ПОВ» місцевими чекістами було реалізовано 54 «справи», за якими проходило 132 особи.

Щоб змінити політичне обличчя польського учительства у вигідний для більшовицької адміністрації бік, вживаються заходи щодо розширення мережі навчальних закладів й курсів, що відкриваються у Києві, Херсоні, Вінниці, Проскурові. Це дало змогу дещо послабити проблему забезпечення польських шкіл учительськими кадрами. На 1926 р. на Поділлі у польських школах вже працювало 534 учителі.

Більшість польського учительства регіону за радянських умов мала складати іспит на політичну лояльність до більшовицького режиму. Саме політичний чинник, так зване «політичне обличчя» того або іншого польського педагога, вирішував справу при кадровому переміщенні або при призначенні на посаду або звільненні з неї. Особливо гостро стояло це питання, коли йшлося про політичного емігранта/емігрантку з «буржуазної» Польщі. Так, наприклад, Кам'янець-Подільська окрінспектура наросвіти 1925 р. мала дати відповідь на запит Проскурівської округової інспектури, у якому йшлося: «До нас звернувся з заявою бувший вчитель польської школи в[ашого] округу гр. Беднарський про прийняття його на посаду польського учителя... Окріно просить, по можливості негайно, надіслати вичерпну характеристику гр. Беднарського, приймаючи до уваги, що він є емігрантом з Польщі»

В іншому випадку Кам'янець-Подільський райуповноважений ДПУ Глушко у аналітичній довідці «Про стан колективу учителів української школи села Оринін» 1934 р., поряд з констатацією нелояльності педагогів української школи, підкреслював водночас й неблагонадійність учителів місцевої польської школи[5, с. 59-63].

Все це, очевидно, послужило мотивацією для ухвалення Політбюро ЦК КП(б)У 13 грудня 1933 р. постанови «Про німецькі і польські школи на Україні», відповідно до якої культпропу ЦК КП(б)У й органам ДПУ ставилося завдання обстежити усі польські й німецькі школи, в першу чергу, обмеживши прийом до них учнів.

Цілком закономірним стало те, що результатом такого обстеження було посилення репресій щодо польських учителів й викладачів навчальних закладів.

Продовжуючи репресивну політику, Політбюро ЦК КП(б)У 20 вересня 1935 р. доручило секретареві ЦК М.М. Попову й керівнику НКВС В. А. Балицькому забезпечити заміну «усіх вчителів-націоналістів у польських школах й польських комплектах українських шкіл радянськими учителями». Результатом такого рішення стало те, що у 1936–1938 рр. у складі усіх так званих «центрів» й інших структур «ПОВ», що фігурували у кримінальних справах, було багато вчителів і викладачів польських шкіл і навчальних закладів.

22 лютого 1936 р. нарком внутрішніх справ України В. А. Балицький підписав директиву, якою «націлював» місцеві органи ДПУ на пошук контрреволюційних елементів у середовищі національних педагогічних кадрів.

У світлі цієї директиви місцеві органи Поділля доповіли наркомові про «викриття» й ліквідацію на контрольованій ними території розгалуженої організації «ПОВ», що базувалася переважно у народній освіті й польських клубах. Серед засуджених по цій та аналогічних «справах» 1934–1936 рр. польських педагогів Поділля були, зокрема — інспектор у польських справах Вінницького обласного управління народної світи А. Я. Григорович, завідувач польською школою у

Вінниці Р. А. Пакульський, директор Проскурівського польського педтехнікуму П. С. Титов, викладач польпедтехнікуму П. І. Дума, учитель школи с. Огієвка СтароКостянтинівського району Я. В. Петрушевський, шкільний учитель з с. Слобідка Красилівська Антонінського району В. О. Ярошинський та ін. Основна їхня провина полягала у тому, що вони «здійснювали шкідництво на національно-культурному фронті, виховували польську молодь в націоналістичному дусі, полонізували українські школи».

Всього у «справах» «ПОВ» на Поділлі було репресовано 103 учителя шкіл та викладачів польських навчальних закладів.

Для розуміння механізму репресій проти польської людності в Україні загалом, як і на Поділлі зокрема, принципове значення має «Оперативний наказ наркома внутрішніх справ СРСР № 00485» від 11 серпня 1937 р., підписаний Генеральним комісаром держбезпеки М. І. Єжовим і розісланий на місця для виконання. Наказ й доданий до нього закритий лист «Про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, пораженьську й терористичну діяльність польської розвідки в СРСР» (№ 59098 від 11 серпня 1937 р.) ініціювали масові репресії проти польського населення України.

Особливо вражає перелік репресивних втрат поляків — педагогів Поділля за доби «Великого терору» 1937–1938 рр. Так, наприклад, 8 серпня 1937 р. за ґратами опинився учитель с. Пиковець Козятинського району Едуард Вільчинський, поляк за національністю. 12 жовтня 1937 р. рішенням наркома внутрішніх справ й Прокурора СРСР він був засуджений до страти й невдовзі розстріляний. 25 серпня 1937 р. був заарештований й, відповідно до аналогічного рішення, 25 вересня 1937 р. розстріляний поляк-викладач з м. Вінниці Ян Вільс. 2 листопада 1937 р. був ув'язнений учитель с. Дашів Іллінецького району Рудольф Гризевич, який також рішенням наркома внутрішніх справ й Прокурора СРСР був засуджений до страти й розстріляний 10 грудня 1937 р. 14 грудня 1937 р. Вінницьким обласним управлінням НКВД був заарештований учитель с. Почапінці Жмеринського району Анатолій Будзинський, поляк за національністю, який постановою Особливої наради НКВД СРСР 10 січня 1938 р. був засуджений до десяти років таборів. 15 січня 1938 р. Вінницьким УНКВД була заарештована учителька Аза Андрюшина, полька за національністю. Вже через два тижні (9 лютого 1938 р.) рішенням наркома внутрішніх справ й Прокурора СРСР її також засудили до десяти років таборів. Трагічний перелік можна продовжувати...[6, с. 220-252].

Таким чином, здійснюючи заходи, спрямовані на розгортання українізації, вище політичне та державне керівництво вело політику з подвійним дном щодо національних меншин. Саме це засвідчують суперечливі кроки у постановці національної освіти, ставлення до кадрів освітян. Недовіра у кінцевому підсумку вилася у репресивні заходи, до яких вдалася влада, особливо щодо польського населення

і його інтелектуальної еліти — учительства, розглядаючи їх як «п'яту колону» на випадок вірогідної війни з «панською Польщею».

Репресії велися з початку 1920-х рр. й з особливою гостротою у 1930-х рр., сягнувши піку під час «Великого терору» 1937–1938 рр. На Поділлі вони найбільш масовими були в ході проведення операцій проти так званої «ПОВ» та її численних «філій» і «осередків» й під час здійснення заходів щодо «очищення кордону від контрреволюційного елементу». Однією з причин репресій проти поляків було те, що вище політичне і державне керівництво СРСР й особисто Й. Сталін так і не змогло позбутися синдрому поразки у польсько-радянській війні 1920 р.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Нестеренко В.А. Репресії проти польського населення прикордонних районів СРСР в 30-х рр. / В. А. Нестеренко // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конф. – Кам'янець-Подільський, 1995.
2. Жезицький В.Й. Політичні репресії проти польського населення / В. Й. Жезицький // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Хмельницький: Поділля, 1999;
3. Місінкевич Л. Репресивна політика щодо поляків Поділля в 30-х рр. ХХ століття // Pamiętnik Kijowski. Kijów, 2004. Т. VII: Polacy na Podolu / Pod red. H. Strońskiego;
4. Васильєв В. Політичні репресії на Вінничині, 1918–1980-ті роки / В. Васильєв, П. Кравченко, Р. Подкур // Реабілітовані історією: У 27 т. Вінницька обл. / Упоряд.: В. П. Лациба (кер.), В. Ю. Васильєв, К. В. Завальнюк, П. М. Кравченко, Р. Ю. Подкур, О. К. Струкевич та ін. Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. Кн. 1;
5. Тітова Н.В. Репресії на Поділлі 1930-х років: українська та польська «лінії» / Н. В. Тітова // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. Вип. 34 / Відп. за вип.: Р. Ю. Подкур;
6. Тітова Н. «Санація» прикордоння УСРР: поборювання «польсько-українського фашизму» на Поділлі, 1930-ті роки / Н. В. Тітова // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2007. № 1 (28).

Сергій Борзов

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ПОРТРЕТ СТАЛІНА В ОЦІНЦІ Р. КОНКВЕСТА

У статті висвітлено соціально-політичний портрет Сталіна в політологічно-історичній інтерпретації відомого американського ученого Роберта Конквеста, проаналізовано його авторські оцінки, виокремлено спільні і відмінні характеристики у порівнянні з іншими західними ученими. Розкрито концептуальні та інноваційні підходи американського ученого до виявлення ним антропологічних, ментальних, світоглядних, ідеологічних рис та ознак відомої історичної особи.

Ключові слова: Роберт Конквест, Сталін, сталінізм, тоталітарний режим.

Serhii Borzov

SOCIO-POLITICAL PORTRAIT OF STALIN IN THE ASSESSMENT OF R. KONQUEST

The article highlights the socio-political portrait of Stalin in the political-historical interpretation of the famous American scientist Robert Conquest, analyzes his author's assessments, singles out common and distinctive characteristics in comparison with other Western scientists. The conceptual and innovative approaches of the American scientist to his identification of anthropological, mental, worldview, ideological features and signs of a famous historical figure are disclosed.

Keywords: Robert Conquest, Stalin, stalinism, totalitarian regime.

Історіографія сталінізму, теорії і практики становлення та функціонування системи «тоталітарна партія – тоталітарна держава» вражає кількістю праць і розмаїттям концептуальних тлумачень. Існує колосальна мемуарна і науково-публіцистична література соціально-антропологічного і політичного портрету Сталіна. Вона представлена переважно працями західних істориків, політологів, а від початку 90-х рр. пострадянською та сучасною історичною наукою в Україні і Росії.

Політична біографія Сталіна – невід’ємна органічна складова структурно-функціональних основ тоталітарної системи влади в СРСР. Вона формувалася і утверджувалася одночасно з її становленням, набувала ознак ідеологічного міфу, канонізуючи необмежену владу одноосібної деспотії. Радянська міфологізація постаті Сталіна – це окремий жанр, який не є предметом нашого дослідження. Він потребує залучення кількох гуманітарних дисциплін. Наше завдання полягає в іншому: дослідити соціально-політичний портрет Сталіна у політологічно-історичній інтерпретації відомого американського ученого Конквеста, його авторські оцінки, спільні і відмінні характеристики у порівнянні з іншими західними ученими. Ми не вивчаємо соціально-політичний портрет більшовицького вождя, а концептуальні та інноваційні підходи американського ученого до виявлення ним антропологічних, ментальних, світоглядних, ідеологічних рис та ознак відомої історичної особи.

Для надання системності і послідовності ретроспективного аналізу застосовано періодизацію висвітлення «феномену Сталіна» істориками, політологами, соціологами. Ми не досліджуємо політичну біографію більшовицького вождя, а лише основні етапи історіографічної актуалізації цієї суперечливої і непересічної особи. Нами виділено кілька базових періодів. *Основний і перший* співпав з його сходженням на політичний Олімп, з утвердженням і функціонуванням особистої диктатури Сталіна, з формуванням міфу

про «батька народів». Він тривав 30 років, тобто від посади генсека ЦК ВКП(б) на початку 20-х рр. і до дня смерті – березень 1953 р. Над формуванням культу особи працювали не лише партійні структури, особисто Сталін та його оточення, а також літературно-мистецькі установи країни, навіть міжнародні організації. До початку Другої світової війни західна політологічна думка, яку почасти уособлювали прихильники соціалістичної ідеї, ототожнювали успіхи СРСР з іменем Сталіна. Вони не помічали масового терору, катастрофічних наслідків Голодомору, депортацій, а офіційні кола європейських країн зосереджувалися на Гітлерові. Перемога у війні лише зміцнила міжнародний авторитет Сталіна, не дивлячись на авторитарно-тоталітарний режим. Холодна війна «заморозила» надмірну героїзацію особистої ролі Сталіна у перемозі над фашизмом, спрямувала політологічну думку на відокремлення системи культу тоталітарної влади від особи, започаткувала фазу згущення чорних фарб у висвітленні сталінського режиму. Інтелектуальний Захід чекав від повоєнного Сталіна функціонального каяття, прощення і звільнення репресованих, але не дочекався, а швидше навпаки – став свідком нової хвилі репресій.

Провідні політологічні часописи Заходу дуже стримано писали про Сталіна і його час упродовж «першої п'ятирічки» Холодної війни. Українські еміграційні видання не замовчували трагічних наслідків панування сталінського режиму, навіть використовували у 1948 р. термін «радянський геноцид» стосовно українського народу [1]. Відомий західний журналіст В.Чемберлін, який у 30-х рр. написав книгу про голод в СРСР, спрямовував редакційний дискурс журналу «The Russian Review» у 40–60-х рр. Його цікавила літературна творчість І.Тургенєва, Ф.Достоевського. Публіцист і політолог Чемберлін писав про американсько-радянські відносини у контексті Ялтинської конференції [2], а через рік згадав про ідеологічне протистояння між політичними системами у роки Холодної війни [3]. У 1952 р. він опублікував статтю про антисталінські настрої в СРСР [4]. Критичні статті стосовно культу особи Сталіна почали з'являтися тоді на сторінках авторитетного видання «Soviet Studies», а їх авторами були відомі західні дослідники радянської політичної історії – Е.Карр, І.Дейчер. Їхні праці цитував Конквест, але на початку 50-х рр. займався прикладними справами в організації «холодного» протистояння Заходу з СРСР. Ідеологічний тренд теоретичного антикомунізму став тоді головним для практикуючих радянологів.

Другий період формування інтелектуального і суспільного ставлення до Сталіна, якщо дотримуватися нашої періодизації, започаткувала «хрущовська відлига» і кампанія розвінчування «культу особи». Вона активізувала політологічні студії на Заході, особливо довкола причин, обставин і мотивів політичних репресій. Радянська історіографія не переглянула схем і догм стосовно політичної системи, а реабілітація репресованих жертв сталінського терору не

супроводжувалася системним переглядом концептуальних засад гуманітарної науки. Громадська думка засуджувала терор, але не публічно, крім окремих публікацій творчої інтелігенції у 50-х рр. Саме у 50-ті роки почав формуватися науковий дискурс класичного ревізіонізму у висвітленні радянської політичної системи. Він був представлений плеядою відомих західних істориків і політологів: Е.Карр, Р.Девіс, І.Дейчер, Д.Решетар, Д.Армстронг, А.Нове, Р.Шлезінгер та інші. Вони вивчали радянську політичну історію та історіографію, підкреслювали роль і місце Сталіна у тоталітарній системі влади, але не змалювали його розлогого політичного портрету. У хронологічних рамках 1953–1963 рр. з'явилося чимало монографічних праць західних учених з політичної історії, а оцінка системи виявилася тоді домінантною.

Третій період виявився плідним для західної історіографії сталінізму, охопивши правління династії «генсеків» від Л.Брежнєва до М.Горбачова, які дуже швидко згасали один за одним. Між західними і радянськими істориками не існувало інтелектуального змагання на кращий портрет Сталіна і системи його правління. Саме тоді про себе заявив Конквест з його монографічними дослідженнями.

У 1991 р. розпочався *четвертий період* висвітлення політичної ролі і місця Сталіна в історії становлення та функціонування радянської політичної системи. Західна і пострадянська історіографії об'єдналися, а політичні репресії в СРСР стали пріоритетною проблемою для світової історіографії. Зазначений інтелектуальний тандем набирає обертів, а політична біографія Сталіна наповнювала бібліографію сотнями праць різних авторів. Він застиг у часі внаслідок повномасштабної російсько-української війни, розпочатої Путіним 24 лютого 2022 р. Реанімація ідолів тоталітаризму зумовила ідеалізацію постаті Сталіна, односторонню ревізію радянської історії.

Хронологічні періоди, встановлені нами, є умовними. Вони використані для фіксації інтенсивності висвітлення соціально-антропологічного і політичного портрету Сталіна істориками кількох поколінь, а з іншого боку для визначення інтелектуальної участі Конквеста в історіографічному процесі. Він народився у переможний рік соціалістичної революції в Росії, обрав становлення і функціонування радянської політичної системи предметом своєї професійної діяльності, присвятив їй більшу частину життя. Отже, обрана ним проблематика стала частиною його наукової діяльності. Ретроспективний дискурс радянського минулого учений розпочав з системного аналізу, поєднуючи загальне, особливе та одиничне стосовно радянського тоталітарного режиму. Учений віддав перевагу дослідженню його ідеологічних та політичних основ, а не вирішальній ролі вождів.

У західній повоєнній історіографії уже склалися фактологічні пріоритети щодо висвітлення причин і наслідків політичного терору, ролі і місця Сталіна. Українська діаспора однозначно визначилася

стосовно причин штучного голоду, вважала його геноцидом у рік ухвалення Генасамблеєю ООН відповідної конвенції. Для класичної західної політологічної думки проблема Голодомору лишалася суперечливою, освоєння якої відбувалося поступово і ситуативно. Німецька історіографія, судячи з останніх досліджень[5], цуралася цієї проблематики упродовж кількох повоєнних десятиліть. Постать Сталіна вважалася ключовим номенклатурним елементом системи, але її не ототожнювали з одноосібною владою. У 50-х рр. західні політологи вказували на особисту участь Сталіна у фальсифікації суперечливих історичних подій. У 1956 р. головний редактор часопису «The Russian Review» В.Чемберлін опублікував статтю, використавши термін «сталінська ера» та «послідовники Сталіна» [6], тобто вдався до системної оцінки його номенклатурного правління.

Майже за 80 років, якщо брати дату завершення Другої світової війни, змінилося кілька поколінь істориків: ревізіоністів, постмодерністів, традиціоналістів. Історіографічним експонатом стала теорія тоталітаризму, тому що зник об'єкт її застосування. Перестала функціонувати марксистсько-ленінська методологія, але за винятком її окремих маргінальних ортодоксів. Однак, якщо поглянути на кількість монографій, статей, документальних видань, які з'явилися за останні 30 років, політична біографія Сталіна не втратила своєї актуальності. Історики і політологи вважають його універсальним ключем для відкриття таємниць функціонування тоталітарного режиму, для розуміння безглуздості терору.

Сучасна історіографія сталінізму має власну бібліографію, яка налічує сотні праць. Ми не плануємо її системне дослідження, але вважаємо за мету всебічне дослідження проблемно-тематичних пріоритетів і теоретично-методологічних підходів у працях Конквеста, тобто його особистий внесок в історіографію сталінізму. Слово «внесок» означає наявність оригінальних тлумачень і характеристик біографії Сталіна, а не просто перелік праць відомого американського ученого. Конструктивним ревізіонізмом, тобто спробою «порівняти тематику і вирішення багатьох сюжетів історії того часу у російських і західних дослідженнях, зрозуміти зближення низки позицій і виявити дискусійні сюжети» просякнута монографія Джона Кіна і Альтера Літвіна. Автори кілька разів цитують праці Конквеста, поважно ставлячись до нього, але без широкого викладу його тлумачень тоталітаризму, теорії і практики сталінізму, терору [7, с.33]. Зазначені автори, аналізуючи праці інших колег, чомусь зосередилися на терміні «тоталітарний». Вони виклали позицію західного дослідника І.Риса, який вважав, що прихильники теорії тоталітаризму перебільшували «здатність сталінського режиму контролювати суспільство, але поняття тотального контролю, як воно не реалістичне, все ж було чимось таким, до чого цей режим прагнув» [7, с.31]. Але історія тривалих дискусій довела наукову спроможність «тоталітарної моделі» системно дослідити функціональну сутність радянського

політичного режиму. Дієздатність теорії тоталітаризму, якої дотримувався Конквест, не заперечують Д.Кіп і А.Літвін, аналізуючи політичні реалії сучасної Росії, адже суспільство прихильно сприймає постать Сталіна. «Для Росії, – наголошують вони, – феномен сталінізму залишається актуальним, передусім із політичних інтересів правлячої еліти» [7, с. 321]. Російсько-українська війна 2014–2023 рр., як історичний факт, лише підтверджує їх висновок. Сучасна російська правляча еліта ніяк не подолає синдром сталінізму, заблукавши між декларативним лібералізмом і великодержавним шовінізмом.

Професійний радянолог Конквест не мав жодних ілюзій стосовно тоталітарного походження комуністичного режиму в СРСР, а дипломований історик і політолог намагався науково довести власне сприйняття об'єкта дослідження. У наукових працях Конквеста політична фігура Сталіна є ключова, але учений не присвятив йому окремої монографії. Він почав досліджувати взаємодію системи влади з її одноосібно-функціональним носієм у роки розвінчування «культу особи» Сталіна. Учений помітив фальшивість самого процесу, хоча позитивно оцінив повернення політ'язнів з таборів Гулагу. У суспільстві, яке понад тридцять років перебувало під тиском суцільного терору і страху, не спостерігалось ментальної реабілітації. Люди не позбулися трагічного впливу, адже збереглася тоталітарна система і машина терору. Поняття «культ особи», на переконання Конквеста, перекладало провину з політичної системи на її вождя. Використавши термін «хрущовська десталінізація», дослідник визнав, що вона «не стала зміною суті в системі політичного правління в СРСР» [8, с.802]. Принципово важливий висновок для 1968 р. для західної історіографії, яка балансувала тоді між «добрим» і «злим» Сталіним, а також довірилась «хитрому лису» Хрущову.

Історична постать Сталіна приваблювала західних дослідників, тому вона не зникла з інтелектуального простору на Заході. Колеги Конквеста і сам учений висвітлювали роль Сталіна в організації масового терору, відтак наділяли негативними рисами. Виваженої наукової біографії більшовицького вождя і «батька народів» західна історіографія тоді не створила. Його згадували, досліджуючи політику воєнного комунізму і колективізації, політично-лідерський тандем «Ленін-Сталін». Досвідчений Д.Армстронг показав партійне розгалуження та інтереси політичної еліти [9], тобто їх внутрішнє становище. Формувався колективний портрет Сталіна, поставали його соціально-антропологічні і політичні риси. У його біографічному конструюванні Конквест брав особисту участь, але одночасно з іншими західними ученими, які раніше його стали на цей шлях.

Для Конквеста політична біографія Сталіна не була самоціллю ученого. Він не ставив перед собою такого завдання – написати класичну біографію вождя більшовицької партії. Можливо ця обставина позначилася на відсутності його статей у провідних західних журналах. Учений мав фах і досвід редакторської роботи, але

не писав рефлексорні статті на поточні події. Західна політологія блукала між «культу особи» і тоталітарним режимом диктаторського типу, коливаючись між ним. У працях Конквеста постає системний підхід, тому учений досліджує роль і місце Сталіна у становленні і функціонуванні тоталітарного режиму, механізм застосування терору як засобу одноосібного панування і управління країною. На переконання ученого «суть сталінізму – це не стільки певні періоди терору або якісь особливі погляди на організацію промисловості, скільки встановлення політичної системи» [8, с.802]. Вона не змінилася у роки так званої «хрущовської відлиги», тому що органічно була пов'язана «з іменем покійного диктатора». Зміщення Хрущова і перманентна внутріпартійна боротьба за владу у наступні роки лише підтверджує прозорливий висновок Конквеста про живучість прагматичного сталінізму. На цій обставині наголошували В. Чемберлін, аналізуючи війну Хрущова з примарами Сталіна, а також відомий український історик з діаспори К. Штеппа, котрий опублікував власні спогади по перебуванню у сталінських таборах. У Конквеста, якщо порівнювати з ними, відсутня ідеалізація «хрущовської відлиги», тому що сталінська система влади не була демонтована.

Ми уже підкреслювали, що постать Сталіна є ключовою для системного дослідження Конквестом масового терору. У його монографії «батько народів» згадується на 435 сторінках із 879 україномовного видання «Великого терору». Вагомий аргумент стосовно прагнення ученого відтворити системний образ Сталіна. Навіть у «Змісті» вождь постає 4 рази. Інколи він зустрічається тричотири рази на одній сторінці. У книзі «Жнива скорботи» Сталін згадується утричі менше. Інтенсивність появи вождя у тексті не є стилістичним недоліком, адже автор книг був професійним і досвідченим редактором. Сталін і терор були для Конквеста функціональними синонімами. Його цікавив феномен становлення особистої диктатури в умовах так званої партійної колегіальності управління. Учений, якщо уважно простежити за його роздумами і висновками, намагався встановити для себе історичну істину: диктатура вождя – випадковість, збіг обставин, номенклатурний виняток, або ж закономірність функціонування політичної системи більшовизму. Питання не риторичне, а історичне, яке потребує системного академічного аналізу.

Досліджуючи політичну діяльність Сталіна, його соціально-психологічну поведінку, Конквест зосереджувався на ключових характеристиках. Він не був його біографом, а тим паче іміджмейкером. Учений вершив історичний суд, висвітлюючи справжній портрет більшовицького диктатора. Висловлювання, оціночні судження, підкреслювання рис характеру, ситуаційної поведінки вождя, його ставлення до людей, які постають у працях Конквеста, можна об'єднати за такими базовими ознаками: соціально-

антропологічні, номенклатурно-функціональні, політично-інституційні, амбітні, сімейно-побутові. Існували особистісні риси, але вони трансформувалися у загальні ознаки. Конквест не писав класичну біографію вождя, тому відсутні акцентовані сюжети про дитинство, освіту, революційну діяльність тощо. Сталін є породженням ідеології більшовицької партії, її теорії і практики, тому системний підхід для Конквеста – «об'єктивна необхідність», пізнана ним і майстерно використана.

У концентрованому вигляді соціально-антропологічний портрет вождя постає на сторінках «Великого терору», особливо у розділі «Зодчий терору». Учений не заперечує впливу «особистих спонукань» Сталіна чинити терор, використовувати його для зміцнення особистої влади, але визначальною обставиною вважав агресивну сутність самої політичної системи тоталітарного режиму. Кремлівський володар не афішував особистої участі у терорі, ховався за колегіальністю політбюро, підступно і зухвало перекладав провину на Г.Ягоду, М.Єжова Л.Берію. Для відтворення обставин терору Конквест, якому бракувало радянських архівних документів, опирався на мемуарну літературу, спогади очевидців. За описом югославського партійного діяча, комуніста М.Джиласа у Сталіна було щось «народне, селянське, щось від отця сімейства», уражене віспою обличчя з нерівними зубами і світло-карими очима, короткий тулуб і непропорційно довгі руки, мав обмежену рухливість лівої руки і плеча [8, с.112]. Напередодні війни, як зазначав Джилас, у Сталіна порідшало волосся на голові, «виросло солідне черевце» і з'явився «кремлівський колір обличчя» – блідий від безсонних ночей у владних кабінетах.

Аналізуючи різні джерела, Конквест виділяє характерні ознаки соціально-психологічного портрету Сталіна: честолюбство, нетерпимість до розумних і талановитих людей, пекуча заздрість і патологічна мстивість. Сталіна пригнічував маленький зріст (160 см), тому носив спеціальне взуття на два-три сантиметри вище, ставив біля трибуни підставку. Покликаючись на розмову М.Бухаріна з Т. і Л.Дан у 1935 р., яку запозичив з книги Р.Абрамовича [10, с.416], Конквест передав слова колишнього теоретика партії про прагнення Сталін довести всім, що «він вищий за всіх інших» [8, с.112]. Учений мав намір всебічного вивчення соціально-психологічного портрету Сталіна, але вважав це предметом «сучасної психологічної науки», особливо для вивчення духовного травматизму у дитячі роки Й.Джугашвілі. Для вичерпної характеристики його рис «потрібне вільне опитування родичів та сучасників, які мешкають у тій місцевості, та досі такої можливості не було» [8, с.112]. Конквест, як досвідчений аналітик, не радив історикам «братися навіть за схематичну реконструкцію» якогось «психологічного портрету» Сталіна і Гітлера у роки їхньої юності. Учений висловив сумнів стосовно «достовірності навіть тих небагатьох відомих нам фактів»

раннього дитинства Сталіна. Загадковим лишається ментальний стрибок послухника Тифліської духовної семінарії у лоно партійної діяльності у 1901 р. Конквест не погодився з троцькістською версією про нікчому Сталіна серед соціал-демократів Закавказзя, а також з хвалебними одами 30-х рр. про «кавказького Леніна». Бойовик Сталін, який грабував банки для поповнення партійної казни, не був самотнім, але виконував подібні завдання «від душі». Ленін високо цінував «твердість і прямоту» Сталіна, але розпізнав і його «виняткову душевну грубість». Навчання у семінарії, судячи з його революційно-професійної діяльності, не збагатили його душу християнським милосердям. Отже, дитинство і юність Сталіна, на переконання Конквеста, «темна» і суперечлива сторінка його біографії. Вихованням його характеру займалися не педагоги і батьки, а соціальні обставини особистого життя.

Надмірна і хвороблива підозрілість Сталіна до оточуючих його людей породила у нього «загальну недовіру» до колег по партії. Ця думка належала М.Хрущову, якого цитує Конквест. Учений використав елементи текстологічного аналізу ранніх статей Сталіна, звернувши увагу на часто вживане вставне слово «як відомо» і «не випадково». Вони означали: у першому випадку зайву доказовість дуже спірного твердження; в іншому випадку – умовний зв'язок між «двома подіями, довести який неможливо ні доказами, ні навіть якоюсь імовірністю його існування» [8, с.115]. Конквест, як фаховий лінгвіст та аналітик, вважав подібні фрази «надзвичайно показові й значимі». Достатньо було застосувати фразеологічний зворот «як відомо, троцькісти – агенти фашизму», щоб усі визнали реальність зловмисної «змови».

Визначення «народність» Сталіна не стосувалася його соціального походження, а політично замаскованого фетишу. У суспільстві склалося враження про вождя, батька, який дбає про «народ» і служить йому вірою і правдою. Поширенням і насадженням цього міфу займалися ідеологічні структури партії, мистецько-художні установи, якими Сталін особисто переймався. Конквест, проаналізувавши обставини і мотиви терору, його наслідки, а також причини Голодомору, переконливо доводить антинародність свідомих вчинків Сталіна. Вони проявили себе у неприхованій ненависті до українських хліборобів, особливо заможних [11, с.41,260,266]. У 1968 р. Конквест висловив сміливу і науково обґрунтовану позицію про те, що у роки колективізації і голоду Сталін почав діяти проти всього народу [8, с. 440].

Особиста поведінка Сталіна у родині і побуті недостатньо досліджена. Вона відтворена у спогадах його рідних і близьких, зокрема у спогадах доньки Світлани Аллілуєвої. На Заході відреагували на її спогади у 1968 р.. Відносини з дружиною Надією Аллілуєвою були напруженими, які завершилися сімейною трагедією – сумнівним і таємним самогубством у 1932 р. Смерть дружини, на думку Конквеста, «глибоко вразила Сталіна», негативно позначилася

на його подальшому життю [8, с.118]. У побуті Сталін не марив «багатством і розкішшю», тому що йому були підвладні усі багатства і матеріальні цінності, тому одягав «простий коричневий військовий кітель і темні штани, заправлені в чоботи» [8, с.119]. Мешкав у Кремлі, займав покої колишньої царської прислуги, отримував офіційну зарплату, інколи жив на державних дачах біля Москви, відпочивав у Сочі. Його найближче оточення також користувалося подібними пільгами. Його заздрість стосувалася не майна однопартійців з інвентарними номерами, а переваги в інтелекті, рівні освіти, теоретичних здібностях. Публічне знуцання над Бухаріним, якого Ленін вважав найкращим теоретиком партії, приносило Сталіну моральне задоволення.

Простота у побуті, яку підкреслювали майже усі біографи Сталіна, була відносною і показовою. Конквест, підкреслюючи цю обставину, погоджувався з тим, що Сталіну справді «нічого не належало, але був прямий доступ до всього» [8, с.120]. Він мав необмежену владу, а також улесливе оточення, яке готове було надати патрону усі скарби СРСР. Сталін, як самозакоханий диктатор, самовдоволено стежив за міфічним його звеличенням: «кавказького Леніна», учня і послідовника, геніального вождя, теоретика соціалізму, батька народів, переможця фашизму. Своїми діями Сталін намагався наблизитися до постаті Леніна, «чия першість у партії була справді загально визнаною» [8, с. 121]. Скромність у побуті для одиної людини – цілком природна, але вона не обмежувала її зверхності і амбітності у політичному житті.

У Конквеста постає різнобарвна палітра функціонально-інституційного і номенклатурного обліку Сталіна, притаманного деспотам, який видавав себе за народного ватажка і вічного революціонера. Кожен професійний революціонер, який боровся за владу, неминуче користався її плодами: одні прагнули матеріальних благ, інші необмежених повноважень, які обом групам приносили задоволення. Соціально-антропологічні ознаки портрету Сталіна, на які звертав увагу Конквест, належали до консервативного і сімейно-побутового дискурсу. Зустрічі Сталіна з найближчим оточенням на державних дачах виглядали по-сімейному тепло і весело, але вони мали статус не публічного засідання політбюро, адже там вирішувалися принципові питання. Сталінські застілля з філософськими тостами виконували функцію тестування «товаришів», особливо на їхню вірність вождю, тому побут не був проявом кавказької гостинності і етнографічної забави вождя.

Номенклатурно-інституційні риси у діяльності політика Сталіна опиралися на його амбітні прагнення. Конквесту не дуже подобалася оцінка Сталіна як віртуоза «деспотичних прийомів», якою його наділяли «суперники-невдахи». Учений помітив «блискучого політика, який зміг добитися таких величезних і страшних змін» [8, с.122]. Дивна для радянолога і «фальсифікатора» радянської історії позитивна

оцінка, яка дещо суперечила концептуальним постулатам теорії тоталітаризму. Урівноважена оцінка Конквеста з опорою на джерела засвідчує його науковий стиль, професійний вишкіл випускника Оксфорда. Його позиція відповідала канонам західної історіографії. На думку Д.Кіпа і А.Літвіна, досліджуючи будь-яку диктаторську систему, вони не обмежуються висвітленням фігури самого диктатора. Подібна методика свідомо ігнорує «роль особи в історії», але архівні документи демонструють справжнього Сталіна: капризного і чванливого, підступного, жорстокого, наділеного чудовою пам'яттю, що з підозрою і недовірою ставився до всіх, навіть до своїх найближчих родичів [7, с.32]. Вони мали на увазі оціночні судження західного дослідника С.Монтефьоре, який поділяв думки Конквеста стосовно ролі Сталіна в організації терору. Однак, на думку Д.Кіпа, його робота нагадувала швидше хроніку життя і діяльності Сталіна, а не детальний політичний аналіз його деспотії [7, с.33].

Тлумачення Конквестом політичної діяльності Сталіна відбувається у хронологічному порядку, але не означало хроніки його життя, сходження на вершину владного Олімпу. Учений доводить закономірність «однопартійної диктатури», уособленням якої став Сталін [11, с.183]. Він не став «поміркованим самодержцем», тому що ніколи не прагнув ним бути, відтак сталінізм – це цілком «природний продукт ленінської партійної машини» [8, с. 694]. Після смерті Леніна новоявлений генсек підпорядкував своєму одноосібному впливу центральний апарат партії, використав його для боротьби з опонентами, особливо з Л.Троцьким – блискучим оратором, авторитетним серед значної частини партійної верхівки.

Сучасна історіографія партійно-радянської номенклатури висвітлює особисту причетність Сталіна до політичного терору, але разом з його спільниками. Конквест виокремлює поплічників і союзників Сталіна, особливо у 20-х рр., коли довелося боротися проти Троцького за владу. Тоді Сталін вдало використовував Молотова і Кагановича, завойовував більшість голосів на засіданнях політбюро. «Таємні методи», притаманні Сталіну, стосувалися розправи з конкурентами, а масовий терор був спрямований проти суспільства з метою його абсолютного підпорядкування ідеологемам більшовицької партії. Боротьба проти так званих «лівих» і «правих» усередині монолітної партії тоталітарного типу виглядала підступною демагогією і маніпуляційною технологією Сталіна, який усував конкурентів з політичного горизонту. Називав себе ледве не єдиним послідовником Леніна. Для справжнього ідейного керівника бракувало теоретичної підготовки і наукових знань, а для керівника уряду не вистачало «досвіду господарювання і обмаль знань з економіки» [8, с.48]. За таких умов стає зрозумілим масовий терор проти фахівців різних галузей знань, щоб унеможливити публічні дискусії стосовно сталінського курсу соціалістичної модернізації сільського господарства, промисловості, тобто колективізації та індустріалізації.

Науково-історичні інтерпретації політичного портрету Сталіна, які широко представлені у працях Конквеста, зумовлені не лише особистістю більшовицького керманіча та його амбітними мотивами, але і мистецтвом номенклатурного загравання з так званим оточенням. Сталін зумів об'єднати довкола себе прибічників його політичного курсу, граючи роль простачка, а насправді налаштувати собі подібних проти партійної еліти – Л.Троцького, М.Бухаріна, Л.Б.Каменєва, Г.О.Зінов'єва, нейтралізувати голову союзного уряду О.І.Рикова, лідера профспілок М.П.Томського. Звичайному «простачку» подібна оперативна акція була непосильною. Очевидно мав рацію Конквест, коли використав термін «сталінізована партія» [8, с.203,206]. Підпорядкувати центральне партійне керівництво одноосібному впливу, навіть ЦК ВКП(б) – завдання для сміливих і амбітних політиків. Він цілком справився з ним наприкінці 20-х рр., а згодом шляхом терору утвердився у суспільстві, партії і кишеньковому уряді, тому що голова Раднаркому СРСР В.Молотов постійно радився з секретарем ЦК ВКП(б) Сталіним. Після масового терору 1937–1938 рр. Сталін не переконував поплічників, тому що заздалегідь був «певен у їх покірливості». На середину 30-х рр., на думку Конквеста, Сталіна ще не мав повного контролю над усією партією. Йому заважали молоді більшовики, особливо серед Ленінградської парторганізації на чолі з С.М.Кіровим. Замах на Кірова 1 грудня 1934 р., організований Сталіним, мав ознаки політичного замовлення, а саме вбивство – кримінальний злочин. Сталін розпочав атаку проти «ленінської гвардії», але тоді ще не подолав пасивного номенклатурного опору, особливо серед членів ЦК партії. Він побоювався публічного слова М.Горького, тому пролетарський поет несподівано помер, а далі прибрали Зінов'єва і Каменєва. Саме таку логіку сталінських злочинів вибудовує Конквест, розмежовуючи класичний політичний терор з кримінальними вчинками. На лютнево-березневому пленумі ЦК ВКП(б) 1937 р. відбувся триумф його одноосібної диктатури. Фактично було подолано спротив і республіканської номенклатури в Україні, яка, на думку Конквеста, «чинила опір поширенню репресій», але нагадувала боротьбу «гарнізону оточеної фортеці» [8, с.398]. Учений визнав особисту провину Сталіна за організацію голоду в Україні, яким хотів поставити націю на коліна [8, с.783]. Голод мав форму масового терору, але за наміром його застосування означав кримінальний злочин Сталіна.

Отже, у працях Конквеста дуже багато уваги приділено Сталіну, але у них відсутня його ідеалізація і формування міфів. Реальний господар Кремля, прагматичний і підступний політик, віртуозний організатор політичних інтриг, яким постає Сталін, відтворені ученим без емоцій і морально-етичних тлумачень. Для американського ученого з великим життєвим досвідом «епоха сталінізму» – це історичний період функціонування суспільства, абсолютно підпорядкованого одноосібній диктатурі партійного лідера мафіозного

типу. Визначення ним сталінізму є лаконічним та науково достовірним. Політична система, яка сформувала феномен Сталіна і сталінізму, цілком відповідала їхнім функціональним критеріям. Особистий внесок Конквеста в історіографію сталінізму визнаний його західними колегами – Норманом Наймарком, Лінн Віолою та іншими. Вони розглядали проблеми західної історіографії у контексті ретроспективного аналізу періоду Холодної війни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Prof. T.S. Soviet Genocide of the Ukrainian People. *The Ukrainian Quarterly*. 1948. Vol.4. №4. P.325–326.
2. Chamberlin W.H. American-Soviet Relations Since Yalta. *The Russian Review*. 1949. №2. P.95–101.
3. Chamberlin W.H. The Cold War: A Balance Sheet. *The Russian Review*. 1950. №2. P.79–86.
4. Chamberlin W.H. Russians against Stalin. *The Russian Review*. 1952. №1. P.16–23.
5. Марочко В. «Остфоршунг» і Голодомор: традиції і стратегії німецькомовної історіографії. *Український історичний журнал*. 2023. №1. С.180–196.
6. Chamberlin W.H. The Stalin Era and Stalin's Heirs. *The Russian Review*. 1956. №4. P.237–244.
7. Кип Джон, Литвин Альтер. Эпоха Иосифа Сталина в России. Современная историография / перевод с англ. В.И. Матузовой. изд. 2-е, перер. и доп. Москва, 2009. 327 с.
8. Конквест Р. Великий терор. Сталінські чистки тридцятих років / Переклад з англ. Н.Волошинович та З.Корабліної. Луцьк: Волинська мистецька агенція «Терен», 2009. 879 с.
9. Armstrong A. Jhon. Party bifurcation and elite interests. *Soviet Studies*. 1966. №4. P.417–430.
10. Abramovitch R. The Soviet Revolution. London, 1962. 486 p.
11. Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор / Переклад з англ. Н.Волошинович, З.Корабліної, В.Новак. Луцьк: Волинська мистецька агенція «Терен», 2007. 454 с.

Анатолій Трембіцький

ОРГАНІЗАЦІЯ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НАУКОВЦЯМИ-ЕМІГРАНТАМИ, ВИХІДЦЯМИ З ПОДІЛЛЯ

У статті розкрито деякі аспекти діяльності членів родини Сіцінських–Чехівських–Січинських–Шандорів, вкоріненої в етносоціокультурне середовище подільського краю, щодо організації, творення та розвитку науково-краєзнавчих осередків (Організаційного ювілейного комітету з відзначення 900-ліття м. Кам'янець-Подільського, Кабінету дослідження Поділля ім. проф. о. Ю. Січинського, Товариства подолян при УВАН) у місцях свого поселення.

Ключові слова: Кабінет дослідження Поділля ім. проф. о. Ю. Січинського, Товариство подолян при УВАН

Anatoly Trembitskyi

**REGIONAL RESEARCH ORGANIZATION EMIGRANT SCIENTISTS
FROM PODILL**

Abstract: The article reveals some aspects of the activities of the members of the Sitsynskyi–Chehivskyi–Sichynskyi–Shandor family, rooted in the ethno-sociocultural environment of the Podil region, regarding the organization, creation and development of scientific and local history centers (Organizational Jubilee Committee for the 900th Anniversary of the City of Kamianets-Podilskyi, the Study Cabinet of Podillia named after Prof. Y. Sichynskyi, the Society of Podolians at UVAN) in their places of settlement.

Keywords: Podillia research office named after Prof. at. Yu. Sichynskyi, Society of Podolians at UVAN

Важливе місце в багатій історико-культурній спадщині України посідає плеяда яскравих, відомих особистостей кінця XIX – початку XXI ст., об'єднана родинним походженням та ідеєю самовідданого служіння українській громаді, її кращому майбутньому. Цілеспрямована, багатогранна і ефективна діяльність членів родини Січинських–Чехівських–Січинських–Шандорів, залишила вікопомний, вагомий слід у різних сферах професійного і громадського життя суспільства, позитивно вплинула на просвітництво українців, відчутно примножила освітні і наукові здобутки, досягнення у культурно-мистецькій сфері, їх широке визнання. Вони проводили колосальну працю, організовували, творили та розвивали науково-краєзнавчі осередки в місцях свого поселення.

Активні, творчо натхненні, національно свідомі члени родини Січинських–Чехівських–Січинських–Шандорів, зробили значний внесок в організацію та діяльність історико-краєзнавчих інституцій. Вони організовували, творили та розвивали історико-краєзнавчі осередки в місцях свого поселення, намагались надати українцям у цілому світі знання про Україну, її народ, її власну багатовікову історію та культуру, змагання українського народу за свою незалежну державу, за вільне самостійне життя. Своїми працями «викорінювали ті неправдиві погляди, які укорінилися, навіть в освічених чужинців, відносно України і всього українського» [1, с. 2].

Ініціативний гурток кам'янчан і подолян при УВАН в США, за активної участі членів родини, Марії та Ярослава Січинських, Вікентія Шандора та Олени Чехівської [див. *Січинська, дружина Володимира Чехівського. – А. Т.*], не полишали ідеї створити науково-краєзнавчі структури щодо вивчення своєї малої батьківщини. Однією з таких

спроб стало створення 28 травня 1966 р., за їх ініціативою Організаційного ювілейного комітету з метою гідного відзначення наприкінці 1968 р. 900-ліття м. Кам'янця-Подільського [2–5]. «Такі ювілейні святкування наших міст не часто зустрічаються, а тим більше такого міста як Кам'янець-Подільський» [6] – «столиці Поділля, міста сивої давнини, що поруч Києва, Чернігова, Володимира-Волинського, Львова, Перемишля, Холма існує в Україні ще з княжих часів» [7]. Не часто маючи можливість говорити про історію та сучасний стан Поділля, члени Комітету з великою увагою поставилися до «ідеї ювілею, і до ювілята міста-музею, і до Поділля – центром якого був і мусить бути в майбутньому Кам'янець-Подільський», оскільки вони вважали, що «ніхто, крім них, не збереже їх (фактів) для історії» [6]. Історичні події, що протягом багатьох століть відбувалися на теренах Поділля «розповідають нам про нашу славу минувшину, а це дає нам змогу краще розуміти сучасність і також здатність вдивлятися в дальші перспективи прийдешності. Наша минувшина зміцнює нашу любов до рідного краю, підтримує в нас віру в ідею існування нашої нації та її поступу. Вона зберігає наш нарід від занепаду» [7].

Перед новоствореною інституцією було поставлено завдання проробити «підготовчу працю для належного відзначення ювілею міста-музею, міста-фортеці, міста культурного центру найкращої провінції України Поділля» [6] та: «1) відзначити ювілей за певною програмою і 2) збирати писані твори, пов'язані з м. Кам'янцем і цілим Поділлям та видати Ювілейний збірник наукових розвідок, спогадів кам'янчан, подолян і не подолян, які були свідками історичних подій на теренах Поділля» [3; 7]. Ювілейний комітет у співпраці з історичною секцією УВАН розробив «Програму відзначення 900-річчя м. Кам'янця-Подільського 7-го і 8-го грудня 1968 року» [8], яка передбачала такі заходи: проведення низки традиційних ювілейних громадських зборів у Нью-Йорку, оприлюднення наукових доповідей з історії та культури Поділля («Історичний нарис про Кам'янець і Поділля», «Історичний нарис Зазбручанського Поділля після поділу Польщі», «Місто Кам'янець після 2-ої світової війни», «Український уряд у м. Кам'янці у 1919–1920 рр.», «Український університет у Кам'янці», «Матеріали до культурно-національного відродження Поділля і його діячі», «Архітектура м. Кам'янця», «Урбаністика м. Кам'янця і Поділля», «Історичний музей Поділля і його творець прот. Юхим Сецинський», «Фолкльор Поділля»), влаштування виставки художніх експонатів, підготовка і видання редакційною комісією на чолі з Костем Туркалом і Григорієм Костюком книжки «Ювілейний збірник Поділля». З метою переведення в життя цієї програми, Комітет утворив комісії: 1) для організації святкових конференцій і рефератів, 2) фінансову, 3) редакційну, 4) виставкову і 5) господарську. Ювілейний збірник планувалося «як початок неперіодичного видання в майбутньому інших збірників про історичне минуле та сучасне становище Поділля», а експонати, зібрані для ювілейної виставки, за згодою авторів та

власників, мали стати основою «Бібліотеки-архіву-музею Поділля» при УВАН в Америці, а склали фонд 262 «Товариство подолян» [6; 7].

За підтримки та «активної участі земляків – кам'янчан і подолян у цілому світі на еміграції суцїх» заплановані ювілейні заходи в цілому були реалізовані успішно, окрім видання «Ювілейного збірника». Так, на урочистому засіданні 7 грудня свої доповіді прочитали: проф. о. І. Губаржевський – «Національні риси духового Поділля», д-р В. Омельченко – «Історія м. Кам'янця і Поділля», проф. І. Розгін – «Природні багатства Поділля», д-р Я. Туркало – «Роксоляна-султанша, дочка Поділля». А 8 грудня із доповідями виступили: ген. П. Шандрук – «Кам'янець-Подільський – як пляцдарм боротьби за Україну», В. Гарбер – «Кам'янець-Подільська духовна семінарія», інж. К. Туркало – «Про заснування Українського державного університету в м. Кам'янці-Подільському», ред. Д. Корбутяк – «м. Кам'янець-Подільський під час Другої світової війни», д-р Т. Приходько-Солуха – «Спогад про д-ра К. Солуху», п-ні О. Загайкевич-Мельничук – «Спогад про піонера регіональних збірників проф. В. Загайкевича» [8–11]. А архітектор Ярослав Січинський у доповіді «Спогад про дослідника Поділля протопр. Ю. Січинського», «на підставі відомостей, одержаних від своїх батьків [*Володимира та Михайлини Січинських*. – А. Т.]», поділився цікавими відомостями про великого патріота-подолянина свого діда о. Юхима Січинського [*Є. Сіцинського*. – А. Т.], відомого національного діяча, засновника музею української старовини Поділля, члена реакційної комісії для перекладу св. Письма на українську мову» [9].

Організаційний ювілейний комітет продовжував свою діяльність і після завершення святкувань ювілею Кам'янця-Подільського. 4 вересня 1969 р. президія УВАН на своєму засіданні схвалила його реорганізацію в Управу «Товариства подолян при УВАН у Нью-Йорку» «на зразок регіональних товариств та земляцьких об'єднань інших українських провінцій та країв» та затвердила його головою кам'янчанина, архітектора Михайла Кравчука. Завданням «Товариства подолян» було «перебрати результати праці Ювілейного комітету та продовжити, поширити, поглибити всебічне вивчення Поділля», оскільки «така праця дуже потрібна головним чином тому, що в Україні вивчення Поділля відбувається тенденційно, найбільш важливі факти з історії замовчується, або навіть спотворюється». До співпраці в Товаристві зголосилися й земляки-подоляни інших національностей [6].

8 листопада того ж року пленарна конференція дійсних членів УВАН створила Кабінет дослідження Поділля ім. проф. о. Ю. Січинського при історичній секції УВАН та затвердила його керівником – Ярослава Січинського, внука Є. Сіцинського [12–15], на якого Управа мала великі сподівання, як на молодого та енергійного представника української еміграції [16]. У Кабінеті, успішна праця якого залежала «від спільної участі і матеріальної допомоги подолян у вільному світі»,

повинно було знайти своє місце все, що «стосується Поділля, книжки, картотеки книжок з різних бібліотек і книгозбірень, наукові розвідки не тільки в друкованому, а й рукописному вигляді, спогади, ілюстративні матеріали, експонати музейної вартості» [14; 15]. Основними напрямками його досліджень були: праісторія Поділля (*відповідальний – Ю. Перхорович*); синтетичний огляд історії Поділля у IX–XX ст. (*В. Омельченко*); «мапи і плани Всеподілля, виготовлені інж. Бопланом», заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету (*К. Туркала*); національні риси духовності Поділля (*І. Губаржевський*); природні багатства Поділля (*І. Розгін*); народна освіта на Поділлі до 1917 р. (*А. Постоловський*) та «інші наукові розвідки, монографії відомих визначних діячів-подолян, мемуари й ілюстрації» (*В. Приходько, Т. Приходько та ін.*) [13].

15 листопада 1969 р. подоляни й не подоляни Філадельфії вислухали доповіді В. Омельченка «Кам'янець-Подільський – центр Поділля», Я. Туркала «Султанша Роксолана, дочка Поділля», Т. Приходько «Д-р К. Г. Солуха – лікар і діяч Поділля», І. Коровицького «Кармелюк», а також К. Туркала про недавно померлу визначну подолянку Олену Чехівську, яку поховано у Баунд-Бруку [17].

Станом на кінець 1969 р., як свідчить «Картотека адрес подолян» з архіву ВУАН, Товариство формально налічувало 110 членів [16]. Засідання його Управи проводилися більш-менш регулярно і переважно були присвячені збору матеріалів для підготовки регіонального наукового збірника «Поділля» [12; 18] та збору пожертв на його видання впродовж 1968–1974 рр. [18–26]. 20 вересня 1970 р. чергове зібрання Товариства розглянуло питання щодо «проробленої роботи редколегії» [*голова редакційно-видавничої колегії – К. Туркала*] [14; 15]), «посилення акції пожертв на фонд Товариства» та «біжучі справи» [16].

Справа видання важливого збірника «Поділля» просувалася вперед і загалом було подано 40 статей та зібрано для майбутнього його видання \$1.800 і, як писав голова Товариства М. Кравчук у вересні 1974 р., «видання збірника наближається до зреалізування і він частково підготований до друку» [12]. Однак, вже 21 січня 1975 р., тобто за декілька днів до своєї смерті, М. Кравчук у листі до секретаря Товариства С. Бартка з жалем і тривогою писав, що не знає, «що надалі робити в справі видання збірника подолян», оскільки важко скликати збори Товариства, члени якого «ні сюда, ні туди» та ще й зайняли очікувальну позицію «ти – роби, а ми побачимо, що й як». Незважаючи на всі зусилля Управи Товариства, нове американське життя вимагало від його членів все більших зусиль для облаштування власного життя та забезпечення добробуту родини, і вони поступово, в т. ч. і Я. Січинський, відійшли від справ Товариства [16].

На жаль, Регіональний збірник «Поділля» так і не з'явився друком, а більшість надісланих до нього матеріалів, зокрема, спомини Тетяни Приходько [*дів. Солуха, дружина Євгена Приходька. – А. Т.*] «Лікар

Кость Г. Солуха» й досі зберігаються в архіві УВАН у Нью-Йорку, а копія в родинному архіві А. М. Трембіцького (*опубліковано в 2011 та 2017 р.*) [27; 28].

Організаторський талант членів родини Сіцінських-Чехівських-Січинських-Шандорів, які пройшли шляхами гонінь та забуття в Радянській Україні, виявлявся поза межами України, їхній досвід зі створення та організації діяльності історико-краєзнавчих осередків у країнах свого буття з вивчення малої батьківщини засвідчив, що добра ідея не піде намарно, якщо буде підтримана громадянством. Напрацювання членів родини варті наслідування в сучасній Україні і мають бути спрямованні на переконання світової спільноти про відрубність української нації від «братських» сусідів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Заташанський І. Одно з завдань української еміграції. *Тризуб: український тижневик* (Париж). 1930. Ч.°4. 26 січня. С. 2–4.
2. Комітет святкування 900-ліття м. Кам'янця на Поділлі. *Свобода* (Нью-Йорк). 1967. Ч. 41. 8 березня. С. 4.
3. 900 років міста Кам'янця на Поділлю. *Свобода* (Нью-Йорк). 1967. Ч.°11. 29°січня. С. 3.
4. 900-ліття Кам'янця Подільського. *Свобода* (Нью-Йорк). 1969. Ч.°197. 25°жовтня. С. 7.
5. 900-ліття Кам'янця-Подільського. *Свобода* (Нью-Йорк). 1969. Ч.°208. 13°листопада. С. 3.
6. Розгін Іван. Великий задум. *Українські вісті* (Новий Ульм). 1969. Ч. 18. 27 квітня. С. 6.
7. 900 років Кам'янцю на Поділлю. *Гомін України* (Торонто). 1967. № 16. 15 квітня. С. 10.
8. В Нью Йорку відзначатимуть урочисто 900-річчя Кам'янця-Подільського. *Свобода* (Нью-Йорк). 1968. Ч. 224. 4 грудня. С. 1.
9. Присутній. 900-річчя м. Кам'янця-Подільського. *Свобода* (Нью-Йорк). 1969. Ч.°15. 23 січня. С. 4.
10. Урочисте відзначення 900-річчя м. Кам'янця-Подільського. *Свобода* (Нью-Йорк). 1968. Ч. 220. 27 листопада. С. 3.
11. Урочисте відзначення 900-річчя м. Кам'янця-Подільського. *Свобода* (Нью-Йорк). 1968. Ч. 225. 5 грудня. С. 3.
12. Кравчук М., Щербина Н. На черзі «Збірник Подолян». *Свобода* (Нью-Йорк). 1974. Ч. 168. 19 вересня. С. 3.
13. Кравчук Михайло. Кабінет дослідження Поділля. *Свобода* (Нью-Йорк). 1970. Ч.°137. 4 серпня. С. 3.
14. Кравчук Михайло. Справа дослідження Поділля повинна поглиблюватись. *Нові дні* (Торонто). 1969. Ч. 234/235. С. 14.
15. Кравчук Михайло. Справа дослідження Поділля повинна поглиблюватись. *Свобода* (Нью-Йорк). 1969. Ч. 130. 12 липня. С. 3.1741]

16. Легун Ю. В. Товариство подолян при Українській вільній академії наук у США (кінця 1960-х – початку 1970-х рр.). URL: www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/...ist/.../tovarustvo%20podolyan.pdf (дата звернення: 03.03.2024). Назва з екрану.
17. С.°Б. Свято подолян у Філадельфії. *Свобода* (Нью-Йорк). 1970. Ч. 15. 23°січня. С.°4.
18. Розгін Іван. Здійснюється добра ідея. *Свобода* (Нью-Йорк). 1968. Ч.°150. 16°серпня. С. 2.
19. Комітет відзначення 900-річчя Кам'янця-Подільського при УВАН в ЗДА. *Свобода* (Нью-Йорк). 1968. Ч. 50. 15 березня. С. 3.
20. Третій список жертводавців на «Фонд відзначення 900-річчя Кам'янця-Подільського». *Свобода* (Нью-Йорк). 1969. Ч. 102. 3 червня. С.°4.
21. Українська вільна академія наук у США. Фонд Товариства подолян. *Свобода* (Нью-Йорк). 1969. Ч. 239. 31 грудня. С. 3.
22. Українська вільна академія наук у США. Фонд Товариства подолян. *Свобода* (Нью-Йорк). 1972. Ч. 107. 8 червня. С. 3.
23. Фонд «Товариства подолян» при УВАН у ЗСА. *Свобода* (Нью-Йорк). 1971. Ч.°167. 10 вересня. С. 4.
24. Фонд «Товариства подолян» при УВАН. *Свобода* (Нью-Йорк). 1970. Ч.°128. 15°липня. С. 3.
25. 3760. Фонд для відзначення 900-річчя міста Кам'янця-Подільського. *Свобода* (Нью-Йорк). 1968. Ч. 132. 16 липня. С. 7.
26. 4-ий список жертводавців на Кам'янець-Подільський фонд (Поступлення після березня 1969 року). *Свобода* (Нью-Йорк). 1970. Ч. 15. 23 січня. С. 3.
27. Prychodlo-Solucha Tetajna. Лікар Кость Г. Солуха. Спомин про батька. Родинний архів Миколи Приходька (Нью-Йорк). Машинопис, оригінал, 8 арк. Родинний архів А. М. Трембіцького (Хмельницький). Копія, 8 арк.
28. Трембіцький А. М. Спогади Тетяни Приходько (Солухи) – цінні матеріали до життєпису Костя Солухи. *Вісник Державного архіву Хмельницької області «Подільська старина»*. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2017. №°2°(2). С.°230–238.

Анна Маліновська, Іван Романюк

СТАН ЗАХОДІВ ІЗ ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ПРИРОДИ РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО ЗНАЧЕННЯ В УКРАЇНІ У КІНЦІ 1960-Х РОКІВ

У статті на основі архівних джерел та літератури проаналізовано стан справ із збереженням та відновленням пам'яток садово-паркової архітектури України республіканського значення в другій половині 1960-х рр.

Ключові слова: Україна, природа, пам'ятка збереження, парк, людина.

Anna Malinowska, Ivan Romaniuk

THE STATE OF CONSERVATION OF NATURAL MONUMENTS OF REPUBLICAN IMPORTANCE IN UKRAINE IN THE LATE 1960

The article analyzes the state of affairs with the preservation and restoration of monuments of landscape architecture of Ukraine of republican significance in the second half of the 1960 on the basis of archival sources and literature.

Keywords: Ukraine, nature, conservation monument, park, person.

Починаючи з початку 50-х рр. ХХ ст. в Україні відбувалися процеси інтенсивної індустріалізації, урбанізації, хімізації. Пов'язане з цим загострення проблем природокористування викликало відповідну суспільну реакцію.

Стихійна хижацька експлуатація природних ресурсів викликала у небайдужих громадян тривогу, збуджували патріотичні прагнення до охорони природи, її збереження для майбутніх поколінь.

В 1960-ті роки продовжує набувати поширення рух за охорону природи. Природоохоронна політика отримала в ці роки своє найбільш повне, порівняно з попередніми, структурно – функціональне втілення.

У надрах природоохоронної політики України зароджувалися елементи розуміння справжніх причин негативного впливу на довкілля, особливо перевірки стану та заходів, що вживаються по збереженню, догляду та впорядкуванню історичних парків, ботанічних садів, дендропарків, взятих під охорону Держави як пам'ятки природи республіканського значення.

Вивчення природоохоронного руху в республіці кінця 1950-х – 60-х рр. минулого століття покликане окреслити межі впливу радянської держави та розвиток і становище природоохоронного руху досліджуваного періоду.

Зі здобуттям Україною незалежності, виникли нові можливості для більш об'єктивного дослідження стану пам'яток природи республіканського значення.

Значний внесок у вивчення досліджуваної нами теми зробили В.Є. Борейко [1, 2, 3], П.О. Гвоздик [4], Б. Кіндюк [5], В. Лебединець [6], Я. Олійник [7], М. Хилько [8] та інші науковці.

Джерельну базу дослідження склали матеріали Державного архіву Вінницької області. Серед документів ДАВІО на особливу увагу заслуговують фонди Р-151 – Рішення Вінницького облвиконкому, Р-2700 – Виконком Вінницької обласної ради депутатів трудящих, Р-5971 – Вінницька обласна інспекція з охорони природи, які стали документальною основою статті.

Однак досліджувана тема не знайшла окремого спеціального висвітлення і тому стала предметом нашого дослідження.

Охорона природи, як складова частина природокористування є справою державного значення, однак радянська країна намагалася вирішити економічні проблеми в країні за рахунок екстенсивного використання природних ресурсів. Цим самим ігнорувалися екологічні наслідки. Пріоритетним напрямком стала політика перетворення та підпорядкування природи в ім'я великого майбутнього.

Лише наприкінці 1960-х рр., в умовах всенаростаючого техногенного впливу, держава повернулась обличчям до проблем охорони природи та раціонального використання її ресурсів.

Пам'ятки природи республіканського значення – одна з найважливіших складових природоохоронної діяльності. Стихійна експлуатація природних ресурсів викликала у суспільстві тривогу, збуджувала прагнення громадян до охорони природи, її збереження для майбутніх поколінь.

Станом на кінець 1960-х рр. в Україні було зареєстровано 73 парки і 10 ботанічних садів, як пам'яток природи республіканського значення. При перевірці їх стану лише 37 з них знаходилися в задовільному стані, а решта потребували термінового втручання держави. Найкраще зберігалися парки у Криму та Вінницькій області, а також у м. Києві [9, арк. 31].

Була розроблена проектна документація на реконструкцію Тростянецького дендропарку, парків Качанівського, Сокиринського (Чернігівська обл.), Кагарлицького (Київська обл.) та ряду інших. Проводилися відбудовчі роботи в дендропарках «Олександрія» (Київська обл.), Софіївка (Черкаська обл.) та в Онуфріївському парку (Кіровоградська обл.).

Внаслідок забудови та відводу території ряду парків під будівництво їх площі за останні роки значно зменшилися. Так, Кам'янський парк (Черкаська обл.) з 17 га зменшився до 4 га, Михайлівський парк (Хмельницька обл.) з 20 до 15 га, Масандрівський парк у Криму з 80 га до 40 га та ряд інших [9, арк.31].

Ряд садово-паркових комплексів були розірвані між кількома господарями. Так, територія Яготинського (Київська обл.) та Седнівського парків (Чернігівська обл.) підпорядковувалися трьом різним організаціям, які погано доглядали парк. Внаслідок чого комісії

визначили їх такими, що вже втратили цінність пам'яток природи республіканського значення. Такі висновки зробили також по парках Кардамичівському (Одеська обл.), Вишнівецькому, Більче-Золоте (Тернопільська обл.) та деяким іншим.

В запущеному стані перебували парки: Кияницький (Сумська обл.), Старо-Мерчанський (Харківська обл.), Гощанський парк (Рівненська обл.).

Відсутність догляду за насадженнями, особливо за екзотичними рослинами привела до того, що в багатьох парках значно збідніла деревна рослинність. Так, в Онуфріївському парку (Кіровоградська обл.) з 120 видів деревно-чагарникової рослинності залишилось близько 60 видів, у Голозубинському (Хмельницька обл.) з 75 видів залишалось 30. Це стосується і ряду інших парків.

В 60-ті роки минулого століття різко збільшились розмиви прибережних територій Алупкінського, Карасанського та парку-санаторію «Скеля» у Криму, а також ботанічного саду Одеського держуніверситету.

В занедбаному стані знаходився Чернятинський парк (Вінницька обл.) і особливо його водна система та гідрологічні споруди, запущені ставки були і в Полонському (Хмельницька обл.) та Краснокутському парках (Харківська обл.) [9, арк. 32].

Відділом заповідників, пам'яток природи та дендропарків, обласними інспекціями Держкомітету Ради Міністрів УРСР разом з Українським товариством охорони природи проводилися перевірки стану та заходів, що вживаються по збереженню, догляду та впорядкуванню історичних парків, ботанічних садів, дендропарків, взятих під охорону Держави згідно рішень Ради Міністрів УРСР від 29 січня 1960 р. № 105 та від 7 серпня 1968 р. № 1180-р, як пам'ятки природи республіканського значення.

Перевіркою було встановлено, що міністерства, відомства УРСР, виконкоми місцевих Рад депутатів трудящих за останні роки проводили певну роботу по виконанню Закону про охорону природи Української РСР в справі покращення догляду за пам'ятками природи республіканського значення. Найкраще зберігаються парки в Кримській, Вінницькій областях, м. Києві.

Здійснені заходи сприяли деякому зниженню порушень охоронного режиму, поліпшенню догляду та роботі по реконструкції старих історичних парків. Була розроблена проектна документація на реконструкцію Тростянецького дендропарку, Качанівського та Сокиринського парків (Чернігівська область), Кагарлицького (Київська область) та інших. Проводилися відбудовчі роботи в дендропарках «Олександрія» (Київська область), Софіївка (Черкаська область) та Онуфріївському парку (Кіровоградська області) [10, арк. 40].

Однак, стан охорони і збереження парків продовжував залишатися незадовільним і якщо і надалі обмежуватись лише охороною і нічого не робити у відношенні покращення догляду за ними

та їх відновленням то значна частина їх може втратити значення пам'ятки природи республіканського значення. Науковцями були зроблені такі висновки по Кардамичівському (Одеська область), Яготинському (Київська область), Седнівському (Чернігівська область), Вишнівецькому, Більче-золоте (Тернопільська область) та ряді інших парках.

Із 73 парків та 10 ботанічних садів на той час всього лише 37 з них були визнані як такі, що знаходяться в задовільному стані: решта, тобто 56% парків та дендропарків знаходилися в незадовільному стані [10, арк. 41].

Внаслідок забудови та відводу території цілого ряду парків під будівництво, за післявоєнні роки їх площі значно зменшились. Так, Кам'янський парк (Черкаська область) з 17 гектарів зменшився до 4 гектарів, Михайлівський парк (Хмельницька область) з 20 гектарів до 15 гектарів, Масандрівський парк у Криму з 80 гектарів до 40 гектарів та ряд інших. За останні 10 років ботанічний сад Дніпропетровського університету втратив до 40 гектарів своєї території.

Загальна площа Яготинського парку (Київська область) становила 160,4 гектари. Станом на 01.11.1967 року вона розподілена була між наступними землекористувачами: Переяслав-Хмельницькому лісгоспзагу належало 100,4 гектари; Яготинському комбінату комунальних підприємств – 51,3 гектари; Центральній Яготинській лікарні належало 9 гектарів.

Проектної документації по відбудові парку не було підготовлено. Парк перебував в незадовільному стані, не велася боротьба з хворобами, не прибирався хмиз, який залишався після прочистки, несвоєчасно зрубувалися сухі дерева [10, арк. 41].

Не кращі справи були у Седнівському парку (Чернігівська область), територія якого розділена між трьома установами: середній школі - 4 гектари, тубсанаторію – 7 гектарів, 8 гектарів – радгоспу ім. Чапаєва [10, арк. 41-42].

Масандрівський парк у Криму до 1949 року разом з прилеглим лісопарком мав площу 80 гектарів, приблизно половину своєї території втратив під будівництво готелів «Інтурист» та «Масандра», кемпінга, курортного містечка «Донбас» та інших. При будівництві було знищено значну кількість вікових цінних дерев.

Зовсім недопустимим явищем являлося розміщення в північно-східній частині парку туристичного табору – кемпінга на площі 6,8 гектарів. Ця частина парку забудована дрібними господарськими будівлями, палатками, площадками для машин, але туристи розташовували їх під деревами, завдаючи шкоди парку.

Знищення цінних насаджень допущено також при розміщенні здравниць в Карасанському парку республіканського значення та санаторію «Скеля».

В парку біля ботанічного саду Чернівецького державного університету простежувалося масове висихання хвойних порід дерев

через наявність вторинних шкідників та інших факторів. На території парку збудовано бензосховище, а на території сусіднього господарського подвір'я зберігався необкорований будівельний матеріал. Територія парку в зимовий період перетворювалася в звалище брудного снігу.

Втратила свою цінність архітектура Вишнівецького парку (Тернопільська область), який за час існування Вишнівецького адміністративного району добре доглядався, а в 1968 р. він був переданий Вишнівецькому комбінату комунальних підприємств і знаходився в занедбаному стані. Незадовільний стан мав і Кияницький парк у Сумській області. В парку було багато сухостійних дерев, безліч стежок і доріг в різних напрямках, що призводило до витоптування насаджень. Через відсутність загорож в парку систематично проводився випас сільськогосподарських тварин.

В запущеному стані перебував і Старомерчанський парк, який знаходився у Харківській області [10, арк. 42]. Не прибиралися з території парку сухі дерева, випасалася худоба, не почищені від мулу та сміття ставки. В 1959 р. Харківською обласною конторою «Облпроект» була виготовлена проектна документація на впорядкування парку, яка, на жаль так і не була реалізована.

Ботанічний сад Одеського держуніверситету мав достатні кошти і був забезпечений відповідно штатами – 100 чоловік (з них 18 наукових працівників). Але тут не проводилося викорчовування і прибирання сухих дерев, обрізка пошкоджених пагонів, несвоєчасно проводилася боротьба з шкідниками і хворобами рослин. Не приваблювалися птахи для боротьби з шкідниками. Територія забруднена сміттям, частина її з боку моря заростала чагарником і руйнувалася ерозійними процесами.

Різко збільшувалися розмиви прибережних частин в Алупкінському, Карасанському парках та парку - санаторію «Скеля» у Криму.

Відсутність догляду за насадженнями, особливо за екзотичними рослинами, привела до того, що в багатьох старих історичних парках значно збідніла дендрофлора. Так, в Онуфріївському парку Кіровоградщини замість 120 видів деревно-чагарникової рослинності на той період залишилось близько 40 видів, у Голозубинському парку Хмельниччини з 75 видів залишилось 30 та ін [10, арк. 43].

Відсутність постійного нагляду та закріпленого працівника за Гоцанським парком на Рівненщині привело до втрати його як пам'ятки природи республіканського значення. За останні 10-15 повоєнних років поповнення парку проводилось за рахунок малоцінних деревних порід (тополя, граб). Не приділялась належна увага збереженню окремих цінних дерев. Недостатньо вирішувалися питання по благоустрою парку. На території парку розміщувалися господарські та адміністративні споруди. Не були приведені в порядок огорожа та алеї парку.

В занедбаному стані знаходився і Чернятинський парк, що на Вінниччині особливо його водна система та гідротехнічні споруди. Запущеними виявилися ставки і в Полонському парку на Хмельниччині [10, арк. 43].

Разом з тим під час перевірки на території республіки було виявлено досить цінні природні об'єкти, а також парки і дендрарії, які заслуговували на те, щоб бути включеними до списку пам'яток природи республіканського значення. Це насамперед Центральний республіканський ботанічний сад Академії наук УРСР (м. Київ), дендропарк «Сторожинець» (Чернігівська область), Гермаківський дендропарк (Тернопільська область), дендропарк і зоопарк в с. Оброшино (Львівська область) та лісове урочище «Холодний Яр» (Черкаська область) та ряд інших [10 арк. 44].

Отже парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, ботанічні сади та дендропарки, які мали велике наукове, історичне та естетичне значення, заслуговували на більшу увагу, збереження і подальше вивчення. Заходи, що вживались до цього часу, були недостатніми і часто носили епізодичний характер. У парках часто висаджували малоцінні породи дерев: клен американський, в'яз, берест, тощо. Нерідкі були випадки, коли це робилося без елементарних знань основних принципів парко-будівельного мистецтва.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Борейко В.Є. Від Сталіна до Хрущова // Зелений світ. 1993. №6. С. 23-45.
2. Борейко В.Є. История заповедного дела в Украине. Київ, 1995. Вип. 2 184 с.
3. Борейко В.Є. Розгром заповідників в Україні 1951 р. // Рідна природа, 1992. № 4. С. 47-49.
4. Гвоздик П.О. Трансформаційні процеси в екологічному законодавстві: від Закону «Про охорону природи в Українській РСР» (1960 р.) до майбутнього Екологічного кодексу України // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка, 2009. № 4. С. 2-5.
5. Кіндюк Б. Охорона лісів за законом «Про охорону природи Української РСР» від 30 червня 1960 р. // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. 2011 № 89, С. 116-119.
6. Лебединець В. Витоки еколого-етнічної кризи й шляхи її подолання // Ойкумена. Український екологічний вісник. 1993. № 1. С. 35-42.
7. Олійник Я. Природні та етнокультурні феномени України. Київ, 2023. 216 с.
8. Хилько М.І. Принципи формування екологічної політики. Київ, «Знання», 1999., 28 с.
9. Державний архів Вінницької області (далі ДАВІО), Р-151, оп.9, спр. 63.
10. ДАВІО, Р-2700, оп.6, спр. 1721.
11. ДАВІО, Р-5971, оп.1, спр. 10.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Людмила Войтко

ЖІНКА-ФАРАОН ХАТШЕПСУТ ЯК ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

У статті проаналізовано історичні особливості правління першої в історії Стародавнього Єгипту жінки-фараона Хатшепсут. Акцентовано увагу на винятковості обставин, за яких Хатшепсут посіла престол фараона. Виявлено особливості її державницьких спрямувань, роль у становленні державності країни. Окреслено її внесок у зміцнення економіки і торгівлі Стародавнього Єгипту. Підсумовано роль та значення постаті жінки-фараона Хатшепсут в історії країни.

Ключові слова: фараон, Стародавній Єгипет, Хатшепсут, піднесення країни.

Lyudmila Voitko

THE FEMALE PHARAOH HATSHEPSUTH AS A HISTORICAL FIGURE

The article analyzes the historical features of the reign of Hatshepsut, the first female pharaoh in the history of Ancient Egypt. Attention is focused on the exceptional circumstances under which Hatshepsut took the pharaoh's throne. The features of its statesmanship, its role in the formation of the country's statehood are revealed. Its contribution to strengthening the economy and trade of Ancient Egypt is outlined. The role and significance of the figure of the female pharaoh Hatshepsut in history is summarized.

Keywords: pharaoh, Ancient Egypt, Hatshepsut, rise of the country.

Історія знає чимало знаменитих жінок, але жінка-фараон Хатшепсут стала першою особою жіночої статі, яка зуміла посісти престол і стати першою в історії жінкою-фараоном Стародавнього Єгипту. Актуальність теми статті обґрунтовується значенням дослідження діяльності жінки-фараона Хатшепсут, як історичної постаті.

Підґрунтям написання статті стали праці сучасних вітчизняних дослідників та науковців, які фрагментарно висвітлюють проблемне питання роботи – К. Литвиненко [1], А. Мартинюк [2], В. Дрогомирецької [3], О. Бутко [4], Ю. Савельєва [5], К. Гамалії [6] та ін., присвячені дослідженню діяльності жінки-фараона Хатшепсут, як історичної постаті.

Мета статті – дослідження діяльності жінки-фараона Хатшепсут, як історичної постаті.

К. Литвиненко доводить: «Права давньоєгипетських жінок були досить обширними...Деякі жінки навіть ставали фараонами. Наприклад, Хатшепсут» [1, с. 86].

А. Мартинюк зазначає: «Жінки могли бути служницями бога – жрицями, вони ставали іноді верховними володарями замість своїх чоловіків, як це було у випадку з царицею Хатшепсут [2, с. 84].

Хатшепсут (Перша з благородних дам) – давньоєгипетська цариця, яка була п'ятим фараоном XVIII-ої Династії. Вона посіла престол в 1479 році до н.е. і царювала спільно з Тутмосом III, який став фараоном в юному віці роком раніше. Хатшепсут була головною дружиною Тутмоса II, батька Тутмоса III. Сучасними єгиптологами вона, як правило, розглядається як один з найуспішніших правителів Стародавнього Єгипту і жінкою-фараоном, яка правила найдовше. Так, В. Дрогомирецька наводить відомості, згідно із якими: «Перша згадка світовій історії про жінку в політиці, яка дійшла до наших днів, відноситься до далекого п'ятнадцятого сторіччя до нашої ери. Першою жінкою-політиком була єгипетська цариця Хатшепсут» [3, с. 122].

Загалом, слід зазначити, що в історії Стародавнього Єгипту цариця Хатшепсут займає виняткове місце. Вона змогла очолити могутню державу і керувати нею більше 20 років. Однак, найразючішим фактом було те, що цариця коронувалася як законний фараон, ігноруючи багатовікову єгипетську релігійну традицію престолонаслідування за наявності спадкоємця чоловічої статі – Тутмоса III, її племінника і пасинка. Тобто, жінка-фараона Хатшепсут стала першою особою жіночої статі, людиною, яка зуміла зайняти царський престол і стати першою в історії Єгипту жінкою-фараоном. Після того, як вона посіла престол, її стали йменувати тронним ім'ям – Мааткара. О. Бутко та О. Рябініна стверджують: «Жінок-фараонів в історії Стародавнього Єгипту було відносно небагато. Приклади їх безроздільної влади – це періоди владарювання Нітокрис, Нефрусебек, Хатшепсут» [4, с. 269].

У перші роки царювання Тутмоса III Хатшепсут ретельно планувала «переворот», в ході якого від політики назавжди відійшов чиновник Інєні, а керівні посади зайняли вірні цариці люди: Хапусенеб і Сенмут. Вочевидь, найбільш важливим політичним діячем того часу був Хапусенеб, який об'єднав в своїх руках посади царського візира «чати» і Верховного жерця Амона. З такими могутніми союзниками у Хатшепсут з'явилося достатньо підтримки і засобів, щоб залишити після себе значний слід в давньоєгипетській історії.

Вона повністю зосередила в своїх руках управління країною, залишивши своєму племіннику лише другорядні функції. Коли вплив Хатшепсут зміцнився, вона була проголошена Царем Двох Земель і Старшою Дочкою Амона. Недосвідчений Тутмос III не міг не визнати

переваги своєї мачухи-тітки, і Хатшепсут стала четвертою жінкою-фараоном, відомою в історії Стародавнього Єгипту. Цей політичний крок не супроводжувався ніякими потрясіннями: ні ворожнечею протиборчих партій, ні громадянською війною. Проте, зробити такий крок Хатшепсут могла тільки за підтримки відданих і, без сумніву, зацікавлених сановників, найзначнішими з яких були Хапусенеб і Сенмут.

Щоб підтвердити своє нове становище, Хатшепсут наказує зображати себе в образі царя-чоловіки з усіма символами влади фараонів. Давня царська титулатура перероблялася з урахуванням статі володарки. За релігійної традиції правлячий фараон ототожнювався з богом Хором, але Хатшепсут часто іменувалася Хором жіночої статі, що явно суперечило єгипетським уявленням про фараона. У скульптурі і на рельєфах періоду самовладного правління Хатшепсут фігурує в чоловічому вбранні, і її вигляд переданий відповідно до канону зображення чоловічого тіла, за винятком небагатьох ранніх статуй цариці. Також варто зазначити, що перша жінка фараон Хатшепсут зображувалася як чоловік і носила фальшиву борідку [5, с. 56].

Хатшепсут увійшла в історію як мирна правителька, яка вважала за краще витратити більшу частину своїх скарбів на будівництво храмів, а не на захоплення нових територій.

Однак, за час її правління збереглися дані, принаймні, про шість військових кампаній. Більшість з них не виходили за межі звичайних сутичок або стримуючого впливу на деякі прикордонні села, які намагалися атакувати єгипетські поселення. Перша кампанія. Напад нубійців на південні кордони Єгипту, який, практично, перетворився на звичай після смерті чергового фараона, не змусив себе довго чекати. В його результаті було спалено кілька значних єгипетських укріплень, що, мабуть, було зроблено для з'ясування реакції нової правительки. Перебуваючи ще в якості регента, Хатшепсут не піддалася паніці і вирушила разом з військом до Нубії, таким чином, відбивши атаку. Друга кампанія. В цьому випадку ворогами виявилися племена Сирії і Палестини, які здійснили низку безперервних атак на прикордонні пости, змусивши відреагувати єгипетську монархиню. Точна дата цієї кампанії невідома, але, швидше за все, вона сталася, коли Хатшепсут вже була коронована. Одним з явних свідчень про цю подію є той факт, що на цей раз цариця не брала участі в поході особисто. Третя і четверта кампанії. Причина знову була в Нубії. Невідомо, чому нубійці збунтувалися на цей раз, однак єгипетська влада були невблаганна. Третя військова кампанія Хатшепсут сталася на 12-й рік її правління, а четверта – на 20-й, і обидві були успішно завершені. Вважається, що в другому випадку участь брав Тутмос III. П'ята кампанія. Сталася повстання народів мау, які проживали на південь від Нубії, відразу після четвертої кампанії, можливо, завдяки союзу між ними і нубійцями. Також, ймовірно, похід очолював Тутмос III. Шоста

кампанія. Новий похід в Палестину так само очолив Тутмос III, який, мабуть, уже передбачив свою роль майбутнього фараона-завойовника, яка з часом буде тільки міцніти. В ході цієї кампанії було завойоване повстале палестинське місто на території Сектора Газа. Датування цієї події відноситься до кінця правління Хатшепсут, можливо, перед самою смертю цариці. У цей період її роль при царському дворі звелася до простого спостерігача, а домінуючим монархом вже стає Тутмос III. К. Гамалія доводить: «Правління Хатшепсут стало часом «лікування ран» країни після звільнення від ярма варварів. Жінка-фараон відновлювала зруйновані культурні пам'ятники і зводила свої, переважно на власну честь, як це зазвичай робили фараони-чоловіки. Хатшепсут «підхопила прапор» батька за масштабом ведення будівельних робіт. В її царювання вони набули значного розмаху. Перші споруди побудовані в Карнаці і Луксорі, а також на західному березі Нілу (навпроти Фів). Храм Амона-Ра вона перетворила на національну святиню, на підході до якої стояли шість її колосальних статуй. Поруч була споруджена молельня з блоків червоного пісковика і чорного граніту, декорованих сценами, що зображують Хатшепсут за виконанням царських ритуалів і обов'язків. Найвиразнішою спорудою Хатшепсут став її похоронний храм в Дейр ель Бахрі, у віддаленій частині Фів. Талановитий архітектор Сенмут побудував для неї чудовий храм, прикрашений дорогоцінними металами, скульптурами і рельєфами, терасами із зовнішньою колонадою. Дорогу до храму прикрашали сфінкси з головами Хатшепсут у вигляді бога Озіріса. Фігури були яскраво розфарбовані: тіло і обличчя жовті, борода синя, пов'язка з червоно-зеленими смугами. Рельєфи нижньої тераси зображують Хатшепсут у вигляді сфінкса, що нищить дев'ятьох ворогів, які уособлюють чужоземні країни» [6, с. 332].

Також дослідники відзначають, що «період правління цариці характеризується небувалим економічним, соціальним і культурним піднесенням. Єгипетський народ сприймав тільки чоловіка в якості правителя державою. Із-за цього Хатшепсут доводилося одягатися тільки в чоловічі вбрання. Пізніше, жінки на чолі держав зустрічаються все частіше – цариці, імператриці, королеви, княгині» [3, с. 122].

Під час правління Хатшепсут була відновлена торгівля з іншими країнами. Ще однією знаменною подією, що трапилося на 15-й рік правління Хатшепсут, була торгова експедиція в Пунт – легендарну країну, з якої єгиптяни привозили кращі сорти ладану і міри і яка, ймовірно, розташовувалася на території нинішнього Сомалі. Під командуванням носія царської печатки Нехесі ця експедиція пересувалася як сушею, так і морем, і була присвячена не тільки торгівлі, а й ретельному вивченню флори і фауни Пунта, а також його соціальної та політичної організації. Це було такою важливою подією під час царювання Хатшепсут, що вона, не вагаючись, наказала прикрасити багато стін свого храму на західному березі Фів сценами з

цієї чарівної подорожі. Вочевидь, Хатшепсут розцінювала морську експедицію в Пунт як одну з найзначніших подій свого правління, гідну увічнення [7, с. 67].

Після завершення будівництва храму в Дейр-ель-Бахрі, на 15-му або 16-му році свого правління, велич Хатшепсут почала поступово слабшати на користь Тутмоса III. Після тривалого правління цариця Хатшепсут померла в своєму палаці в Фівах на самоті і покинута усіма. Смерть Хатшепсут вважається досить раптовою. За єгипетським літочисленням, вона померла між 20 і 22-м роками правління Тутмоса III.

Отже, жінка-фараон Хатшепсут правила у Стародавньому Єгипті у XV столітті до н.е. За життя Хатшепсут шанувалася народом, що підтверджується наявністю посмертного культу цариці, усталеного в Фівах. Вона відома успішною внутрішньою політикою, розвитком торгівлі та будівельними проєктами. Найвизначнішим досягненням Хатшепсут стало те, що вона – перша жінка, якій вдалося посісти престол фараона Стародавнього Єгипту.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Литвиненко К. Д. Становище жінки у Стародавньому Єгипті. *Збірник тез доповідей студентів історичного факультету, студентського самоврядування МДУ за результатами участі у Декаді студентської науки-2016 /* За заг. ред. д. політ. н., проф. КВ Балабанова, д. е. н., проф. О.В. Булатової. Маріуполь, 2016. С. 86–87.
2. Мартинюк А. В. Правове становище жінок у Стародавньому Єгипті. *Історіосфера: матеріали Тринадцятої наукової конференції викладачів, здобувачів вищої освіти та молодих учених Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського*, [6-7 квіт. 2018 р.]. Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського, Рада молодих учених та спеціалістів; редкол.: Ю. А. Добролюбська (відп. ред.) та ін. Одеса: ПНПУ імені К. Д. Ушинського, 2018. С. 83-86.
3. Дрогомирецька В. К. Роль жінки в сучасній світовій та українській політиці. *Політичні процеси сучасності: глобальний та регіональні виміри. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Івано-Франківськ, 12-13 жовтня 2017 р.). Івано-Франківськ, 2017. С. 121–122.
4. Бутко О.О., Рябініна О.В. Статус жінки в Давньому Єгипті як гендерний феномен. *Збірник тез доповідей IV Міжнародної наукової конференції курсантів і студентів «Культура як феномен людського духу (багатогранність і наукове осмислення)»*. До 70-річчя Львівського державного університету безпеки життєдіяльності, 16-17 листопада 2017 року. Львів: ЛДУ БЖД, 2017. С. 268–270.
5. Савельєв Ю.Б. Застосування принципу колективних прав як механізм соціального включення. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2011. Вип. 13. С. 55-63.
6. Гамалія К. Жінка-фараон: достовірність віртуального образу. 2nd International scientific and practical conference «International scientific innovations in human life» (August 25-27, 2021) Cognum Publishing House, Manchester, United Kingdom. 2021. С. 329–336.

7. Ореховський В. Торгівля Стародавнього Єгипту. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. Вип. 2. Ч. 2. С. 65–68.

Павло Кравченко

АНГЛІЙСЬКІ КОЛОНІЇ В ПІВНІЧНІЙ АМЕРИЦІ: СТАНОВЛЕННЯ

У статті йдеться про становлення перших англійських колоній у Північній Америці. Головна увага звернена на колонію Вірджинія, на території якої виникло перше постійне поселення англійців, та Нову Англію, колонії якої зіграли вирішальну роль у становленні американської нації.

Ключові слова: колонізація, колонія, переселенці, індіанці, самоуправління.

Pavlo Kravchenko

THE FORMATION OF ENGLISH COLONIES IN NORTH AMERICA

The article explores the establishment of the first English colonies in North America. The primary attention is focused on the Virginia colony with the first permanent English settlement in the region, and New England, whose colonies played a crucial role in shaping the identity of the American nation.

Keywords: colonization, colony, settlers, Indians, self-government.

Виникнення англійських постійних колоній у Північній Америці – явище світового значення. І справа не лише в тому, що вони заснували країну, яка сьогодні відома як Сполучені Штати Америки: спосіб життя, що його започаткували білі й темношкірі поселенці, з часом вплинув, і продовжує це робити, на мільярди людей в різних частинах земної кулі. У зв'язку з цим вивчення історії США є актуальним і повчальним і для нас.

Для дослідників цікавим є погляд на американську історію самих американців, адже вони у багатьох випадках краще розуміють та оцінюють події минулого своєї країни, у тому числі й перші десятиріччя її заселення колоністами. В американські історіографії цій темі присвячені багато ґрунтовних досліджень. Ми поставили перед собою завдання проаналізувати матеріали двох праць американських істориків, в яких аналізуються події першої половини XVII ст. в колонії Вірджинія та колоніях Нової Англії [1, с. 45-72; 2, с. 120-175].

Інтенсивна колонізація англійцями на початку 17 ст. Північної Америки розпочалась з того, що у 1606 р. король Англії Джеймс 1-й видав грамоту так званій Вірджинській компанії, що надавала їй право засновувати поселення між 34-ю та 45-ю паралелями. Акціонери

сподівалися повернути вклади золотом та продуктами, також великі надії були на торгівлю з індіанцями.

Слід зауважити, що англійська колонізація суттєво відрізнялась від іспанської, насамперед тим, що останні завоювали розвинені аграрні цивілізації й просто почали експлуатувати їх, особливо не зачіпаючи традиційний спосіб життя індіанських общин. Англійці ж мали справу з іншими народами, яких, до того ж, було значно менше, ніж інків чи ацтеків і якими управляти було значно важче, зважаючи на їхній спосіб життя. Тому колонізатори розпочали з того, що самі засновували власні поселення вздовж Атлантичного узбережжя. Як правило, місця проживання того часу були тимчасовими: перші поселенці рідко залишалися довго на одному місці: вони шукали нові можливості на нових, незвіданих територіях. Тим більше, що серед перших англійських поселенців було багато авантюристів та шукачів пригод, що мріяли швидко розбагатіти на золоті чи інших коштовностях.

Перше постійне поселення Джеймстаун (Вірджинія) було у цьому відношенні показовим. Більшість тих, хто опинився там у 1607 р., мало що розуміли у землеробстві чи колись працювали фізично. Не дивно, що з перших 104-х поселенців протягом перших 9-ти місяців вижило лише 38 осіб. Були навіть випадки канібалізму. І лише жорстка дисципліна та введений Джоном Смітом, фактичним главою громади, принцип «хто не працює, той не їсть» врятував колоністів від повного вимирання.

Наступні події у колонії теж не вселяли великого оптимізму на її майбутнє. У 1609 р. ще 400 колоністів прибули до Джеймстауну, та сувора зима 1609-1610 рр. та чума забрала життя більшості колоністів: до травня 1610 р. їх залишилося в живих лише 60.

Ситуацію знову врятувала конкретна особа, цього разу – Томас Гейтс. На посаді губернатора він увів жорстку систему «Законів Божих, моральних та воєнних», які забезпечили сувору дисципліну, необхідну для виживання. Жорстокі покарання за непослух, крадіжки, обман тощо дали свої позитивні результати для громади. Справжнім порятунком для колоністів стало розведення та продаж тютюну, яким зайнявся Джон Ролф. Крім того, він одружився з індіанською принцесою Покахонтас, і це, хоч і тимчасово, та все ж дало можливість налагодити відносини з індіанцями.

Торгівля тютюном у Вірджинській колонії призвела до небажаних для індіанців результатів – до бажання білих поселенців мати більше землі. Колоністи, звісно ж, хотіли володіти вже обробленою землею, тією, на якій господарювали індіанці... Дуже швидко почалися криваві сутички. У 1622 р. індіанці, намагаючись зупинити наступ білих на їхні землі, вбили близько 350-ти колоністів. Це дало «моральне право» білим поселенцям знищувати всіх індіанців як «диких жорстоких звірів». Так, у 1623 р., запросивши на переговори велику групу індіанських вождів, за розпорядженням капітана Вільяма Такера всі

вони були отруєні і вбиті. Такі відносини між білими колоністами та корінним індіанським населенням стали, з дозволу сказати, нормою на довгі роки.

У цілому життя англійських переселенців було в ті роки вкрай важким. Свідченням того є статистичні дані: від 1607 р. до Вірджинії приїхало 14 тис. осіб, та в 1624 р. кількість населення складала 1132 особи. Більшість померла, не зумівши навіть фізично вижити, не те що розбагатіти. У 1624 р. Вірджинія стала королівською колонією.

Стабільність у колонії настала у 1640-х рр., коли новим губернатором аж на 34 роки став Вільям Берклі. Він зумів навести порядок. Не останню роль у цьому зіграло підвищення цін на тютюн: гроші дали можливість поліпшити добробут. Великі плантатори зайняли основні цивільні посади – суддів і шерифів, виступили ініціаторами важливих внутрішніх перетворень – будівництва доріг, мостів, керували збором податків тощо. Так у колонії почав складатись олігархічний тип правління, характерний для більшості колоній, особливо на Півдні. Продовжувала діяти ще з перших років виборна колоніальна асамблея, яка, незважаючи на присутність королівського губернатора та його протидію, посилювала свою незалежність, видаючи закони і вимагаючи їхнього виконання поза межами королівської волі.

Підвищення життєвого рівня колоністів приваблювало нових переселенців. Потреба у їжі стимулювала вирощування, крім тютюну, зерна та худоби, що приносило великі прибутки. На 1650 р. у Вірджинії проживало 15 тис. європейців, які суттєво відрізнялись від власне жителів європейського континенту. Наприклад, багато колишніх слуг стали повноправними власниками-плантаторами, які використовували працю чорношкірих рабів. Іншим був соціальний статус багатьох жінок: значна їх кількість брала активну участь в економічному житті, в торгівлі. У цілому, панування ринкових приватновласницьких буржуазних відносин у колоніях давало їм великі переваги перед Європою насамперед, у можливостях, які витікали з наявності величезних «вільних земель» та свободи, яку відібрати у колоністів було справою проблематичною. Разом з тим, зростання цін на землю на узбережжі, свавілля губернаторської влади призводило до зростання соціального напруження: значна кількість білих поселенців не мала можливості володіти землею – вони були змушені бути її орендувати. Інша частина поселенців дуже потерпала від нападів індіанців. Прикладом були події у колоніях після 1660 р., коли в Англії відбулася реставрація монархії і Чарльз 2-й, новий король, видав нові торгові закони, які загострили ситуацію: чверть білих поселенців Вірджинії була безземельною. Частина з них стала волоцюгами, жебраками, злодіями тощо.

У кінцевому результаті все закінчилося повстанням Бекона, безпосередньою причиною якого була ненависть до свавілля губернатора Вільяма Берклі, що займав посаду 35 років і зробився

свого роду диктатором, захищаючи інтереси свого найближчого оточення й ігноруючи підтримку дрібного й середнього фермерства. Саме останні й стали основою повстання, яке очолив Натаніель Бекон.

У 1676 р. Н.Бекон, 19-річний випускник Кембріджа, очолив повстання переважно слуг, дрібних фермерів і частково плантаторів проти великих плантаторів і політичних вождів колонії. Амбітна молода людина поставила за мету здобути владу й землю, а не демократичні права і свободи...

Почав він з підготовки до боротьби з індіанцями, яких зневажав і не вважав за людей і поставив за мету їхнє тотальне винищення. Губернатор Берклі не міг цього дозволити, тому що це загрожувало його бізнесовим інтересам – торгівлі шкірами оленів. Збройна боротьба між Беконом та Берклі супроводжувалась спаленням Джеймстауна з метою захоплення губернатора, однак керівник повстання захворів на дизентерію й помер. Це дало можливість Берклі швидко відновити свою владу і придушити повстання. 23 керівники повстання були повішені. Така жорстокість викликала негативну реакцію англійського короля: губернатор був відкликаний з посади до Англії. З індіанцями, що залишилися живими, були укладені мирні договори. Головним наслідком повстання було те, що колоністи отримали нові землі, а влада колонії взяла курс на більшу співпрацю великих та дрібних фермерів.

Північним сусідом Вірджинії на півночі стала колонія Мериленд, названа так на честь королеви Генрієтти-Марії Французької. Це була перша приватна колонія, якою володіла не акціонерна компанія, а приватна особа – перший лорд Балтімор, католик з 1625 р. Власне колонію заснував його син, Цецілій Калверт, другий лорд Балтімор, у 1634 р. Поміщики були католиками, більшість слуг – протестантами. У колонії функціонувала законодавча асамблея. Королівська грамота дозволяла власникові дарувати великі маєтки, але лорди Балтімори дуже швидко зрозуміли, що для того, щоб збільшити кількість населення, переселенцям необхідно пропонувати дрібні земельні ділянки під ферми. Планувалось, що основою життя колоністів стане змішане сільське господарство, та, як і в Вірджинії, їхню долю визначило вирощування й продаж тютюну.

Дві вище описані колонії виникли на узбережжі Чесапікської затоки, на півдні. У той самий час, далеко на північ виникали поселення, які суттєво відрізнялись від них. По-перше, на Північному Сході, який став називатися Новою Англією, було порівняно мало наймитів і великих землевласників-плантаторів: більшість поселенців були дрібними фермерами, торгівцями, рибалками, моряками. Виявилось, що жити у більш холодному кліматі безпечніше з причини нерозповсюдження тут інфекційних хвороб, які були частими на півдні. Це і визначило напрямки переселенських потоків: на початку 18 ст.

біле населення Нової Англії було більшим, ніж у Мериленді та Вірджинії. Цьому сприяла і більша середня тривалість життя.

Відомо, що перші колоністи Нової Англії були побожними пуританами та ревніше дотримувалися віри, ніж це було на Півдні. Віра в те, що їхня священна місія в Новому світі – створення зразкового суспільства на біблейських засадах, що було неможливо зробити в «нечестивій» Англії. Відповідно, вони будували і свою церкву, очищаючи її від католицизму та англіканства.

1620 р. сталася відома знакова подія: група англійських поселенців, яка пливла до Вірджинії, збилася з курсу та висадилася на мисі Кейп-Код. Там вони вирішили заснувати колонію під назвою Плімут. Визначальну роль у подіях зіграло те, що нову колонію створили пілігрими, які належали до найнепримиреннішої секти пуритан – сепаратистів, які розірвали всі зв'язки з Англіканською церквою. Свого часу, у 1607 р., рятуючись від переслідувань, вони втекли з Англії до Голландії, де знайшли притулок. Однак із часом, боячись за себе та своїх дітей, які піддавались асиміляції, вони отримали патент від Вірджинської компанії і заснували власну акціонерну компанію. У 1620 р. вони у кількості 102-х осіб, на кораблі «Мейфлауер» відправились у Новий світ. Керівником експедиції був Вільям Брадфорд. Оскільки на них не розповсюджувалась юрисдикція жодного тамтешнього уряду, пілігрими у кількості 41 особи уклали офіційний Мейфлауерський договір (Mayflower Compact) зобов'язуючись дотримуватись законів, які будуть ухвалювали їхні керівники.

26 мандрівники досягли Плімутської затоки і залишилися там до квітня 1621 р. Врятуватися їм допомогли індіанці, хоча майже половина з них померла від голоду та хвороб. Індіанець Скванто, який володів англійською мовою, навчив білих поселенців вирощувати кукурудзу (маїс). Осінню 1621 р. поселенці мали гарний врожай, налагодили торгівлю, і щоб відзначити такий успіх, вони організували свято врожаю разом із індіанським племенем вампаноаг. Ця подія започаткувала святкування Дня подяки (Thanksgiving Day), який відзначається в четвертий четвер листопада з 1863 р. відповідно до розпорядження Авраама Лінкольна, який оголосив його національним святом і вихідним днем.

У 1623 р. Плімут прийняв рішення про відмову від общинної праці. Відтепер кожний поселенець повинний був утримувати свою сім'ю з власної землі. Таке «буржуазне» рішення стимулювало більш наполегливу працю і зацікавлювало колоністів у її результатах.

Цікавим у житті колонії було те, що впродовж свого окремого існування аж до входження в Массачусетс у 1691 р., Плімутська компанія, маючи дарчу на землю, не мала повноважень на управління в ній від англійської влади. Управління, отже, постало з Мейфлауерського договору. Поступово церковний уряд переріс у мирський. Загальні збори обирали губернатора та його помічників,

хоча право голосу спочатку мали лише представники церкви. Поступово, зі зростанням колонії, Загальні збори органом представників з різних населених пунктів.

Сусіди Плімутської колонії, пуритани Массачусетської затоки, теж зіграли в історії англійських колоній у Північній Америці визначну роль. Це були конгрегаціоналісти, які сподівалися реформувати Англійську церкву, на відміну від пілігримів. Свій початок колонія бере з 1628 р., коли група пуритан заснувала Новоанглійську компанію і отримала патент на землю від Ради Нової Англії. У 1629 р. Чарльз 1-й видав грамоту на нове ім'я – Компанії Массачусетської затоки. Саме ця колонія стала притулком для переслідуваних пуритан, і багато для цього було зроблено Джоном Вінтропом, першим її губернатором. Переселенці скористалися тим, що в грамоті для Компанії Массачусетської затоки було відсутнє положення про те, що компанія має утримувати свою управу в Англії. Забравши грамоту з собою, вони таким чином перенесли все управління колонії до Массачусетської затоки.

У 1630 р. до Массачусетса прибуло 24 кораблі з пуританами й непуританами, з метою заснувати «місто на пагорбі». Головним містом та столицею колонії стало місто Бостон.

Торгова компанія перетворилась в місцевий орган влади дякуючи перевезенню Массачусетської грамоти, і це було унікальним випадком в історії колонізації. Як здійснювалось управління колонією? Влада належала Загальним зборам, які обирали губернатора й радників. Загальні збори склалися з акціонерів, так званих «вільних», яких було лише декілька осіб, що було вигідно Вінтропу та його друзям. Та невдовзі поселенці поставили вимогу збільшити кількість «вільних», що було зроблено, правда, за умови, що ними можуть бути лише члени церкви.

У 1634 р. у колонії сталась важлива подія. Делегати Загальних зборів оголосили себе представницьким органом з правом обирати губернатора, що відразу й зробили. А в 1644 р. еволюція управління завершилась створенням представницького двопалатного законодавчого органу – Загальних зборів, що склалися з Палати помічників (груба аналогія з Палатою лордів) та Палати представників (палата громад).

Як висновок. Розвиток Вірджинії та колоній Нової Англії не відбувався однолінійно й по висхідній, а пережив за перші 70 років злети і падіння. З точки зору розвитку буржуазного колоніального суспільства, це мало позитивні наслідки як у розрізі економічного життя й торгівлі, так і вдосконалення демократичних засад в політиці, місцевому самоврядуванні, налагодження (у відомих межах) відносин з індіанцями.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Джордж Бравн Тіндалл, Дейвід Е.Шай. Історія Америки (6-е видання) /Пер. з англ. Львів: Літопис, 2010. 904 с.
2. Donald A. Ritchie, Albert S. Broussard. American History: the Early Years to 1877. McGraw-Hill Companies, 1998. 806 p.

Дмитро Лампіга, Павло Кравченко **АНГЛІЯ ТА ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА В США 1861-1865 РР.**

У статті проаналізовано окремі аспекти відносин між Англією та США в період 1861-1865 рр. Особливу увагу зосереджено на висвітленні політичних та військових прецедентів, які підкреслюють суперечливість офіційної політики Лондона, яка лише приховувала справжні стратегічні інтереси британців у цьому конфлікті.

Ключові слова: Громадянська війна, А.Лінкольн, Г.Пальмерстон, Д.Расселл, зовнішня політика, Англія, США.

Dmytro Lampiga, Pavlo Kravchenko

ENGLAND AND THE CIVIL WAR IN THE USA 1861-1865.

The article analyzes certain aspects of foreign policy relations between England and the USA in the period 1861-1865. Special attention is focused on highlighting political and military precedents, which emphasize the ambiguity and contradictions of the official policy of London, which only hid the true strategic interests of the British in this conflict.

Key words: Civil War, A. Lincoln, G. Palmerston, D. Russell, foreign policy, England, USA.

Громадянська війна в США є однією із центральних та найважливіших подій в американській історії, яка започаткувала перебудову країни. Виділяючи на перше місце проблеми внутрішньополітичного становища США в цей період, дослідники водночас менше уваги звертають на висвітлення та аналіз міжнародної ситуації, що склалась під час конфлікту Півночі та Півдня.

Актуальність теми дослідження обумовлена тим, що проблема міжнародної ситуації під час Громадянської війни в США залишається практично недослідженою серед українського кола науковців.

Метою статті є висвітлення та аналіз особливостей зовнішньої політики Англії щодо США в період 1861-1865 рр.

Проблематика нашого дослідження знайшла своє відображення переважно в іноземній історіографії. Зокрема, варто відзначити праці Д.Адамса [1, 5], Г.Кернса [6], Д.Макферсона [7], Ч.Годфрі [8].

Перед початком Громадянської війни міжнародна спільнота уважно стежила за розвитком політичної ситуації в США та кроками федерального уряду. Серед найбільш зацікавлених країн в цьому напрямку варто виділити саме Англію, яка прагнула захистити власні інтереси в американському регіоні, а також мала певні стратегічні цілі та плани. Наголосимо на тому, що британські політичні кола сприймали ситуацію в США як постійну сварку між Північчю і Півднем за рабство, що не несе жодної загрози для існування Союзу. Водночас вони вважали, що штати можуть вільно покидати Союз, причому такі їхні дії будуть цілком законними. Зокрема, саме таких поглядів дотримувався британський консул у Бостоні Г.Граттан, який стверджував: «... федеральний уряд існує лише на терпінні. Будь-який штат може в будь-який час конституційно вийти із Союзу, і таким чином розчинити його» [1, р. 36]. Така позиція британців була помилковою з причини відсутності права на сецесію в Конституції США.

Обрання А.Лінкольна у листопаді 1860 р. новим президентом США британці зустріли доволі схвально, і суспільні настрої в країні були переважно на боці Союзу. Вони вважали, що навіть у випадку початку війни південні штати не мають жодних шансів, а самі бойові дії будуть короткочасними. Та уряд Г.Пальмерстона розумів, що початок бойових дій зашкодить британським економічним інтересам на американському континенті. Саме тому вже 16 лютого 1861 р. до посла Великої Британії у США Г.Лайонса від імені уряду була направлена нота, в якій йшлося про те, щоб він намагався всіма можливими йому засобами запобігти морській блокаді південного узбережжя [1, р. 58]. Зауважимо, що англійська текстильна промисловість великою мірою залежала від постачань бавовни з південних штатів, і урядовці розуміли, що у випадку початку блокади морського узбережжя отримувати важливу сировину буде значно важче. Саме такими стратегічними міркуваннями керувались англійці у власних діях.

У свою чергу, федеральний уряд А.Лінкольна в особі держсекретаря У.Сьюарда вимагав певних зобов'язань від Великої Британії. Зокрема, 9 березня 1861 р. до міністра закордонних справ Д.Расселла надійшла дипломатична нота, в якій американський уряд категорично засуджував можливе визнання Британією Конфедерації як незалежної держави на основі їхньої «традиційної дружби» [1, р.75]: малися на увазі довготривалі торгово-економічні зв'язки між Півднем і Великою Британією, пов'язані із постачанням бавовни. Звісно, що станом на квітень – початок травня 1861 р. англійці в жодному разі не погодилися б на визнання незалежності конфедератів, оскільки вони не сформували своєї офіційної позиції щодо Громадянської війни, яка розпочалась 12 квітня. Видання А.Лінкольном прокламації від 19 квітня 1861 р., про початок блокади морського узбережжя Півдня

значно активізувало діяльність британців у цьому напрямку, оскільки їх торгівля почала зазнавати значних втрат.

Саме тому вже на початку травня 1861 р. відбулось кілька засідань Кабінету Міністрів, на яких було прийнято досить неординарне рішення про визнання Півдня воюючою стороною конфлікту. Уже 6 травня до посла Г.Лайонса була направлена інструкція, яка зобов'язувала його найближчим часом ознайомити держсекретаря У.Сьюарда із позицією Великої Британії. Зокрема, Д.Расселл так пояснив її: «Понад п'ять мільйонів вільних людей уже певний час відкрито виступають проти президента і Конгресу... тому ми не можемо заперечувати їх права як учасників війни» [2, с.78]. Така позиція була доповнена прийняттям 13 травня 1861 р. «Королівської прокламації про нейтралітет», в якій, зокрема, було заявлено наступне: «... ми, перебуваючи у мирі з урядом Сполучених Штатів, оголосили про нашу королівську рішучість підтримувати суворий і неупереджений нейтралітет... якщо будь-яка особа в будь-якій частині Сполученого Королівства... без дозволу та ліцензії Її Величності... споряджатиме, облаштуватиме, оснащуватиме, озброюватиме... будь-який корабель чи судно з наміром для того, щоб такий корабель чи судно було використано на службі якого-небудь іноземного князя, держави..., то така особа вважається винною у вчиненні проступку і після визнання її винною... підлягає покаранню у вигляді штрафу або тюремного ув'язнення» [3].

Але позиція нейтралітету та визнання Півдня воюючою стороною викликали обурення та невдоволення в американців. Зокрема, посол США у Лондоні Ч.Ф.Адамс охарактеризував дії англійців наступним чином: «... вони визнали повстанців воюючою державою, перш ніж вони коли-небудь продемонстрували свою здатність вести будь-яку війну» [1, р. 99].

Оцінюючи дії Великої Британії, ми схильні вважати їх цілком прагматичними, оскільки якби вони погодились мати офіційні зв'язки із сецесіоністами, то це означало б відкритий виступ проти законного уряду у Вашингтоні. У свою чергу, це нанесло би неабиякий удар по міжнародному авторитету країни. Проте, водночас визнання Півдня воюючою стороною виглядає дещо контраверсійним рішенням, оскільки в майбутньому воно теоретично могло відкривати шлях для визнання незалежності КША.

Впродовж літа-осені 1861 р. британський уряд продовжував проводити політику нейтралітету, проте ситуація різко загострилась у листопаді 1861 р., коли розгорілась знаменита справа «Трента». Її сутність полягала в тому, що 8 листопада у Багамському каналі американським капітаном Ч.Вайлксом було проведено обшук на британському кораблі «Трент», в ході якого було знайдено двох емісарів Конфедерації – Дж. Мейсона та Д.Слайделла, які прямували до Англії для ведення переговорів щодо можливого визнання КША. Капітан Ч.Вайлкс негайно прийняв рішення про їх арешт, і 15

листопада вони були доставлені у форт Монро, а самому судну дозволили продовжити курс до Великої Британії. Коли у Вашингтоні стало відомо про ці події, це викликало шквал національного піднесення та патріотизму у населення, ніби це було перемогою у великій битві [2, с.83-84].

Іншою була реакція Лондона, оскільки англійський уряд розцінив інцидент як привід для негайного оголошення війни США і вступу у Громадянську війну на боці КША. Суспільні настрої в Англії описав Ч.Ф.Адамс, повідомляючи у Вашингтон 29 листопада 1861 р.: «На моїй пам'яті ніколи не було такого вибуху почуттів... 999 чоловік із тисячі – за негайну війну» [4, с. 92].

Зазначимо, що з точки зору міжнародного права американці нічого не порушували, здійснюючи у відкритому морі обшук нейтральних кораблів: вони прагнули завадити заколотникам отримувати зброю, військове спорядження і все, що було необхідно для ведення війни. Британські кораблі потрапляли під ці критерії, оскільки уряд в Лондоні офіційно дотримувався політики нейтралітету, тому дії капітана Ч.Вайлкса щодо обшуку є цілком правомірними. А от факт перебування посланців конфедератів на британському кораблі яскраво свідчить про те, що англійці мали неабиякі таємні зв'язки із сецесіоністами, прагнучи їхньої перемоги, відкрито про це не заявляючи.

Під час гострих дискусій в уряді А.Лінкольна було досягнуто рішення залагодити конфлікт компромісним шляхом – відпустити емісарів Конфедерації, щоб не наразитись на збройний конфлікт з англійцями. Тому вже 8 січня уряд Великої Британії отримав офіційну інформацію від свого посла про те, що посланці звільнені. Цей факт також був підтверджений відповідною нотою від У.Сьюарда, яка була направлена до Д.Расселла. У свою чергу, англійці 10 січня запевнили Ч.Ф.Адамса, що «уряд Її Величності вважає інцидент вичерпанним» [4, с. 107].

Оцінюючи загалом ситуацію із «Трентом», вважаємо, що дії Великої Британії виглядали досить контраверсійними, оскільки вони вимагали звільнення посланців держави, яку вони і самі офіційно не визнавали.

На початку 1862 р. Англія відчула перші наслідки морської блокади південних портів. Найбільших негативних наслідків зазнало графство Ланкашир, в якому через дефіцит американської бавовни розпочалась економічна криза, що викликала безробіття в частини населення. Статистика свідчить, що у листопаді 1861 р. там нараховувалось 61 207 безробітних осіб; у грудні – вже 71 593 особи; у березні 1862 р. кількість зросла до 113 000 осіб, а в грудні – до 284 418 осіб [5, р. 12]. Ситуація, проте, не була критичною, безробіття не стало масовим, не було голоду, але британський уряд вимушений був надавати соціальну допомогу коштами, підтримуючи таким чином осіб, які втратили роботу. Оцінюючи проблему, Д.Расселл писав до

Г.Пальмерстона наступне: «Я вважаю, що ми повинні подолати бавовняну кризу, як тільки можемо...» [5, р. 17].

Шукаючи вихід, британські політичні кола почали виношувати ідею посередництва у Громадянській війні, головним ініціатором якої був саме Д.Расселл. Час для цього був обраний найкращий, оскільки федеральна армія під командуванням Дж.Маклеллана терпіла поразку за поразкою, і саме на цьому вирішили зіграти англійці. Про цілеспрямованість планів міністра закордонних справ свідчить листування з прем'єр-міністром Г.Пальмерстоном. В одному з листів Д.Расселл заявив: «Я погоджуюся з вами, що настав час запропонувати посередництво уряду США з думкою визнати конфедератів. Також погоджуюся, що у випадку провалу ми самі повинні визнати Південні Штати як незалежну державу» ...» [2, с. 286]. Як бачимо, це посередництво ґрунтувалось на основі відокремлення конфедератів від Союзу, тобто США у такому випадку роз'єднались би на дві держави. Та для офіційної реалізації таких планів потрібно було мати підтримку Кабінету міністрів, більшість членів якого виступили із різкою критикою такої ідеї. Також потужна опозиція сформувалась і в парламенті. Тому було прийняте компромісне рішення відмовитись від будь-якого посередництва. Оцінюючи загалом англійські плани, ми схильні вважати їх спробою втручання в американські внутрішні справи, оскільки акт посередництва був найкращим засобом для цього. Про це яскраво свідчать умови, на яких Велика Британія планувала завершити війну – фактичне роз'єднання США як єдиної країни і визнання конфедератів, а не відновлення єдності Союзу, за яку боровся федеральний уряд.

У той самий час англійці починають на своїх верфях таємно будувати кораблі, призначені для Конфедерації. Одним із таких суден була «Алабама», яка будувалась в Ліверпулі, а її призначення носило цілком таємний характер. У свою чергу, посол США Ч.Ф.Адамс наполягав перед англійським урядом на тому, щоб судну не дали відплисти доти, доки не буде доведено факт того, що він не буде використаний проти США. Проте англійські чиновники відкрито знехтували таким проханням, хоча знали про справжність призначення судна і дозволили йому вийти у відкрите море. «Алабама» відпливла з порту без жодного військового спорядження, проте під час однієї із зупинок корабель отримав всю необхідну зброю та боєприпаси від британського судна «Багама», яке спеціально був вислане назустріч із цією метою. Далі корабель розпочав здійснювати своє основне призначення – знищувати і захоплювати торгові кораблі федерального уряду, з деяких забираючи навіть вугілля. Впродовж цілих двох років «Алабамі» вдавалось наводити жах на весь американський торговий флот, а також нести відповідну загрозу і для блокади морського узбережжя південних портів [5, р. 119].

Такі дії британського уряду були прямим порушення їхнього нейтралітету, оскільки у «Королівській прокламації про нейтралітет»,

як уже було зазначено, була пряма заборона на оснащення та озброєння кораблів для третьої сторони під загрозою штрафу чи ув'язнення особи, яка вчиняє такі дії. Аналізуючи ситуацію із «Алабамою», по-перше, зазначимо, що британці збудували корабель у власній верфі, ховаючи його справжнє призначення, а по-друге, саме англійський корабель таємно надав судну військово озброєння та боєприпаси, і саме ці факти яскраво доводять нам факт порушення нейтралітету.

З початком нового, 1863 р. відносини між двома сторонами починають стабілізуватись. Першим важливим кроком для цього стало офіційне звільнення рабів від 1 січня. Новина про такий крок А.Лінкольна спричинила численні маніфестації у Великій Британії на підтримку федерального уряду. Лише у лютому 1863 р. великі зібрання відбулися у Лідсі, Баті, Единбурзі, Пейслі, Карлайлі, Бірмінгемі, Манчестері та Ліверпулі. Зокрема, Ч.Ф.Адамс записав у своєму щоденнику з приводу цього наступне: «17 січня 1863 року. Стає очевидно, що основна маса народу починає сприймати нашу позицію... 30 січня. Справи тут ідуть краще. Маніфестація, що відбулася минулого вечора в ратуші Ексетера... була найвеличнішою... І вона досить показово свідчить про настрої середнього класу як тут, так деінде» [2, с. 292-293].

З 1863 р. і до часу завершення Громадянської війни Англія продовжуватиме дотримуватись політики нейтралітету, відмовившись від будь-яких планів визнання КША та посередництва. Власне, збройний конфлікт Півночі та Півдня завершився 9 квітня 1865 р., коли армія головнокомандувача КША Р.Е.Лі капітулювала перед федеральним військом У.Гранта. Але вже 14 квітня А.Лінкольн був убитий у театрі, не встигши бути очільником держави у мирний час. У свою чергу, Велика Британія в особі королеви і парламенту 27 квітня висловила глибокий сум і обурення з приводу вбивства президента [5, р. 262].

Офіційно британський уряд визнав закінчення війни 30 травня, повідомивши про це також Францію. Діючи у цьому напрямку, 2 червня Д.Расселл видав інструкцію адміралтейству, в якій заявив, що війна завершилась і вказав напрямки поведження з кораблями Конфедерації, окремі із яких продовжували залишатись в морі. Дії зводились до арешту і доставки суден назад в англійські порти із подальшим роззброєнням [5, р. 267]. Цією заявою була поставлена остаточна крапка в дипломатичній боротьбі між Англією та США впродовж 1861-1865 рр.

Отже, Англія стала активним учасником міжнародних подій навколо Громадянської війни. Проголосивши формальний нейтралітет і водночас порушуючи його, вона таємно підтримувала конфедератів у військовому плані, оскільки саме їх перемога була для них стратегічно вигідною, зокрема в економічному плані. Обидві сторони балансували на порозі війни, шукаючи для її оголошення різноманітні приводи, але

виважений розум в останній момент перемагав, і зберігався хиткий мир. У свою чергу, лише відсутність міжнародної коаліції та внутрішні протиріччя змусили британських політиків відмовитись від планів посередництва, а стратегічний злам на фронтах війни остаточно поклав кінець англійській підтримці конфедератів, оскільки такі дії були просто безперспективними. Дипломатичний геній А.Лінкольна дозволив йому зберегти мир з Англією на міжнародній арені, проявивши неабияку політичну гнучкість, яка також дозволила йому досягти своєї найбільшої мети – відновити єдність американської нації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Adams E. Great Britain and the American Civil War. Volume I. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.gutenberg.org/files/13789/13789-h/13789-h.htm>
2. Форд Д. Історія Громадянської війни в США 1861-1865 / пер. з англ. І.Бігуна. Київ: Пропала грамота, 2023. 484 с.
3. The Spectator Archive. The Neutrality Proclamation (from the London gazette of May 14). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://archive.spectator.co.uk/article/18th-may-1861/9/the-neutrality-proclamation>
4. Иванов Р. Дипломатия Авраама Линкольна. Москва: Международные отношения, 1987. 310 с.
5. Adams E. Great Britain and the American Civil War. Volume II. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.gutenberg.org/files/13789/13789-h/13789-h.htm#VOLUME_II
6. Kearns G. Team of rivals: the political genius of Abraham Lincoln. New York: Simon & Schuster, 2006. 945 p.
7. Mcpherson J. Battle Cry of Freedom: The Civil War Era. Oxford: Oxford university press. 1988. 996 p.
8. Godfrey C. Abraham Lincoln and the abolition of slavery in the United States. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.gutenberg.org/files/52412/52412-h/52412-h.htm>

Мурашова Ольга

ПОЛІТИЧНИЙ ПОРТРЕТ ТЕОДОРА РУЗВЕЛЬТА

Стаття присвячена висвітленню політичної біографії Теодора Рузвельта. На основі використаних джерел та літератури можна стверджувати, що становлення майбутнього 26-го президента США відбувалося у непростих умовах. Зважаючи на проблеми зі здоров'ям та досить активну та насичену політичну та військову діяльність Теодор Рузвельт зумів зайняти найвищий пост в державі.

Ключові слова: Теодор Рузвельт, США, Республіканська партія, іспано-американська війна, Нобелівська премія.

THE POLITICAL PORTRAIT OF THEODORE ROOSEVELT

The article is devoted to the coverage of the political biography of Theodore Roosevelt. On the basis of the used sources and literature, it can be argued that the formation of the future 26th president of the USA took place in difficult conditions. Due to health problems and quite active and intense political and military activities, Theodore Roosevelt managed to occupy the highest post in the state.

Key words: Theodore Roosevelt, USA, Republican Party, Spanish-American War, Nobel Prize.

В історії США ХХ ст. Теодор Рузвельт відомий як 26-й президент США (1901–1909), наймолодший президент в історії країни (на час обрання йому було 42 роки); діяч Республіканської партії США, а згодом (з 1912 р.) лідер нової партії – Прогресивної партії США. Лауреат Нобелівської премії миру (1906).

Народився 27 жовтня 1858 р. у штаті Нью-Йорк у забезпеченій сім'ї переселенців із Голландії, яка належала до верхів суспільства. Теодор Рузвельт був другою з чотирьох дітей у родині. У дитинстві мав слабе здоров'я: страждав на короткозорість, астму, та й узагалі був хворобливим. Початкову освіту отримав удома, в приватних вчителів. Особливу зацікавленість виявляв до філософії, природничих наук і літератури. Аби позбавитися фізичних вад, Теодор Рузвельт щоденно виснажливо тренувався усе життя (бокс, теніс, кінний спорт, подорожі). У 12-річному віці йому нарешті вдалося здолати хвороби та відновити здоров'я [1].

У 1876 р. Теодор Рузвельт вступив до Гарвардської школи Фі Бета Капа, маючи намір стати вченим-натуралістом. Захопившись суспільно-політичною сферою, політичними дебатами, він долучився до підготовки однієї із гарвардських газет «Адвокат», згодом став її редактором. В університеті Теодор Рузвельт приєднався до Республіканської партії.

Уже в 1881 р. Теодор Рузвельт серйозно зайнявся політикою й одразу був обраний до Зборів штату Нью-Йорк від Республіканської партії США. Там він зарекомендував себе як реформатор, противник корупції «брудних» бізнесменів. Під час президентської кампанії 1888 р. Теодор Рузвельт підтримав кандидата-республіканця Б. Гаррісона, після перемоги якого увійшов до Комісії з реформи цивільної служби (1888–1895). Робота в комісії дала змогу молодому політику популяризувати себе ще більше. У 1895–1897 рр. Теодор Рузвельт очолював поліцію Нью-Йорка. Він відповідально ставився до роботи, патрулював кримінальні райони, активно боровся з корупцією в правоохоронних органах, розкривав зв'язки злочинців і поліцейських. І хоча йому не вдалося викоренити злочинність і зловживання в поліції,

але вдало рекламуючи кожен свій успіх, він домогся подальшого зростання своєї популярності [4].

Питаннями зовнішньої політики Теодор Рузвельт зайнявся на посаді заступника військово-морської адміністрації (1897–1898). Він уважав, що необхідно розбудовувати військово-морський флот, який «забезпечить честь американського прапора».

Після початку Іспано-американської війни 1898 р. Теодор Рузвельт знову залишає політику, з ковбоїв і мисливців Дакоти створює перший кавалерійський добровільний полк «Rough Riders». Командуючи своїми, як їх прозвали, «ліхими вершниками», Теодор Рузвельт був учасником бойових дій на Кубі. З цієї війни Теодор Рузвельт повернувся національним героєм.

У 1899 р. Теодор Рузвельта було обрано губернатором штату Нью-Йорк. На цій посаді він вирізнявся незалежністю (втілював у життя особисті принципи), намагався здійснити низку перетворень у управлінні штатом, домогся прийняття акту про оподаткування великих компаній. Теодор Рузвельт проявив себе як новатор, започаткувавши сучасний стиль спілкування американських політиків: енергійний, відкритий для громадян, давав по дві прес-конференції щодня.

6 листопада 1900 р. президентом США стає В. Мак-Кінлі, а віцепрезидентом – Теодор Рузвельт. Обіймаючи цю посаду, він прагнув посилити власні позиції, готував коаліцію до наступних президентських виборів 1904 р. Але 6 вересня 1901 р. на Панамериканській виставці в Буффало анархіст здійснив замах на Мак-Кінлі, після якого той невдовзі помер [3].

Теодор Рузвельт прийняв присягу і став президентом США (14.09.1901). Представники Нью-Йоркської фондової біржі вимагали від Теодора Рузвельта обіцянки дотримання консервативних поглядів і шляхів вирішення державних задач. Ставши президентом, Теодор Рузвельт був змушений у своєму першому посланні Сенату заявити, що у всьому буде продовжувати політику В. Мак-Кінлі. Він зберіг без змін увесь кабінет попередника. У грудні 1901 р. у зверненні до обох палат парламенту Теодор Рузвельт окреслив основні проблеми, на порозі яких опинилися США. Йшлося про великі трести і корпорації, регулювання діяльності яких не мало відповідного юридичного та правового забезпечення, тому необхідно було встановити державний контроль над промисловими гігантами. Його адміністрацією було розроблено, а пізніше прийнято три важливі акти: 1) створено Адміністрацію торгівлі та праці зі спеціальним Бюро у справах корпорацій (1903), що уможливило контроль над підприємствами національного рівня (посилено імміграційні акти, запроваджено 8-годинний робочий день, охорону праці жінок і дітей); 2) «Акт щодо сприяння розгляду судових справ, які стосувалися корпорацій і трудових відносин» (1903); 3) «Акт Елкінса» (1906) про заборону підняття тарифів на залізничні перевезення[5].

Іншим важливим напрямом діяльності уряду Теодор Рузвельта була охорона довкілля. Для захисту диких тварин і рослин поряд із вже існуючим Єллоустонським національним парком було створено 5 нових; схвалено акти щодо охорони життя дикої природи на Алясці та в окрузі Колумбія. Було започатковано план зрошування посушливих регіонів заходу країни, також передбачалося будівництво великих гребель і водосховищ.

У ставленні до афроамериканців Теодор Рузвельт виявляв поміркованість, боровся зі судами Лінча. Щодо корінних індіанців Теодор Рузвельт проводив політику примусового окультурення: «Світ ніколи не просунеться вперед, якщо землі будуть використовуватися як заповідники дичини для жалюгідних дикунів».

Основою зовнішньополітичної концепції Теодор Рузвельта була думка про те, що великі імперіалістичні держави повинні знайти форму якщо не зближення, то примирення своїх інтересів, а всю енергію звернути на нецивілізовані простори землі, влаштування меж яких допоможе закріпити компроміс. За Теодор Рузвельта США піднялися до рангу світової держави, було створено потужні військово-морські сили, побудовано міжокеанський Панамський канал, а щодо країн Європи – здійснювалися системні спроби їх витіснення з політичного життя Західної півкулі.

З ім'ям Теодор Рузвельта пов'язана політика «великого кийка» і «світового поліцейського». Він на початку ХХ ст. визначив три напрями політики: 1) південноамериканський – передбачав витіснення європейських держав з цього регіону; 2) азійський – покликаний забезпечити посилення американських позицій в Китаї та стримування Японії; 3) європейський – спрямований на зміцнення впливу США в Європі.

Т. Теодор Рузвельт у 1906 р. отримав Нобелівську премію миру як співавтор мирних договорів. Зокрема, він брав активну участь у врегулюванні відносин та організації мирних переговорів між Росією і Японією (1906). Теодор Рузвельт із перших років при владі проявив себе як президент нового типу, який опікувався і власним іміджем, і іміджем країни. Він мобілізував газети на підтримку своєї політики, створив справжній «газетний кабінет» із лояльних журналістів, яким довіряв «гарячу» інформацію[2].

Таким чином, життєвий і політичний шлях Теодора Рузвельта був досить складним та насиченим. Головною метою його політичної діяльності було становлення Америки як панівної держави на світовій арені, а також витіснення з неї Західної Європи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. 100 знаменитих американців. Харків: Фоліо, 2004. 895 с.
2. Gould, L. Presidency of Theodore Roosevelt. Lawrence, 1991.
3. Theodore Roosevelt. Leadership Lessons. 2006

4. Theodore Roosevelt. The Rough Riders. 2006. 563 с.
5. Питльована, Л. Ю. Т. Теодор Рузвельт: реформізм та експансія у США на зламі XIX–XX століть. Військовонауковий вісник, 2009, 11, С.150-164;

Віталій Тучинський

УТВОРЕННЯ БЕССАРАБСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ В СКЛАДІ РРФСР 1919 Р.: ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ ПРОБЛЕМИ ПРИДНІСТРОВ'Я

У статті зроблено спробу дослідити утворення Бессарабської Радянської Соціалістичної Республіки в складі РРФСР 1919 р. у контексті сучасної проблеми Придністров'я. Звернуто увагу на головні передумови, причини та наслідки створення державного утворення. Зроблено висновок про те, що експерименти більшовицької влади із проголошення БРСР 1919 р. та створення Молдавської Автономної Республіки у складі УРСР 1924 р. заклали глибинні передумови сучасної проблеми Придністров'я.

Ключові слова: Бессарабська РСР, національна політика, радянсько-румунські взаємини, світова революція, УРСР.

Vitaly Tuchynskyi

THE ESTABLISHMENT OF THE BESSARABIAN SOVIET SOCIALIST REPUBLIC WITHIN THE RSFSR IN 1919: CAUSES AND CONSEQUENCES IN THE CONTEXT OF THE CONTEMPORARY PROBLEM OF TRANSNISTER

The article attempts to investigate the formation of the Bessarabian Soviet Socialist Republic as part of the RSFSR in 1919 in the context of the contemporary problem of Transnistria. Attention is drawn to the main prerequisites, causes and consequences of the creation of a state entity. It was concluded that the Bolshevik government's experiments with the proclamation of the BRSR in 1919 and the creation of the Moldavian Autonomous Republic as part of the Ukrainian SSR in 1924 laid the deep preconditions for the current problem of Transnistria.

Key words: Bessarabian SSR, national policy, the Soviet-Romanian relations, world revolution, USSR.

Придністровська проблема, що виникла в кінці 1980-х рр. на лівобережжі Дністра і сьогодні залишається далекою до свого вирішення. Особливої гостроти вона набрала в умовах сучасної

російсько-української війни, адже територія ніким не визнаної сепаратистської «придністровської молдавської республіки» може бути використана як ще один плацдарм нападу на територію нашої Батьківщини.

Після захоплення у жовтні 1917 р. влади в росії більшовицькою партією почалися експерименти в усіх сферах суспільного життя. Особливо активно вони проводилися в галузі національно-державного будівництва. Переважна більшість із них керувалися ідеєю світової революції. Цікаво та драматично ці події відбувалися у Придністров'ї. Саме тоді було закладено передумови Придністровської проблеми. У травні 1919 р. більшовицьке керівництво РРФСР проголосило створення Бессарабської Радянської Соціалістичної Республіки. Однак експеримент виявився не вдалим, фактично державне утворення так і не було створено.

Проблеми пов'язані із проголошенням Бессарабської РСР мало привертала увагу дослідників. Нами знайдено лише кілька не великих за обсягом публікацій із вказаної проблеми. Першу спробу дослідити історію республіки зробив В.Лисенко [1]. Окремі аспекти історії Бессарабської республіки досліджували у своїх дисертаційних роботах Ю.Бабюх [2] та О.Садовнік [3]. І молдовських дослідників вказаної проблеми варто відзначити працю А.Репіди [4]. Автор схильна вважати, що БРСР є першою спробою утворення державності молдовського народу, а другою вже вдалою стало створення Молдавської Автономної Республіки у складі УРСР в 1924 р.

У статті поставлено за мету дослідити історичні передумови, причини та наслідки утворення Бессарабської Радянської Соціалістичної Республіки у складі РРФСР 1919 р. у контексті більшовицької національної політики, ідеї світової революції та сучасної проблеми Придністров'я.

Територія між Дністром та Прутом була приєднана до російської імперії у 1812 р. Після перемоги Лютневої революції 1917 р. в Бессарабії активізувався рух за проголошення її незалежності. У жовтні Військово-молдовський з'їзд проголосив автономію Бессарабії та створив вищий законодавчий орган краю – «Сфатул Церій» (Крайова рада). Опинившись перед більшовицькою загрозою парламент Бессарабії 20 грудня 1917 р. звернувся за військовою допомогою до Румунії. На початку січня 1918 р. румунський уряд після консультацій із керівництвом Антанти прийняв рішення про введення військ на територію Бессарабії [5, с.175].

Протягом 1918 р. більшовицьке керівництво зробило кілька дипломатичних та військових спроб звільнити Бессарабію з під влади Румунії, однак всі вони виявилися не вдалими.

У середині квітня 1919 р. Червона Армія отримавши кілька важливих перемог на Півдні України вийшла до Дністра. З'явилася реальна можливість звільнити Бессарабію від румунських військ. Відповідно до вказівок ЦК РКП (б) 28 квітня 1919 р. на засіданні

Політбюро ЦК КП(б) України було прийнято рішення про формування Бессарабської Червоної Армії, перед якою було поставлено завдання визволення Бессарабії і встановлення там радянської влади. Тоді ж за клопотанням Бессарабських секцій і груп РКП(б) на чолі з Бессарабським бюро при ЦК РКП(б) було затверджено склад Тимчасового робітничо-селянського уряду Бессарабії на чолі з І. Криворуковим [6, с.46-47].

1 травня 1919 р. уряди РРФСР і УРСР надіслали Румунії ультиматум, зажадавши негайної евакуації її військ з Бессарабії. Ультиматуму передували ряд важливих подій. На той час уряд Радянської України очолював Х. Раковський який був добре обізнаний про становище в Бессарабії і рішуче виступав за відновлення там Радянської влади. Саме Х. Раковський входив до складу радянської делегації, яка підписала з румунським урядом договір про звільнення Бессарабії до 15 травня 1918 р., однак Румунія не виконала свої зобов'язання. Через рік становище змінилося корінним чином, і у квітні 1919 р. Х. Раковський дав вказівку Одеському обласному комітету КП(б)У створити РНК Бессарабської Республіки.

Бессарабське бюро при Одеському обкомі КП(б)У спільно з головою більшовицького Румчероду В. Юдовським виконали цю вказівку, 30 квітня 1919 р. представник Одеського обкому повідомив в РНК УРСР про те, що прийнято постанову: «Створити Бессарабський Раднарком, який у момент заняття одного з пунктів Бессарабії оприлюднить маніфест і оголосить Радянську владу». Далі вказувалися прізвища членів уряду: Криворуков - голова та нарком внутрішніх справ, Касперовський - освіти, Вухань - фінансів, Паламаренко - шляхів сполучення, Візгірд - керуючий справами, Аладжанов - юстиції, Борисов - продовольства, Воронцов - праці, Гумперт - землеробства [7, с.28].

Однак, активність РНК УРСР стосовно Бессарабії не зовсім співпадала із планами більшовиків щодо східних районів України і зокрема, Донбасу. 5 травня 1919 р. голова РНК РРФСР В.Ленін направив до Києва телеграму Х. Раковському, В. Антонову-Овсієнку та М. Подвойському з вимогою негайно розпочати наступ на Донбас [8, с.25-26]. Очевидно вождь більшовиків вважав завдання переходу вугільного регіону в руки червоних завданням куди більш важливішим ніж авантюри його однодумців у спробах розпалити революцію на Балканах.

У 1919 р. боротьба за «єдину і неподільну Росію» Добровольчої армії А. Денікіна, підтриманою Антантою з одного боку, і Червоною Армією на чолі з головою Реввійськради Л. Троцьким - з іншого, по суті справи були суперечкою про те, яке історичне майбутнє уготовано народам Росії - соціалістична федерація народів або неминуча загибель радянської влади, перемога монархістів і розчленування ослабленої країни. В цій історичній суперечці ніяка не Бессарабія, а Донбас мав вирішальне значення. Це розумів революційний стратег

В.Ленін, і це було вище розуміння революційних ентузіастів місцевого значення, озброєних ілюзією світової революції. А між тим фатальна небезпека несподівано виникла у самих революційних авантюристів. На початку травня 1919 р. на Півдні України спалахнуло повстання отамана Григор'єва. Отримавши наказ командування Червоної Армії про виведення підпорядкованих йому військ з Єлизаветграда і перекидання їх до Бессарабії, Григор'єв відмовився його виконувати.

Військові сили Григор'єва становили близько 20 тис. чоловік, 100 кулеметів, більше 50 артилерійських гармат та 6 бронепоїздів, що ймовірно, вистачило б для повної перемоги над румунськими військами в Бессарабії. Однак цілі Григор'єва були іншими, він виступав за владу рад але без комуністів.

8 травня 1919 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд Бессарабії опублікував Маніфест, в якому заявив, що Бессарабія оголошується Радянською Соціалістичною Республікою у складі РРФСР. Маніфест закінчувався заклик: «Всі в бій, всі до зброї! Вперед до перемоги! Хай живе звільнена від румунського гніту Бессарабія!» [7, с.18]. 16 травня 1919 р. в Одесі відбулася конференція румунських комуністичних груп Росії та України, делегати якої з хвилини на хвилину чекаючи революційного вибуху на Балканах, надіслали телеграму вітання голові РНК УРСР Х. Раковському з приводу вступу доблесних червоних військ у Бессарабію. Цей «шапкозакидацький» ентузіазм місцевих більшовиків, що позбавляв їх елементарної обережності та розсудливості, штовхав на вчинення будь-яких авантур [8, с.94].

Джерела червоних повідомляли навіть про такі майже курйозні випадки, коли зібрані армією Директорії УНР бессарабці, що прагнули до якнайшвидшого звільнення батьківщини від румунських військ, відмовлялися коритися своєму командуванню і воювати проти Радянської влади. Після вступу радянських військ до Подільської губернії С.Петлюра сформував з біженців Бессарабський полк для боротьби з румунами. Коли полк був посланий проти радянських військ, солдати відмовилися воювати [9, с.123]. Ілюзія швидкого розгрому румунських військ у Бессарабії і майбутнього революційного вибуху в Румунії, а потім і в країнах Європи гіпнотично впливала на більшовиків змушуючи приймати бажане за дійсне. Єдине, в чому важко відмовити членам Тимчасового робітничо-селянського уряду Бессарабії, це у пристрасній надії на швидке визволення рідного краю від іноземних військ та блискавичне розгортання революційного руху в Румунії, і його переростання у світову революцію.

На лівобережжі Дністра і в районі Одеси формувалися окремі бессарабські частини Червоної Армії. Було створено Особливу Бессарабську стрілецьку бригаду, Бессарабську радянську стрілецьку дивізію та інші військові формування. При слабкості і неорганізованості цих частин у них стихійно виникала партизанщина. Під впливом закликів Тимчасового Бессарабського уряду, 11 травня

1919 р. деякі частини Бессарабської дивізії, не укомплектовані і зовсім не готові до бойових дій, почали наступ проти військ Антанти та Румунії. Однак вже наступного дня він зупинився. Війська отамана Григор'єва в районі Рибниці і Дубосар не дали можливості частинами Червоної Армії надати їм підтримку, і «бессарабці» змушені були відступити на лівий берег Дністра. З їх відходом було завдано удару по революційному русі у Бессарабії і перш за все, по партійних організаціях і Ревкому. Адже коли радянські війська перейшли Дністер, вони вийшли з підпілля і приступили до організації бойових загонів. Непродумані дії Бессарабської дивізії призвели до масових арештів і страт підпільників румунською владою [3, с.120].

Вісті про наступ радянських військ дійшли і до Москви. 13 травня 1919 р. В.Ленін повідомив одному з керівників Угорської Радянської Республіки Бела Куну: «Вчора українські радянські війська, перемигши румунів, перейшли Дністер» [7, с.44].

Ще далі у своєму повідомленні від 13 травня 1919 р. пішла газета «Більшовик»: «Вчора отримані відомості про те, що нашими доблесними військами прорваний Румунський фронт. В 16 верстах на південь від Тирасполя Червоні війська підійшли до річки Дністер, після бою переправилися через річку і зламали опір румунів. Останні не могли стримати натиску наших військ і біжать, кидаючи військове спорядження і залишаючи полонених. Населення Бессарабії зустрічає наступаючі Червоні війська як визволителів» [6, с.45].

Насправді 27 травня 1919 р., невеликий червоноармійський загін чисельністю близько 150 чоловік, що складався в основному з колишніх партизанів-бессарабців, без відома командування переправився через Дністер в Бендери. До червоноармійців приєдналися повсталі робітники, які заставши противника зненацька, домоглися на перших порах певних успіхів, але незабаром дії невеликої групи червоноармійців і робітників міста зазнали поразки. Того ж дня залишки загону переправилися на лівий берег Дністра [2, с.31]. Після їхнього відступу румунські війська вчинили у місті жорстоку розправу над мирним населенням. В кінці червня - на початку липня 1919 р. всі частини Бессарабської Червоної Армії було розпущено і вони злилися в загальні з'єднання збройних сил більшовиків Півдня України.

Тимчасовий робітничо-селянський уряд Бессарабії розпочав свою діяльність в Одесі. Із початково затвердженого списку народних комісарів уряду троє - А. Круссер, Г. Касперовський та І. Рідель так і не приступили до роботи і були замінені. До середини травня 1919 р. було укомплектовано комісаріати уряду. В кінці травня уряд переїхав до кордону Бессарабії, він розташовувався у вагоні на залізничній станції Тирасполь. При ускладненні військової ситуації на Дністрі уряд було перевезено далі від району бойових дій [3, с.83].

Тимчасовий уряд розгорнув політичну і культурно-просвітницьку роботу серед бессарабських революційних частин: готував агітаторів,

а також літературу і передавав її на територію Бессарабії, видавав щотижневу газету «Червона Бессарабія» та друкував листівки. Народні комісаріати займалися розробкою декретів Бессарабської РСР на основі законодавчих актів Української РСР. Комісаріат внутрішніх справ формував законодавчі матеріали і циркулярні розпорядження, що охоплювали різні галузі управління. Комісаріат продовольства і фінансів готувався до введення хлібної монополії, розробкою аграрних законів займався Комісаріат землеробства. В інших наркоматах і відділах також створювалися проекти законів і різних нормативних документів.

Влітку 1919 р. обстановка на Півдні ще більше ускладнилася. Друга Бессарабська конференція РКП(б), що відбулася в Одесі 7-11 липня 1919 р., головну увагу приділила оцінці небезпеки, яку складав наступ денікінських армій. «Питання Бессарабії, - зазначалося в постанові конференції, - вирішуються зараз не на Дністрі, а на Дону та на Волзі. Розбивши Денікіна і Колчака, ми тим самим готуємо умови, що необхідні для торжества Радянської влади в Бессарабії» [2, с.60].

Під час обговорення доповідей Тимчасового Бессарабського комітету партії і Тимчасового уряду конференція констатувала: «Діяльність Тимбеспарткому була малоефективною, але знаходить оправдання в тих загальних і специфічних умовах, у яких відбувалася його діяльність за час нетривалого існування» [7, с.98]. Що стосується Тимчасового уряду Бессарабії, то в постанові зазначалося, що частина його членів недостатньо підготовлена і не користується необхідним авторитетом, і більшістю голосів вирішила змінити склад уряду. Однак пропоновані зміни складу уряду так і не відбулися через подальше погіршення обстановки.

До кінця серпня 1919 р. війська А. Денікіна та Директорії УНР контролювали Придністров'я і більшу частину України. Частини Червоної Армії виявилися в кільці ворожих військ. З цих з'єднань була сформована Південна група військ 12-ї армії під командуванням І. Якіра, яка з кінця серпня стала пробиватися з боями на Північ до основних сил Червоної Армії. В обозі Південної групи військ евакуювався і Тимчасовий робітничо-селянський уряд Бессарабії, який припинив своє існування на початку вересня 1919 р. [3, с.62].

Таким чином, викладений у публікації матеріал дає можливість зробити деякі висновки щодо історичних подій 1919 р. у Придністровському краї. Як вже зазначалося вище, Тимчасовий уряд проголосив 8 травня 1919 р. створення Бессарабської Радянської Республіки у складі РРФСР. З самого початку члени уряду не мали уявлення про те, якою буде Республіка у складі Російської Федерації. І. Криворуков, виступаючи на засіданні Бессарабського комітету РКП(б) 10 травня 1919 р., зауважив: «Уряд вважає Бессарабію частиною Російської Федеративної Республіки на правах губвиконкому» [10, с.30-31]. Це означало входження Бессарабської РСР до складу РРФСР на правах автономії. Однак існувала об'єктивна

обставина, що перешкоджала цьому. Між Бессарабською РСР і РРФСР розташовувалася Українська РСР, і в силу цього республіка не могла на становищі автономії увійти до складу РРФСР. Мова могла йти лише про входження Бессарабської РСР разом з Українською РСР та іншими радянськими республіками до складу Російської Федерації.

Слід також підкреслити, що реальної Бессарабської Республіки в історії не існувало. Тому у всіх наукових публікаціях БРСР згадується лише в контексті проголошення її Бессарабським Тимчасовим урядом і роботою уряду з підготовки різних документів для майбутньої Республіки. Так завершився перший більшовицький експеримент у Придністров'ї. Другим стало проголошення у жовтні 1924 р. Молдавської автономної республіки, що проіснувала в складі УСРР до червня 1940 р. і була приєднана до новоствореної МРСР.

Отже, проголошення Бессарабської РСР та утворення Молдавської автономної республіки заклали історичні передумови Придністровської проблеми у вирішення якої зацікавлені сьогодні як Україна так і Молдова, однак зовсім не зацікавлена країна агресор-російська федерація.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Лисенко В.Г. Утворення і розвиток Молдавської АРСР у складі УСРР (1924-1940 рр.)// Український історичний журнал. 1989. №9. С.41-58;
2. Бабюх Ю.А. Молдавська АРСР в складі УСРР: формування території та національний склад населення (1924-1940 рр.). (дис.канд.іст.наук). К., 2012.219 с.;
3. Садовнік О.В. Придністровський конфлікт в період 1988-2014 рр. (дис.канд.іст.наук).К, 2020.221 с.;
4. Репида А. Образование Молдавской АССР. Кишинев,1974. 148 с.;
5. История Приднестровской Молдавской Республики. В 2-х т. Тирасполь,1996. Т.1. 321 с.;
6. Тучинський В.А. Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка у складі УСРР1924-1940 рр. :до питання про історичні корені виникнення сучасної проблеми Придністров'я// Київські історичні студії.Т.2. С.43-50.;
7. Начало большого пути. Сборник документов и материалов к 40-летию образования Молдавской ССР. Кишинев,1964. 187 с.;
8. Бессарабский вопрос и образование Приднестровской Молдавской Республики. Сборник официальных документов. Тирасполь, 1993. 206 с.;
9. Государственность Приднестровья: история и современность. Под ред.Н.В.Бабилунги. Бендеры, 2007. 165 с.;
10. Боечко В.Д. Утворення Молдавської Автономної Соціалістичної Республіки і «Бессарабське питання» // Проблеми історії України.Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип.3.К, 1994. С.25-33.

ТУРЕЧЧИНА 1920-Х РР. У ПРАЦЯХ Л. ВЕЛИЧКА

У статті проаналізовані праці Л. Величка про Турецьку республіку 1920-х рр. Зауважено, що автор, використовуючи різноманітні жанри (науковий, публіцистичний і художній), прагнув всебічно аналізувати політичні події та зміни у тогочасній Туреччині. Особливістю висвітлення теми автором стало твердження, що неодмінною передумовою успішності новітньої турецької держави є її союз з СРСР. Такі твердження були перебільшенням і політично упередженими, адже президент Туреччини М. Кемаль належав до прибічників повномасштабної вестернізації країни.

Ключові слова: Турецька республіка, М. Кемаль, реформи, Л. Величко.

Oleksandr Kravchuk

TURKEY IN THE 1920S. IN THE WORKS OF L. VELICHKO

The article analyzes the works of L. Velichka about the Turkish Republic of the 1920s. It is noted that the author, using various genres (scientific, journalistic and artistic), sought to comprehensively analyze political events and changes in Turkey at that time. A special feature of the author's coverage of the topic was the statement that an indispensable prerequisite for the success of the new Turkish state is its union with the USSR. Such statements were an exaggeration and politically biased, because the President of Turkey, M. Kemal, belonged to the supporters of full-scale westernization of the country.

Key words: Republic of Turkey, M. Kemal, reforms, L. Velichko

Історія розвитку сходознавства в Україні недостатньо досліджена, зокрема, у галузі тюркології. Це стосується також праць Л. Величка з історії Туреччини міжвоєнного періоду. Лише окремі її аспекти представлені у біобібліографічному словнику «Сходознавство і візантологія в Україні в іменах» [23], дослідженнях М. Васьківа [1], О. Мукомела [21], Е. Циганкової [26] і І. Чернікова [27] та ін. Висвітлити вивчення Турецької республіки сходознавцем і фахівцем з міжнародних відносин на Близькому та Середньому Сході Л. Величком є метою зазначеної статті.

Л. Величко народився у 1879 р. у Москві в сім'ї громадського діяча Ісаї Соломоновича Гальберштадта [23, с. 59]. Мав незавершену вищу освіту, працював у галузях журналістики та книговидавництва. Зокрема, завідував редакцією журналу «Северное сияние». Опублікував низку статей про зовнішню політику Російської імперії у різних періодичних виданнях, а також в енциклопедичному словнику братів Гранат [20, с. 110]. Після встановлення радянської влади

змінив батькове прізвище. Служив у Червоній армії. Із 1920 р. – член РКПб). У 1922–1926 рр. працював у зовнішньополітичних органах радянських державних утворень, зокрема, у 1922-1923 рр. був генеральним секретарем народного комісаріату закордонних справ УСРР. 23 червня 1922 р. у Харкові між очільником Надзвичайного посольства Туреччини Різа Нур-беєм і Л. Величком відбувся обмін ратифікаційними грамотами, внаслідок чого набрав чинності турецько-український договір від 2 січня 1922 р. [28, с. 163]. У 1923 р. Л. Величко працював у радянському посольстві в Німеччині, згодом брав участь в реорганізації НКЗС УСРР в Управління НКЗС ССРСР. Певний час був заступником Уповноваженого НКЗС СРСР в УСРР [24, с. 218]. У 1924 р. призначений радником уповноваженого представництва УСРР в Туреччині. У 1925–1926 рр. був тимчасово виконуючим обов'язки повноваженого представника СРСР у Туреччині.

У 1926–1927 рр. Л. Величко очолював Радіотелеграфне агентство УСРР (РАТАУ), був одним із редакторів газети «Вісти ВУЦВК», де публікував тижневі огляди міжнародних подій, статті про Туреччину [5; 6; 9]. Також активно займався науковою діяльністю та організацією вищої освіти. У 1927-1929 рр. був ректором Харківського інституту народного господарства, професором, викладав для студентів економічного факультету дисципліни «Радянська зовнішня політика» і «Імперіалізм і колоніальна політика» [17, с. 111; 22, с. 7]. Певний час він працював у цьому ж закладі у 1933 р., коли його перейменували на Інститут радянського будівництва і права.

Дипломатична робота Л. Величка, безумно, сприяла дослідженню ним історії Турецької республіки. Він брав активну участь у діяльності Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства. На організованих нею I та II всеукраїнських сходознавчих з'їздах у травні 1927 р. і у листопаді 1929 р. Л. Величко виступив з науковими доповідями «Рушійні сили турецької економіки» і «Економічна політика кемалістського уряду Туреччини» [27, с. 34, 35].

Л. Величко входив до президії відкритого у березні 1930 р. Українського науково-дослідного інституту сходознавства. Зазначений заклад був реорганізований в Український науково-дослідний інститут Близького Сходу. У 1931-1933 рр. його очолював Л. Величко [27, с. 36; 25, с. 274; 23, с. 18]. Із 1933 р. очолював Всеукраїнське товариство культурних зв'язків з закордоном [24, с. 218]. 23 липня 1937 р. Величка заарештували за звинуваченням у шпигунстві, а 17 вересня – розстріляли. Реабілітований 13 жовтня 1959 р. [23, с. 59].

1920-і – початок 1930-х рр. в історії сходознавства України умовно називають періодом неофітів. Радянська держава підтримувала його розвиток, але вимагала зміни методології та проблематики досліджень. В сходознавство приходять організатори науки, партійні функціонери, ентузіасти з числа молоді. Власне одним із пріоритетів починає переважати політико-економічна тематика інформаційного або пропагандистського характеру. Її забезпечували і утворені тоді

заклади, серед яких – згадана Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства, одним із працівників якої у Харкові був Л. Величко [23, с. 7, 18]. Низку його праць з новітньої історії Туреччини у 1927–1930 рр. опубліковано у журналі «Східний світ», що видавався зазначеною асоціацією сходознавства і до редакції якого також входив і Л. Величко [2; 7; 8; 10; 14; 15; 16]. Праці вченого підготовлені у дусі панівної тоді марксистської методології. Л. Величко, зокрема, зауважував: «Діалектичний матеріалізм, як універсальну методу пізнання, треба цілком застосувати до сходознавства, що історично висувається в низку тих наукових дисциплін, які революційна потреба вимагає перейняти марксівською думкою». За його переконанням, «Наукова думка радянських і взагалі революційних сходознавців повинна бути спрямована на вивчення соціально-економічних відносин на Сході, надто на вивчення аграрних відносин, на вивчення інтересів і імперіялістичних країн, які (інтереси) схрещуються й борються» [4, с. 180].

У статті «Реакція та опозиція в Туреччині» (1927), Л. Величко на основі опублікованих матеріалів судових засідань, висвітлив витoki та напрямки ворожих кемалізму політичних сил [14]. Серед найбільш важливих з точки зору оцінки сил опозиції він називав процеси Шейха Саїда і шестидесяти курських шейхів і беків в Діарбекірі, процес лідерів опозиції, звинувачених в участі у змові на життя Мустафи Кемалю. Л. Величко стверджував, що у судових матеріалах червоною лінією проходить закордонна участь у спробах повалити кемалізм [14, с. 20, 28].

У статті «П'ятиріччя Турецької Республіки» (1928) Л. Величко розглянув зміни в цій країні у 1923-1927 рр. [7]. Автор констатував, що за ці роки Туреччина «не тільки змушена була переборювати величезні зовнішні і внутрішні труднощі», а й безперервно боротись за саме існування. «Безсумнівні успіхи в цій боротьбі, безсумнівне зовнішнє і внутрішнє зміцнення» Турецької республіки – «є позитивним наслідком цього першого п'ятиріччя». У висновку наголошував на змінах не лише у політичній і соціально-економічній сферах життя турецького народу, але й у культурно-освітній площині. Реформи освіти, цивільного права, відокремлення держави від церкви а також заходи щодо розкріпачення жінки, закриття монастирів, запровадження латинської абетки розглядалися як важливі прояви реформування країни [7, с. 43].

У статті «Турецько-Персько-Афганська Троїста угода» Л. Величко писав про події першої половини літа 1928 р. [16]. Науковець проаналізував вплив на Туреччину російських революційних подій 1917 р. На його думку, завдяки ним, анатолійська буржуазія, яка спиралася більшою мірою на селянство, могла цілком організовано провадити боротьбу проти Севрської угоди 1920 р. Л. Величко також характеризував політику радянського уряду щодо турецької держави, активну підтримку СРСР турецького руху проти імперіалізму. У статті

проаналізовано вплив західноєвропейських держав на події 1920-х рр. Зокрема, автор негативно характеризував дії англійців, твердив про їх різноманітні інтриги, наприклад, спроби ускладнити стосунки між радянською державою та Персією (нині – Іран). Розглянуто також декілька договорів того періоду. «Турецько-афгансько-перська троїста угода є природним результатом періоду боротьби східних держав проти імеріялізму, спираючись на Радянський Союз, і відкриває, таким чином, нову еру в житті Сходу, що визволяється» [16, с. 27]. Дослідник вважав, що доля Турецької республіки була дуже близькою для тогочасного радянського суспільства. Також він вказав на тісний зв'язок двох країн у боротьбі за «визволення людства». У реаліях СРСР подібна риторика цілком зрозуміла, адже жорстке цензурування не дало би змоги написати про ці події по іншому.

Також Л. Величко цікавився економікою Туреччини 1920-х рр. Тези свого виступу на I з'їзді сходознавців про рушійні сили турецької економіки він опублікував у 1928 р. в «Східному світі» [15]. Серед перешкод в її розвитку сходознавець вважав недостатню чисельність населення порівняно з «кількістю придатної для обробки землі», «низький рівень культурності й сільсько-господарчої техніки», брак селекції насіння, обмаль робочої худоби, бездоріжжя. Дослідник був переконаний, що «нова Туреччина, вірно намітивши шляхи свого економічного розвитку, примушена погоджувати темп цього розвитку мало не виключно з власними ресурсами країни. Вважаючи на всі зазначені перешкоди, що їх треба усунути, процес розвитку сільського господарства в Туреччині йтиме, порівнюючи повільним темпом, прискорюючись, однак, кожного року, в міру прилучення все нових районів до виходу на світовий ринок. ... » [15, с. 143].

У 1930 р. автор опублікував статтю «Національний склад сучасної Туреччини. (За даними загального перепису (1927 р.))». У ній констатував чисельність республіки за першим всенародним переписом від 28 жовтня 1927 р. у кількості 13,6 млн. осіб [10, с. 249]. У висновках автор зауважив, що «матеріали перепису потверджують панівний в радянській спеціальній літературі погляд на сучасну Туреччину, як на багатоплемінну ... державу. Звідси випливає цілковита важливість для Туреччини національної проблеми. ... ». При цьому автор критикував турецьку національну політику щодо національних меншин, яку оцінював як асиміляторську. Автор стверджував, що «Процес вбирання пригнічених національностей панівною нацією розвивається прискореним темпом. ... До цього часу максимальну тривкість виявили лише курди і араби. Однак, курдський національний рух за останній період був під впливом імперіалістичних сил, і, сполучаючися з турецькою реакцією, сам набрав реакційного характеру. Політика кемалістів, скерована на те, щоб загальмувати розвиток курдської культури, тим самим орієнтує курдський національний рух в бік сепаратизму. В майбутньому треба передбачити і розвиток арабського національного руху в Туреччині. ...

Релігійний момент, що відігравав за передреволюційної доби в Туреччині певну роль, визначавши приналежність до «панівної нації», більшою мірою, ніж походження, втратив це значіння. Ісламізацію змінила тюркізація» [10, с. 294-295].

У статті «Криза кемалістської «незалежності» (1930) зустрічаємо критику політики керівництва Туреччини. Л. Величко писав: «Кемалісти зупинили розвиток буржуазно-демократичної революції в самому її початку, використавши для буржуазії та поміщиків, для лихварів та глитаїв селянський рух 1918–19 рр. Зберегти старі аграрні взаємини, в тому числі й напівфевдальні засоби експлуатації, кемалістська політика в той же час всіляко сприяла збагаченню численних «героїв визвольної війни», роздавши їм грецькі та вірменські землі мало не задарма, і дуже значними державними коштами зміцнюючи поміщицьке й глитайське господарство» [8, с. 56]. Автор писав, що «Кемалістський шлях розвитку – шлях розвитку капіталізму через диктатуру буржуазії в спілці з поміщиками і з спиранням на глитайство – тотожній класовим інтересам світової буржуазії в цілому, зміцнення кемалізму не суперечить інтересам західних держав, а навпаки, кемалізм є підпора порядку на Сході, а не революційний фактор, і тому чужоземний капітал у власних інтересах повинен підтримати кемалізм» [8, с. 62-63].

У статті «Радянсько-турецькі взаємини» (1930) Л. Величко викладає історію міждержавних дипломатичних відносин у 1921-1929 рр. Автор постійно твердив про незмінно дружнє ставлення СРСР до Туреччини, про «безоплатну» допомогу, у той час як Захід або саботував інвестиції в Туреччині, або розраховував тільки на те, щоби обібрати народ цієї країни [11].

Певним підсумком, комплексним викладом досліджень Л. Величка про Туреччину стала його праця популярного характеру «Сучасна Туреччина» (1929). У ній розглядались головні аспекти історичного розвитку країни в 1919-1929 рр., її внутрішнє і міжнародне становище. За висновком М. Васьківа, книга давала «достатньо широке уявлення про події та стан Туреччини того часу, її проблеми і перспективи розвитку» [1, с. 69].

Поряд із згаданими працями, Л. Величко художніми засобами осмислював суспільно-політичні події у Туреччині. Він став автором сьогодні маловідомого роману «з сучасного турецького життя» під назвою «Змова Десмоля», опублікованого в 1928 р. у часописі «Всесвіт». М. Васьків зауважив: «Роман у нього вийшов захоплюючим, з детективною інтригою і з авантюрними пригодами, непередбачуваним розвитком подій» [1, с. 70]. У творі Л. Величко характеризував турецькі реалії, побут, звичаї, ідейно-політичне протистояння. «Основу сюжету складає змова закордонного капіталу і місцевих реакціонерів з метою повалення республіканської влади і реставрації монархії, а головне – відновлення політичного і економічного панування західних держав. Прикметно, що змову

очолює англійський олігарх Дрюрі, який «працює» керівником турецької філії косметичної фірми «Десмоль», до якої залучені відставні сановники Османської імперії, яких уособлює Осман-бей, російська еміграція в особі авантюристки Юзефи Скавронської-«Вадбольської», доньки орловського помічника поліцмейстера. Використовуються всліпу і курди, яких бідність штовхає на протистояння з владою. Але організатори перевороту відразу повідомляють, що після приходу до влади вони будуть змушені придушити будь-які прояви курдської незалежності. Прикметно також те, що містер Дрюрі зумів вчасно втекти, тобто були страчені змовники низової і середньої ланки, а верхівка, організатори змови залишилися безкарними. Але були й ті, хто активно протистояв змовникам. Це і мережа пильних поліцейських і представників спецслужб на чолі з міністром внутрішніх справ, і чиновники – вчорашні герої революції, і Халіль-бей – молодший брат Осман-бея. Саме Халіль-бей став втіленням беззавітного служіння рідному народу, вірності республіканським ідеалам, від яких він не може відступитися навіть заради високої любові. ... » [1, с. 71].

Низку статей про Туреччину Л. Величко опублікував в українській радянській пресі, зокрема, у газета «Вісти ВУЦВК», «Коммунист», «Пролетарий», «Пролетар» [21]. Можливо, однією з перших серед публікацій була невелика нотатка «Робітничий рух в Туреччині» за підписом «В. Л.» у харківській газеті «Коммунист» від 1 грудня 1923 р. У ній згадувалась не тільки хвиля страйків, але констатувалась відсталість країни, мізерність місцевої промисловості. За переконанням автора, у «країнах Сходу революційний рух носить ... різко виражений характер національної боротьби проти західного імперіалізму», а боротьба «турецького пролетариату з туземним капіталом ... доводить ще раз непорушну істину, що класові суперечки однакові всюди і тягнуть за собою всюди однакові наслідки» [19].

Більшість статей Л. Величка у газеті «Вісти ВУЦВК» (Харків) присвячено різним аспектам міжнародного становища Туреччини. Л. Величко позитивно оцінював національно-визвольну війну турецького народу 1919-1922 рр. Він зауважив: «Національна війна показала, що анатолійське селянство зуміло відборонити незалежність своєї країни і від севрської змови імперіалістичних хижаків і од кількатисячної грецької армії, якій Англія широко і багато постачала амуніцію» [13].

Найбільше уваги Л. Величко приділяв висвітленню радянсько-турецьких відносин. Зокрема, підписання московської угоди про дружбу й братерство між РСФРР і Туреччиною 18 березня 1921 р. він оцінював як основу взаємин між ними. Вони «не тільки залишалися не похитньо дружніми, а й розвивалися, поширювалися й закріплялися, як лінією політичних, так і економічних зв'язків. Політичне співробітництво між обома дружніми державами розвинулося згодом далеко за межі закріплення та поглиблення дружніх між ними взаємин. Воно зросло у надзвичайно значний чинник міжнародного

становища, діючи незмінно в напрямі закріплення миру» [18]. Підписання Радянським Союзом угоди з Туреччиною 17 грудня 1925 р. автор оцінював як «новий розділ у боротьбі за мир»: «Цю угоду, яка встановила не тільки взаємні зобов'язання ненападу і нейтралітету на випадок нападу третьої сторони, але і зобов'язання утриматися від участі у будь-яких ворожих угрупованнях чи погодженнях у мирний час, уклали в той момент, коли англійський імперіалізм, за підтримки Ліги націй, вивершував імперіалістичний захват Мосула і проти Турції фактично утворився блок ряду імперіалістичних держав. За безпосередньої дружньої допомоги Радянського Союзу цей пакт покладено в основу ряду аналогічних угод, що зв'язали між собою Туреччину і Персію, Туреччину і Афганістан, Персію і Афганістан. Система гарантійних пактів між цими східними державами і між ними та СРСР значною мірою усунула інтриги імперіалістів ... » [3]. Ще раніше зазначені тези відбито у статті «Турецько-афганський договір», опублікованій 30 травня 1928 р. газетою «Вісти ВУЦВК» [12]. У нотатці «Міжнародній огляд» в газеті «Вісти ВУЦВК» 10 липня 1928 р. угоди між Туреччиною, Афганістаном і Персією ... формують «систему спільної оборони проти загрози наступу імперіалістів» [8]. Підписання торговельного договору від 11 березня 1927 р. Л. Величко вважав завершенням системи радянсько-турецьких угод [6].

Таким чином, у своїх працях Л. Величко, використовуючи різноманітні жанри (науковий, публіцистичний і художній), прагнув всебічно аналізувати політичні події та зміни у Туреччині в 1920-х рр. Особливістю висвітлення теми автором стало твердження, що неодмінною передумовою успішності новітньої турецької держави є її союз з СРСР. Такі твердження були перебільшенням і політично упередженими. Політики Турецької республіки були доволі прагматичними і, зрештою, бачення першим президентом цієї країни М. Кемалем перспектив турецької держави докорінно різнилося від соціалістичних прагнень радянських політиків. Загалом президент Туреччини був прибічником повномасштабної вестернізації. Туреччина використовувала відносини з радянською Росією для зміцнення своїх позицій. Натомість остання розраховувала не тільки на зміцнення свого впливу у близькосхідному регіоні, але й бажала трансформації реформ М. Кемалю у соціалістичні перетворення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Васьків Н. Рецепція Турції и турецької культури в українській літературі 1920–30-х років // Літературний процес: тенденції, імена, методологія. Збірник наукових праць (філологічні науки). 2016. № 7.
2. Величко Л. [Рецензія на кн.] Мустафа-Кемаль. Путь новой Турции. (1919-1929). Т. 1. Первые шаги национально-освободительного движения 1919 г. Изд. ГИЗ и Литиздата НКВД, 1929. 480 с. // Східний світ. 1930. № 10-11.
3. Величко Л. Десять років Турецької республіки // Вісті ВУЦВК. 1933. № 245. 28 жовтня. С. 2.

4. Величко Л. Другий Всеукраїнський Сходознавчий З'їзд. // Червоний шлях. 1930. № 1.
5. Величко Л. За тиждень (Огляд міжнародного життя за 7-14 листопада). // Вісти ВУЦВК. 1926. № 264. 16 листопада. С. 2.
6. Величко Л. За тиждень. Міжнародній огляд // Вісти ВУЦВК. 1927. № 60. 15 березня. С. 2.
7. Величко Л. П'ятиріччя Турецької Республіки // Східний світ. 1928. № 6.
8. Величко Л. Криза кемалістської «незалежності» // Червоний схід. 1930. № 6.
9. Величко Л. Міжнародній огляд // Вісти ВУЦВК. 1928. № 262. 10 липня. С. 3.
10. Величко Л. Національний склад сучасної Туреччини (За даними загального перепису (1927 р.) // Східний світ. 1930. № 10-11.
11. Величко Л. Радянсько-турецькі взаємини // Червоний шлях. 1930. № 2.
12. Величко Л. Турецько-афганський договір // Вісти ВУЦВК. 1928. № 125. 30 травня. С. 1.
13. Величко Л. Хмара на Сході // Вісти ВУЦВК. 1926. № 250. 30 жовтня. С. 1.
14. Величко Л. Реакция и оппозиция в Турции (По данным политических процессов) (1925-1926) // Східний світ. 1927. № 1.
15. Величко Л. Рухові сили турецької економіки // Східний світ. 1928. № 2.
16. Величко Л. Турецько-перська-афганська троїста угода. // Східний світ. 1928. № 3-4.
17. Кравчина И. Б. Величко Лев Исаакович // Служение Отечеству и долгу: Очерки о жизни и деятельности ректоров харьковских вузов (1805-2004 гг.). Х, 2004.
18. Л. В. Десятиріччя радянсько-турецької дружби // Вісти ВУЦВК. 1931. № 64. 18 березня. С. 11.
19. Л. В. Рабочее движение в Турции // Коммунист. 1923. № 274. 1 декабря. С. 1.
20. Мартынов В. Внешняя политика Болгарии в 1905-1911 гг. в освещении российской публицистики // Българите в Северното Причерноморие. 2018. Т. 13.
21. Величко Лев Ісайович / О. Г. Мукомела // Енциклопедія Сучасної України. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2005. Т. 4. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-33368>
22. Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. 1804-2004. Харків, 2004.
23. Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. слов. / упоряд.: Е.Г. Циганкова, Ю.М. Кочубей, О.Д. Василюк ; редкол.: Матвеева Л. В. (голов. ред.) [та ін.]. К., 2011.
24. Україна – Польща 1920–1939 рр.: З історії дипломатичних відносин УРСР з Другою Річчю Посполитою: Документи і матеріали / НАН України. Інститут історії України; упорядкування, коментарі, вступна стаття: Н. С. Рубльова, О. С. Рубльов. К., 2012.
25. УНДІС. // Червоний схід. 1930. № 6.
26. Циганкова Е. Г. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства. Харківський центр // Східний світ. 2000. № 2.
27. Черніков І. Ф. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства (1926–1931 рр.) // УІЖ, 1991. № 2.
28. Черніков І. Ф. Мустафа Кемаль Ататюрк і турецько-українські взаємини (1918-1922) // Східний світ. 2010. № 2.

СПОГАДИ Е. БЕНЕША «МЮНХЕНСЬКІ ДНІ» ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ ПЕРШОЇ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

У статті проаналізовано книгу спогадів Е. Бенеша «Мюнхенські дні» як джерела до вивчення політичної історії Першої Чехословацької республіки. Акцентовано увагу на розумінні автором: ролі та значення Першої світової війни для утворення нових незалежних держав у Європі; проблем європейської, а також внутрішньої політики чехословацької держави до Мюнхена; подій, що призвели до укладення Мюнхенської угоди та розчленування, а згодом й окупації території Чехословаччини.

Ключові слова: Бенеш Е., джерело, політична історія, Чехословаччина.

Oleh Melnychuk

MEMOIRS OF E. BENES "MUNICH DAYS" AS A SOURCE FOR THE POLITICAL HISTORY OF THE FIRST CZECHOSLOVAK REPUBLIC

The article analyzes the memoirs of E. Benes «Munich Days» as a source for studying the political history of the First Czechoslovak Republic. Attention is focused on the author's understanding of: the role and significance of the First World War for the formation of new independent states in Europe; problems of European and internal politics of the Czechoslovak state before Munich; events that led to the conclusion of the Munich Agreement and the dismemberment, and later the occupation of the territory of Czechoslovakia.

Key words: Benes E., source, political history, Czechoslovakia.

Едвард Бенеш – визначний чеський політик та державний діяч Чехословаччини. Народився 1884 р. у багатодітній селянській родині. Після закінчення гімназії в Вінограді (нині – один із районів Праги) навчався в навчальних закладах Парижу й Берліну. Здобув наукові ступені доктора прав та доктора філософії, після чого викладав на філософському факультеті Празького університету імені Карла IV. З 1914 р. Едвард Бенеш – активний учасник національного руху. Разом із Т. Масариком та М. Штефаніком був одним із творців чехословацької державності. Упродовж 1918-1935 рр. обіймав посаду міністра закордонних справ (1921-1922 рр. – прем'єр-міністра), а з

1935 по 1938 р. – президента Чехословацької республіки. Після укладення Мюнхенської угоди емігрував до США, згодом до Англії. В 1945 р. був відновлений на посаді президента, однак, після комуністичного перевороту 1948 р. був змушений подати у відставку і цього ж року помер.

Спогади Едварда Бенеша у двох книгах вперше побачили світ у 1938-1945 рр.. В 2007 р. у Празі, у видавництві Академія, двотомні спогади вийшли друком в новій редакції (книга 1. «Мюнхенські дні», книга 2. «Від Мюнхена до нової війни і нової перемоги», книга 3. «Документи»). Згодом тексти книг було редакційно оброблено для видавничих потреб Міської бібліотеки у Празі, внаслідок чого у 2019 р. у відкритому доступі з'явився її електронний варіант чеською мовою. На жаль текст книги на сьогодні не перекладений українською мовою.

Метою статті є аналіз першої книги спогадів Е. Бенеша «Мюнхенські дні» як джерела до вивчення політичної історії Першої Чехословацької республіки.

Загалом у першій книзі спогадів, що має назву «Мюнхенські дні», автор акцентує увагу на: ролі та значенні Першої світової війни для утворення нових незалежних держав у Європі; проблемах європейської, а також внутрішньої політики чехословацької держави до Мюнхена; детально аналізує події, що призвели до укладення Мюнхенської угоди та розчленування, а згодом й окупацію території Чехословаччини.

Висвітлюючи у першому розділі книги передумови утворення нових незалежних держав у Європі після Першої світової війни, автор здійснив історичний екскурс в її історію. Він констатує, що падіння європейських абсолютних монархій, французька та американська революції кінця 18 століття, з одного боку, а також поточний розвиток англійського конституційного законодавства в 17-19 століттях, з іншого, завершили для Європи період феодальної доби та відкрили шлях до розвитку європейської демократії. У духовному відношенні це була боротьба за створення системи мислення лібералізму та індивідуалізму 19-20-х століть. Саме вони, на думку автора, лягли в основу промислових та капіталістичних буржуазних демократій початку 20-го століття, а міжнародний соціалістичний рух перетворився в нову політичну силу цього часу. Резюмуючи, автор вказує, що розвиток європейського світу, починаючи від Французької революції і до Першої світової війни супроводжувався боротьбою за три великі групи ідей та інтересів: боротьба за реалізацію політичної демократії як нового суспільного ладу; боротьба за національне

визволення та створення національних держав; боротьба за вирішення соціальних та економічних проблем. Ця боротьба у поєднанні з імперіалістичною експансією великих держав спровокували Першу світову війну [s.8-9].

При цьому, на думку Е. Бенеша, значною мірою на процеси світового розвитку початку 20 століття вплинуло нове формулювання боротьби за політичну, економічну та соціальну демократію, створене В. Леніним під час Першої світової війни, що згодом отримало назву теорії лєнінізму, боротьба за реалізацію якої розгорнулася у міжвоєнний період. Послідовниками цієї теорії лєнінізм розглядався як марксизм епохи імперіалізму та пролетарської революції. При цьому світова війна, що розпочалась у 1914 р. була лише підтвердженням того факту, що світ на початку 20 ст. вступив в абсолютно новий період свого розвитку – епоху світового імперіалізму, що характеризувався загостренням кризи індустріалізму та капіталізму. Тому, за словами Леніна, війна повинна була закінчитися пролетарською революцією в тій країні, де умови для неї були найбільш назрілими, а робітничий клас і селянство мали свою силу. Захоплення влади шляхом пролетарської революції дало б можливість змінити структуру буржуазного суспільства на соціалістичну через диктатуру пролетаріату [s.9-11].

Не дискутуючи з приводу обґрунтованості теорії лєнінізму, Е. Бенеш в той же час зауважує, що створення радянської соціалістичної держави ознаменувало такий же перелом у розвитку суспільства, як у свій час трансформація феодальних держав у буржуазні. Однак, процес переходу від буржуазної до народної демократії, на його думку, у кожній країні має здійснюватися своїм власним шляхом і своїми методами, При цьому цей процес буде відбуватися повільними темпами, в яких окремі верстви населення зможуть поступово пристосуватися до нових умов [s.11-12].

Російська революція, разом з тим, значною мірою поставила серйозну проблему перед європейським і світовим суспільством, і тому, на думку автора, цілком природним було те, що всі консервативні сили буржуазного суспільства намагались протидіяти цьому. В результаті опір цих сил у більшості країн набув форми фашистських і нацистських теорій, як це було в Італії та Німеччині, вміло застосовуючи при цьому великодержавний шовінізм та критикуючи несправедливість Версальського миру. Причинами цього, стверджує Е. Бенеш, був страх перед радянським соціалізмом та «класова

сліпота й егоїзм, які дозволяли жертвувати найсвятішими інтересами власної держави та нації» [s.12].

Перша світова війна мала далекосяжні політичні наслідки, в результаті яких була докорінно змінена політична карта не лише Європи, але й багатьох інших частин світу. Окрім того, вона принесла значні потрясіння як в економічній, так і в соціальній сферах. У зв'язку з цим, увесь післявоєнний період аж до початку Другої світової війни автор розглядає як тимчасове перемир'я, упродовж якого тривала боротьба за вирішення усіх проблем, які поставила Перша світова війна. Неспроможність вирішити їх мирним шляхом, врешті решт, призвели до нової війни. По суті, Друга світова війна з усіма її головними проблемами була буквально продовження війни 1914–1918 рр., і абсолютно неважливо, чи приводом для цього була німецька меншина в Чехословаччині, чи питання Гданська, чи щось інше [s.13].

У своїх спогадах Е. Бенеш відверто зізнається, що до 1934 року він був переконаний, що європейські демократичні держави розуміють значення подій революційного часу і через свою тверду позицію в зовнішній політиці, використовуючи Лігу націй, у співпраці із Радянським Союзом, зможуть зупинити поширення фашизму та нацизму всередині країни та на міжнародному рівні. Лише таким чином було можливо продовжити період миру після Першої світової війни та запобігти Другій світовій війні [s.13].

На переконання автора, Чехословаччина у той час проводила єдино можливу політику соціального прогресу і світового миру, чим викликала ненависть світового фашизму і нацизму. На противагу цьому, «засліплені, налякані, недалекоглядні та надмірно егоїстичні демократії та напівдемократії, на власну загибель, безрозсудно принесли її у жертву фашизму, безглуздо сподіваючись врятуватися від нищівної війни [s.14].

Аналізуючи у третьому розділі європейську політику міжвоєнного періоду, автор намагається визначити ті фактори, які призвели до початку Другої світової війни. Він стверджує, що майже одразу після укладення Версальського договору, в Європі розпочалась боротьба за його перегляд. Спочатку це стосувалося репарацій, сума яких була остаточно визначена в травні 1921 р. в обсязі 132 млрд марок. Вже на Лозаннській конференції, відкритій 2 липня 1932 р., німецькі репарації були зменшені до 3 мільярдів марок, більше того, вже під час конференції рейхсканцлер Ф. фон Папен заявив своїм знайомим та друзям, що Німеччина не збирається платити й цієї суми. Згодом, після підписання 16 жовтня 1925 р. у Женеві заключного протоколу

Локарнських угод, розпочалася боротьба за укладення міжнародних угод про роззброєння. В результаті 14 жовтня 1933 р. Німеччина вийшла із договірною процесу та стала на шлях відновлення своєї армії. Більше того, з приходом до влади в Німеччині А. Гітлера розпочалася боротьба за можливість нового територіального переділу. З цією метою 18 березня 1933 р. Б. Муссоліні запропонував британському прем'єр-міністру Р. Макдональду та Дж. Саймону під час їхнього візиту до Риму укласти відомий пакт чотирьох великих держав, за яким передбачалося таємно заснувати так звану Європейську Директорію чотирьох західно- та центральноевропейських держав. Договір був підписаний у Римі 15 липня 1933 р., однак його ратифікація не відбулася як через опозицію країн Малої Антанти та Польщі, так і через обурення демократичної громадськості Франції та Великобританії [s.41-43].

Характеризуючи як міністр закордонних справ зовнішню політику Чехословаччини того часу, Е. Бенеш називає її раціональною, прозорою, спрямованою на підтримку миру й мирного співіснування в Європі та побудову колективних гарантій безпеки на випадок можливого конфлікту [с.89]. Автор засуджує політику західних демократій, які тривалий час намагались ізолювати Радянський Союз і виключити його з європейської та світової політики. На його переконання, без участі Радянського Союзу не могло бути справжнього миру в політиці Європи і світу. Крім того, ізоляціоністська політика європейського Заходу проти Радянського Союзу могла призвести до укладення останнім угоди із Німеччиною проти решти Європи. Саме тому Чехословаччина ще на Генуезькій конференції встановила відносини з Радянським Союзом і намагалася підтримувати з ним дружнє співробітництво аж до 1938 року. Вона вважала великим тріумфом європейської політики миру – приєднання Радянського Союзу 18 вересня 1934 року до Ліги Націй та укладення системи договорів про ненапад з країнами Європи [s.48-49].

Е. Бенеш детально описує його власні ініціативи, починаючи з вересня 1932 р., щодо укладення договору про ненапад із Польщею. Однак остання не надала позитивної відповіді, уклавши натомість 26 січня 1934 р. пакт із Німеччиною. На думку автора, причиною такого кроку було те, що очільник польської держави Ю. Підсудський, очевидно, розумів, що «політика угоди з демократичною Чехословаччиною несумісна з недемократичними та несоціальними тенденціями його напівфашистського польського режиму, підтримуваного польською аристократією та реакцією». Наслідком

укладення пакту було загострення відносин Польщі із Францією, Чехословаччиною та Радянським Союзом, що в результаті привели до Мюнхена, падіння Польщі та капітуляції Франції в червні 1940 р. Особливій критиці Е. Бенеш піддає капітулянтську позицію Франції під час окупації нацистськими військами лівого берега Рейну, незважаючи на те, що і Чехословаччина і Польща були готові її підтримати у конфлікті з Німеччиною, відповідно до договірних зобов'язань. Своїм новим кроком Гітлер завдав вирішального удару європейському миру. Після цього Югославія та Румунія взяли курс на зближення з Німеччиною, а підризна діяльність нацистів у Німеччині досягла такого рівня, що канцлер К. Шушніг 11 липня 1936 р. змушений був підписати угоду з Гітлером [s.53-55].

Після цього А. Гітлер приступив до реалізації планів із захоплення Чехословаччини. Спецоперація планувалася із подвійною метою – міжнародною і внутрішньою. У міжнародному плані він планував запропонувати Чехословаччині укладення пакту, подібного до польського, щоб вбити клин між нею та Францією, скомпрометувати перед Радянським Союзом та через міжнародну ізоляцію втягнути в орбіту своєї політики. Внутрішній аспект передбачав отримання згоди Чехословаччини на поширення нацизму в державі за прикладом Австрії, а в разі невдачі – анексувати Судетську область, використавши підтримку судетських німців [s.59-60].

Пропозиція про укладення договору із Німеччиною надійшла наприкінці 1936 р., для цього її представники двічі відвідали президента Е. Бенеша для обговорення попередніх умов. Під час розмови президент Чехословаччини достатньо відверто запевнив німецьких представників в готовності відкрито та прозоро вирішувати всі проблеми судетських німців, а у разі спроби Німеччини застосувати силовий сценарій – дати гідну відсіч. Щодо пакту про ненапад з Німеччиною, то Е. Бенеш пояснив представникам А. Гітлера, що німецька пропозиція по суті означала б денонсацію Чехословаччиною договору з Францією та Радянським Союзом і вихід з Ліги Націй. У відповідь німецькі представники запропонували просто не виконувати договірних зобов'язань перед цими державами у разі нападу на них Німеччини. Чехословацький президент запропонував свій варіант угоди, на який відповідь із Берліну так і не надійшла. А вже з весни 1937 р. Й. Геббельс розпочав безперервну й наполегливу кампанію проти Чехословаччини, з якої стало зрозумілим, що Берлін перейшов до іншої тактики – підбурювання, терору, умисного насильства [s.62-64].

У своїх спогадах Е. Бенеш детально аналізує міжнародну діяльність чехословацької держави та особисто його як президента, спрямовану на протидію фашизму та нацизму в Європі: зміцнення відносин всередині країн Малої Антанти; протидія та нейтралізація пакту чотирьох; сприяння до вступу СРСР у Лігу націй. Однак, запровадження санкцій проти Італії, через напад на Абіссінію, автор розцінює як останню спробу західних демократій протидіяти насильству фашистських держав. Розвиток офіційної політики «умиротворення» у Франції Е. Бенеш пов'язує із прем'єр-міністром П. Лавалем, а у Великобританії – Н. Чемберленом [s.70-72].

Характеризуючи внутрішню політику Чехословаччини, спрямовану на протидію майбутній агресії, автор передусім звертає увагу на кроки по зміцненню армії. Важливу роль у цьому відіграло створення Вищої ради державної оборони, що складалася з головних міністрів і представників урядових партій. Таким чином було покращено організацію роботи Міністерства національної оборони, більш чітко визначено повноваження Генерального інспектора та начальника Генерального штабу, створено інспекції окремих озброєнь, особливо авіаційних, а також остаточно визначено губернські штаби і штаби корпусів, призначивши відповідних начальників на випадок війни, проведено роботу з модернізації прикордонних укріплень. Чехословаччина не лише зуміла модернізувати озброєння власної армії, але й посприяти озброєнню армій Югославії та Румунії. На думку Е. Бенеша на літо 1938 р. чехословацька армія була «однією з найкращих у Європі, як за своїм духом, так і за своєю зброєю, як показали обидві наші мобілізації, у травні та вересні, вона була на висоті» [s.75-76].

Інше завдання із протидії агресії чехословацький президент вбачав у активізації підтримки з боку найближчих союзників. З цією метою він у 1936-1938 рр. здійснив поїздки до Югославії, Румунії, Франції. Однак вони не дали вже жодного позитивного результату, оскільки керівництво цих держав вже було орієнтовано на «умиротворення». На переконання автора, жодна держава Європи не мала «більш чистого сумління у виконанні свого обов'язку перед своєю нацією та своїми друзями – з огляду на наближення європейської та світової кризи – ніж Чехословацька Республіка». Разом з тим, він був змушений визнати, що і в Чехословаччині були впливові люди та важливі політичні кола, які або не мали уявлення про реальну ситуацію в Європі, або через свої егоїстичні інтереси не хотіли розуміти, що відбувається, і що потрібно робити. Окремі

відкрито заgravали із фашизмом, дивився на методи А. Гітлера й захоплювалися ними, стверджували про «порядок» в Німеччині та її «процвітання», готувалися до співпраці з К. Генляйном. Коли вони зрозуміли справжню суть, то було вже запізно [s.77-82].

Характеризуючи співпрацю Чехословаччини із Радянським Союзом, спрямовану на збереження миру в Європі, Е. Бенеш засвідчує, що з моменту укладення договору 1935 р. ця співпраця була постійною та послідовною. Особливо тісне співробітництво спостерігалось у сфері військового будівництва, військової допомоги, взаємної політичної та військової інформації. Така співпраця дала привід німецько-польсько-угорській пропаганді охарактеризувати Чехословаччину як «головного поширювача більшовизму в Європі», виправдовуючи таким чином анексію чехословацьких земель [s.91].

Однак, спостерігаючи приготування Німеччини до війни, Чехословаччина продовжувала співробітництво. Було досягнуто домовленостей про значні поставки з чехословацьких збройних складів деякої спеціальної зброї, яка була особливо потрібна радянській армії і яку вона не могла отримати з Франції та інших країн. За пропозицією Е. Бенеша армії обмінювалися тимчасовими місіями, які б перевіряли підготовку одна одної до спільної оборони та допомагали одна одній і координували свої приготування, де це необхідно [s.93]. Врешті, автор змушений констатувати, що «у плані військової підготовки до безпосередньої оборони від нападу нацистів у вересні 1938 р. ми були абсолютно сам-на-сам з Радянським Союзом, знаючи при цьому стан нашої спільної морально-політичної та військової підготовки та знаючи загалом також стан цих підготовки як на європейському Заході, так і в нацистській Німеччині та фашистській Італії» [s.95].

Четвертий розділ книги автор присвятив аналізу проблем внутрішньої політики Чехословаччини напередодні Мюнхенської змови. Одне із найперших своїх завдань після президентських виборів він вбачав в об'єднанні та зміцненні коаліції правлячих партій. З цією метою планувалась робота у трьох напрямках: 1. Більш ліберальне застосування або незначні зміни в деяких адміністративних законах чи заходах з точки зору меншин; 2) Послідовне застосування пропорційності в управлінні державою при призначенні посадових осіб і державних службовців та при розподілі державного бюджету; 3) Удосконалення застосування принципу самоврядування, який був принципово закріплений у конституції, шляхом більшого впровадження регіональної децентралізації [s.99]. Розуміючи

важливість вищеназваних завдань, автор стверджує, що міжнародна ситуація в Європі напередодні Мюнхена не сприяла їх ефективному вирішенню, загрожуючи втраті державної цілісності. Незважаючи на це, уряд був налаштований на поступове їх вирішення. Як приклад, автор називає задоволення урядом вимог представників німецьких партій Чехословаччини, засвідчених угодою від 18 лютого 1937 р. [s.102].

У ній чехословацький уряд обіцяв: приділяти надзвичайну увагу тим територіям, які найбільше постраждали в економічному плані; при здійсненні соціальної політики враховувати рівень безробіття в окремих районах; піклування про молодь доручити представникам тієї самої національної меншини; дотримуватися принципу рівності при прийнятті на державну службу; у листуванні з муніципалітетами на територіях національних меншин забезпечувати безкоштовний переклад; у фінансуванні освіти забезпечити пропорційний принцип для кожної меншини; дотримуватися принципу справедливої політики щодо національних меншин [s.103-104] . Окрім цього здійснювалося активне спілкування з лідерами словацьких партій з вимогою входження їх до складу уряду та просування таким чином своїх політичних вимог. У випадку мирного розвитку Чехословаччини Е. Бенеш планував вирішити усі проблеми національних меншин упродовж свого президентського терміну (7-10 років). Натомість противники звинувачували президента у навмисному затягуванні вирішення проблем та провокуванні кризи [s.105].

У своїх спогадах автор висвітлює також вплив анексії Австрії на внутрішню політику Чехословаччини. На його переконання, насильницьке приєднання Австрії до Третього Рейху спричинило цілковитий переворот у свідомості чеських німців. Багато з них чекали цього дня, який мав стати лише початком подальшого розвитку пангерманізму в Центральній Європі. Підстави та надію на це давала промова А. Гітлера в Рейхстазі 20 лютого 1938 р. (за три тижні до аншлюсу), в якій він говорив про порушення прав 10 мільйонів німців, що проживають у двох державах, що межують з Німеччиною і яким, за умовами мирного договору, було заборонено об'єднатися проти їхньої волі. Після цього, співвідношення чесько-німецького населення до чеської більшості катастрофічно погіршилося. Національна самовпевненість чехословацьких німців піднялася до нечуваного рівня. Представники місцевої адміністрації німецької національності почали саботувати розпорядження чехословацького уряду. Посилився бойкот національних меншин, що проживали на германізованій

території [s.114-115]. Частина політичних партій пішли на співпрацю із партією К. Генляйна, внаслідок чого вона отримала 55 парламентських і 26 сенатських місць у Празькій палаті депутатів (із загальної кількості 72 німецьких депутатів і 37 сенаторів). «У цьому поглинанні осіб і організацій були використані всі можливі засоби. Агітаційні мітинги за вербування до судето-німецької партії мали цілком нацистський характер: були свастики та німецьке вітання. Очевидно, все робилося для того, щоб показати німецькому народу безсилля органів державного управління ... Це була масова істерика. Німецьке населення Чехії цілком піддалося їй» - писав Е. Бенеш [s.118]. Божевільня та терор досягли кульмінації на з'їзді партії К. Генляйна 24 квітня 1938 р., де він відкрито заявив, що чеські німці ніколи не визнають Чехословаччину в її нинішньому політичному та конституційному вигляді [s.122].

Анексія Австрії безперечно вплинула на безпекову ситуацію Чехословацької республіки [s.125]. Незважаючи на те, що Франція та Англія в тій чи іншій мірі запевнили Чехословаччину у підтримці, у випадку агресії Німеччини, жодна із них не мала бажання бути учасником конфлікту. Тому основним своїм завданням вони бачили примусити Чехословаччину піти на поступки Німеччині, щоб запобігти військовому конфлікту [s.132]. Вже 29 квітня на спільній конференції Н. Чемберлен повідомив представників Франції, що Англія не має бажання втручатися у конфлікт. Більше того, він вимагав від Франції не вчиняти жодних дій щодо участі в конфлікті без консультацій із Англією. Своєю згодою Франція, без відома та згоди Чехословаччини, суттєво звузила свої зобов'язання перед Чехословацькою Республікою відповідно до умов союзного договору. Це був перший великий крок до замирення у випадку Чехословаччини [s.138].

Позиція чехословацького уряду, доведена до урядів у Лондоні та Парижі, була такою: правове регулювання національних відносин у Чехословацькій Республіці повинно стосуватися всіх національностей; воно повинно зберігатися в рамках чехословацької конституції. Цим чехословацький уряд чітко виступив проти тоталітарних концепцій, сформульованих К. Генляйном у своїй карловарській промові. Адже, майже одразу після його виступу польська меншина Тешинської Сілезії, підтримана польською пресою та польським урядом, також почала вимагати автономії та однакового ставлення до всіх національних меншин. Так само поступили й угорці. Ця заява призвела до протидії взаємним звинуваченням з боку цих сторін, але

також показала, наскільки складною є проблема, яка потребує часу та обдумування [s.144].

На зустрічі англійських представників з Й. фон Ріббентропом в середині травня 1938 р. останній переконливо заявив, що Берлін має добру волю, що він хоче запобігти війні, і що можна досягти угоди на основі автономії судетських областей або федералізації Чехословаччини. У той же час Й. фон Ріббентроп заявив - цілком за перевіреною схемою, як колись А. Гітлер зробив К. фон Шушнігу, - що якщо в Судетах проллється кров, Німеччина буде змушена вжити заходів, тому що німецький народ, мовляв, змусить її. І додав, що якби тоді Франція втрутилася на користь Чехословаччини, то Німеччина вважала б її загарбником, проти чого виступила б рішуче. Згідно з інтерпретацією Й. фон Ріббентропа, Німеччина підозрювала Францію в підбурюванні Чехословаччини до опору, вважаючи, що настає момент для організації загального опору проти Німеччини. На його переконання Е. Бенеш прагне лише виграти час, щоб отримати допомогу від Росії, Франції та інших для війни. Тому він хоче уникнути будь-яких остаточних рішень [s.145]. Однак після повідомлення англійських представників, що у разі втручання у конфлікт Франції, Велика Британія буде теж втягнута у загальну війну, Берлін був змушений був запевнити міністра закордонних справ Чехословаччини, що не планує вирішувати кризу насильницьким шляхом [s.146].

В таких умовах наближалася відома криза 21 травня 1938 р., яка ознаменувала загострення конфлікту між Чехословаччиною та Третім Райхом, а також, водночас, була генеральною репетицією остаточної кризи між А. Гітлером і Європою. Празький уряд, всупереч думки лівих партій, погодився на проведення у травні-червні 1938 р. муніципальних виборів в частині німецьких міст Богемії та Моравії, як того вимагала партія К. Генляйна. У свою чергу це загостило антидержавну агітацію в німецьких областях. Поширювалися чутки, про заплановані великі демонстрації та штурми, які уможливають військову інтервенцію Третього Рейху, з метою звільнення чехословацьких німців від панування республіки [s.161].

З 10 травня 1938 р. чехословацька військова розвідка почала доповідати про рух великих німецьких частин до кордону республіки в області Саксонії та Баварії. Були також зосереджені авіація, танкові частини та мотострілецькі дивізії. Цю інформацію також підтвердили французька та англійська розвідки. Інформація, що надійшла, свідчила про намір А. Гітлера розпочати блискавичний військовий напад з метою окупації прикордонних регіонів та спровокувати

повстання німецького населення з метою приєднання їх до Райху. За свідченнями Е. Бенеша, на засіданні чехословацького кабінету вранці 20 травня 1938 р. було прийняте компромісне рішення про відправлення до кордону 170 000 чехословацьких солдат під виглядом військових навчань. Мобілізація військових сил була проведена швидко і бездоганно. У результаті, вибори, які розпочалися наступного дня пройшли цілком мирно, без провокацій (окрім вбивства чехословацькими прикордонниками двох представників партії К. Генляйна в м. Хеб). Німецькі війська по той бік кордону були повернуті у свої гарнізони. Керівництво держави намагалося переконати представників європейських держав, що це були звичайні військові маневри [s.165]. Після цього, за свідченнями Е. Бенеша, він отримав листи від низки європейських країн, в яких йшлося про те, що Чехословаччина своїми енергійними діями врятувала світ від війни. Разом з тим, події засвідчили, що Німеччина залишалася поки що майже сама проти всіх великих держав [s.169].

Уряд Чехословаччини подякував чехословацькому народу в радіозверненні від 24 травня за дисципліну, яку він продемонстрував у цій великій кризі. Він попросив націю не брати участі в жодних демонстраціях, що можуть спричинити будь-які інциденти. Було повідомлено, що в дні кризи для підтримки порядку використовувалися лише армія, жандармерія та поліція, і що всі твердження про те, що піклування про громадський порядок було доручено якійсь приватній корпорації, не мають жодних підстав. На думку автора, спосіб вирішення травневої кризи чехословацьким урядом викликав у чехословацької громадськості значну довіру. Військові заходи показали, що чехословацька армія може конкурувати з німецьким сусідом і буде для неї важким противником [s.173].

Разом з тим, на думку Е. Бенеша, травнева криза була своєрідною репетицією, яка попередила Лондон і Париж про те, як можуть розвиватися події в момент, коли все схилилося до останнього випадку – військового конфлікту, спровокованого Берліном. Вони винесли з цього урок і, побачивши, що Прага захищатиметься якомога рішучіше, дійшли висновку, що місцем, де слід запобігти війні, є не Берлін, а Прага. Тому, європейські чиновники все активніше здійснювали тиск на керівництво Чехословаччини з метою здійснення поступок щодо автономії судетських німців. Крім того, під впливом німецької пропаганди в політиків Заходу намагались сформувані думку, що чехословацьке керівництво навмисно затягує з вирішення питання. З цією метою керівник судето-німецької партії К. Генляйн

представив у Лондоні свої вимоги у пом'якшеному варіанті, чим здивував членів британського уряду та продемонстрував небажання керівництва Чехословаччини піти назустріч у задоволенні цілком законних вимог. На переконання Е. Бенеша це була класична тактика А. Гітлера та нацизму загалом [s.176-177].

Після цього, французький уряд нагадав чехословацькому керівництву, що, незалежно від того, чи йдеться про національний статус, культурні відносини між національностями чи призначення посадових осіб, має бути досягнутий режим, який би чітко продемонстрував зацікавленням сторонам, що вони не можуть отримати ті ж переваги ніде, крім в Чехословаччині. Тому французький уряд вважав для чехословацького керівництва важливим і невідкладним завданням взяти на себе зобов'язання щодо ефективних і конкретних рішень, які відповідали б як очікуванням світової громадської думки, так і необхідності ситуації, розв'язання якої не можна відкладати [s.179]. Таким чином, умиротворення в чехословацькій справі почало набувати більш конкретних форм у Парижі та Лондоні.

Нацисти теж зробили для себе висновки із кризи 21 травня. Вже 28 травня на спеціальній нараді зі своїми політичними і військовими співробітниками А. Гітлер постановив, що вирішить питання судетських німців до осені або до кінця 1938 р., незалежно від наслідків, тобто навіть ціною війни. Виходячи з цього, він погоджував курс дій з представниками судетських німців, давав їм на основі цього вказівки, і вони відповідно до них вели переговори з урядом Чехословаччини [s.183].

Судето-німецька партія досягла свого першого успіху в переговорах з чехословацьким урядом, коли під впливом французької та британської дипломатії чехословацький уряд був змушений прийняти за основу переговорів меморандум, складений партією К. Генляйна з усіма її антидемократичними, тоталітарними, пангерманськими вимогами, поданий до чехословацького уряду 8 червня 1938 року. Тривалий розгляд меморандуму чехословацьким урядом змусив прем'єра Великобританії Н. Чемберлена 29 червня 1938 р. звинуватити президента та уряд у навмисному затягуванні переговорів. Після проведеної значної роботи остаточний текст національного статуту та всіх відповідних законопроектів було прийнято на засіданні уряду 26 липня 1938 року. Далі було вирішено подати план національного статуту до парламенту, який мав зібратися з цією метою 2 серпня 1938 року. Однак із Великобританії надійшла

вказівка про те, що подальша робота має бути продовжена лише після прибуття в Чехословаччину місії лорда У. Рансімена [s.212].

По суті, британський уряд вирішив надіслати свого посередника до Праги для посередництва між празьким урядом і К. Генлейном на випадок, коли надто повільні переговори прем'єр-міністра М. Годжі з судетсько-німецькою партією закінчатся провалом або будуть близькі до провалу. Посланник Я. Масарик у своїй депеші від 26 липня 1938 р. до Праги вважав, що відправка лорда У. Рансімена була ідеєю прем'єр-міністра Н. Чемберлена і що рішення про його відправку було прийнято без згоди британського МЗС. Кажуть, що прем'єр-міністр Н. Чемберлен побоювався, що зрив переговорів між судетською стороною Німеччини та чехословацьким урядом призведе до вибуху війни, і тому відправив лорда У. Рансімена до Праги, щоб виграти час. У колах британських журналістів, з іншого боку, інтерпретувалося, що місія лорда У. Рансімена була ідеєю Е. Галіфакса, і що її слід розглядати як акт відчайдушної рішучості запобігти військовому конфлікту, який британські кола очікували у вересні, надіславши британського посередника. Кажуть, що відправивши місію У. Рансімена, Е. Галіфакс хотів виграти час і відкласти конфлікт на критичний період. Лорд Е. Галіфакс, перш ніж висунути ідею відправити британського посередника до Праги, запитав берлінського посла Н. Хендерсона, що він думає про цю пропозицію. Останній відповів, що не покладає особливих надій на посередницьку місію, запропонувавши натомість урядам Німеччини та Франції скликати конференцію чотирьох держав для вирішення чехословацької проблеми[s.223].

За словами Е. Бенеша, він висловився категорично проти прибуття посередницької місії У. Рансімена. Натомість його переконали, що йдеться виключно про допомогу та посередництво виключно між урядом і нашими німцями, що лорд У. Рансімен не має жодного стосунку до Берліна та міжнародної сторони справи, тобто втручання У. Рансімена залишатиметься суто внутрішньою справою [s.224].

Лорд У. Рансімен прибув до Праги 3 серпня 1938 р. У той час, коли Лондон вирішив вислати місію, відносини між Прагою та Берліном були вже настільки напруженими, що навряд чи хтось міг повірити в його справжній успіх, тобто мирну угоду в питанні чеських німців. Тим не менше, за словами чехословацького президента, він попросив уряд всіляко сприяти місії, надавши йому всі відомості та допомогу. У своїй розмові Е. Бенеш попередив У. Рансімена, що цей

конфлікт – це зовсім не внутрішньополітичний конфлікт, що це «боротьба між Прагою та Берліном і боротьба за міжнародну позицію в Центральній Європі загалом, від початку до кінця, і що угода буде досягається між урядом і нашими німцями лише в тому випадку, якщо Берлін цього хоче і якщо він цього взагалі хоче». Судетські німці в своїй переважній більшості були просто знаряддям пангерманської політики Берліна проти Чехословаччини [s.236].

В цьому У. Рансімен переконався під час ведення переговорів, в яких представники К. Генляйна висували все нові вимоги і не погоджувались на жодні компроміси. Водночас він вважав, що чехословацький уряд теж був винен: в одному він був надто великодушним, а в іншому — дріб'язковим. Зважаючи на це, У. Рансімен, виступав за скликання міжнародної конференції, за участю Німеччини, на якій Франція та Великобританія гарантували б незалежність і кордони Чехословаччини, тоді як судетські німці отримали б широку і, можливо, навіть територіальну автономію. Разом з тим, прагнучи врегулювати позиції сторін, він 23 серпня 1938 р. надіслав чехословацькому президенту третій по рахунку план для продовження переговорів (першим був меморандум Е. Бенеша 26 квітня, переданий західним державам; другим – національний статут, який прем'єр-міністр М. Годжа передав партії К. Генляйна 30 червня) [s.254].

Новий план був сформульований із таких семи пунктів: 1. Буде створено три самоврядні німецькі регіони (округи); 2. Відбудеться обмін державними чиновниками, тобто чеські чиновники в німецьких регіонах будуть переведені в чеські регіони, а німецькі чиновники призначені в німецькі регіони; і це переведення слід розпочати негайно; 3. Для трьох німецьких регіонів буде створено окремий бюджет; 4. Уряд дозволить спеціальний кредит для німецьких регіонів; 5. Буде створена комісія, яка прийме рішення щодо необхідних конституційних змін; 6. Перемир'я в пропаганді і в пресі між двома сторонами буде негайно організовано; 7. Державна поліція буде відкликана з німецьких регіонів, якщо переговори пройдуть успішно і мирно. У. Рансімен вважав ці сім пунктів комплексною пропозицією, придатною та прийнятною для обох сторін для подальшого обговорення. На думку Е. Бенеша, він на початковому етапі теж повірив, що на основі цього плану можна врегулювати ситуацію, однак наполягав на точнішому формулюванні цих семи пунктів, особливо для того, щоб запобігти суперечкам щодо їх тлумачення з боку пангерманців [s.265].

27 серпня лорд У. Рансімен повідомив чехословацького президента про навмисні офіційні промови німецьких послів до урядів у Бухаресті, Белграді та Москві, згідно з якими Німеччина була налаштована вирішити конфлікт із Чехословаччиною, можливо, навіть зі зброєю. Тому він просив чехословацький уряд наполегливо дотримуватися своєї лінії, та не ускладнювати переговори зайвими дрібницями.

29 серпня 1938 р. президент Е. Бенеш передав текст так званого третього плану представникам судето-німецької партії. На його думку, третій план надав Судетам справедливу й вигідну можливість вибратися із ситуації, до якої її привела програма К. Генляйна в Карлових Варах. Однак, представники судетських німців у своєму комюніке від 2 вересня висловились за підтримку генляйнівської програми, відмовившись таким чином від третього плану. У відповідь вони сформуваали свої вимоги, які були по суті контрпропозицією до попереднього плану [s.272]. Після цього Е. Бенеш сформував четвертий план, в якому були враховані всі істотні положення з контрпропозиції.

Так званий четвертий план, по суті, означав майже повне прийняття чехословацькою державною адміністрацією карловарських восьми пунктів К. Генляйна. Лише в другому пункті, в якому німецький пангерманізм вимагав визнання німецької національності як юридичної особи, чехословацький президент спробував пояснити чехословацьким пангерманцям у пояснювальних записках до деяких конкретних питань, підготовлених тоді ж, що абсолютна нечіткість цього терміну та можливість виведення з нього далекосяжних вимог, які потенційно можуть загрожувати єдності держави, перешкоджають її визнанню. В результаті, якби четвертий план був реалізований, у демократичній Чехословацькій Республіці були б території, які не керувалися б згідно з правилами демократичної конституції, але за тоталітарними принципами. Це могло бути лише питанням часу, коли ці території будуть ідеологічно та політично втрачені Чехословацькою Республікою [s.276].

У. Рансімен, ознайомившись із четвертим планом, визнав, що у ньому чехословацький уряд пішов на крайні межі. Ніхто в світі не має права вимагати від неї більшого. Вона робила все можливе для миру. Якщо цю пропозицію не прийнято, то це означає, що А. Гітлер свідомо веде справу до війни. Приводом для відмови у продовженні переговорів судетсько-німецькою партією був використаний Моравсько-Остравський інцидент (арешт та віддання під суд

прибічників К. Генляйна, що брали участь у незаконному перевезенні зброї на територію Чехословаччини). Оскільки про переговори із судетськими німцями стало відомо громадськості, президент Е. Бенеш був змушений виступити 10 вересня по радіо для заспокоєння громадськості [s.284].

У свою чергу, 12 вересня на з'їзді в Нюрнберзі перед своїми громадянами виступив А. Гітлер, який прославляв свою партію та засуджував демократію і більшовизм. Оратор повторив стару легенду нацистської пропаганди про небезпеку, що випливає з географічного становища Чехословаччини. Потім він звинуватив чехословацький уряд та особисто Е. Бенеша у небажанні йти на поступки судетським німцям. Тим не менш, чехословацький уряд вважав, що він повинен продовжувати переговори з чехословацьким пангерманізмом на основі його останньої пропозиції. На думку Е. Бенеша, в цей момент вони не мали жодних ілюзій щодо того факту, що чехословацький пангерманізм вирішив піти проти держави, проти її миру, її мирного розвитку, її цілісності та навіть проти її існування [s.292].

Для загострення ситуації А. Гітлер закликав судетських німців до повстання. Спочатку це були маніфестації на площах і вулицях із демонстрацією пангерманських переконань. Незабаром почали грабувати чеські крамниці, державні установи, поліцейські, фінансові та жандармські станції, а також катувати та переслідувати чеських чиновників і чеських громадян. Разом із чеськими будинками, крамницями та громадянами скрізь постраждали єврейські крамниці та люди. Там, де демонстрації проходили поблизу державних кордонів, демонстранти також переходили кордони та везли зброю та боєприпаси з Німеччини до Чехословаччини. У кількох місцях відбулися перестрілки та бої, коли члени та збройні формування судетських німців почали силою займати жандармські дільниці, поліцейські відділки фінансових контор та митниці. В інших місцях прикордоння населення почало скидати прикордонні стовпи. У прикордонних містах виникла паніка. Десь німецьке населення почало тікати до Райху, бо поширювалася звістка, що Німеччина надіслала ультиматум Чехословаччині і готується вторгнення. Створювалося враження, ніби починається німецьке повстання і вторгнення німецької армії з Райху на територію Чехословаччини [s.295].

У відповідь на німецьке повстання чехословацький уряд 13 вересня оголосив воєнний стан спочатку в Хебському повіті, потім у Недецькому, Локецькому, Каданьському, Бездружицькому районах і, нарешті, додав до них Карлові Вари, Фалькновський і Крумловський

повіти. Водночас влада закликала все населення поводитися мирно та повернутися до роботи. Було заборонено всі публічні політичні зібрання та виступи в Чехословаччині та направлена армія та жандармерію в райони, де були заворушення. В результаті демонстранти зникли з вулиць, офіси, зайняті офіцерами судетської партії, були очищені, в містах, селищах і селах швидко повернувся спокій. Були проведені обшуки в секретаріатах і коричневих будинках німецько-судетської партії. Усі інші спроби підірвати урядову владу на чесько-німецькій території були зірвані одночасним збільшенням військових гарнізонів у прикордонній зоні. Близько 40 000 чоловік було надіслано урядом до німецьких районів, головним чином для зайняття легких укріплень на національному кордоні таким чином, щоб вони не могли бути зайняті судетськими німецькими санітарами та унеможливили оборону в разі військового втручання з боку Райху. Також була задіяна протиповітряна оборона [s.307].

Для уряду було дуже важливо пояснити решті світу, що, хоча він рішуче наводить порядок законними засобами, воєнний стан не має нічого спільного з військовими заходами. Вона наголосила, що воєнний стан не є військовим заходом і не надає юрисдикції військовим судам, але винні постануть перед звичайними регіональними судами, де захист є обов'язковим, де громадськість не може бути виключена, та де рішення судів у справі про смертну кару повинні бути одностайними. Проте виклик резервів для зайняття польових укріплень наштовхнувся на опір у Парижі, де прем'єр-міністр Е. Даладье, дізнавшись про це, заявив, що для нього неприйнятно, щоб чехословацький уряд вживав далекосяжних військових заходів без консультації з Францією. 14 вересня він закликав празький уряд скасувати свої надзвичайні заходи і тим самим сприяти послабленню напруги, що насувалася[s.332].

Проте найбільше обурення заходи уряду щодо підтримання миру та порядку в країні викликали в Берліні та в представників судето-німецької партії. Удень 13 вересня судетська партія поставила чехословацькому уряду по телефону ультиматум із Хеба про те, що вони повинні негайно скасувати воєнний стан, вивести жандармерію та поліцію та відправити війська назад у свої квартири. В обмін на задоволення її прохання вона пообіцяла доручити міським головам гарантувати порядок. Водночас вона закликала населення судетсько-німецьких областей до загального страйку, який розпочався негайно й швидко поширився спочатку на деякі німецькі регіони[s.335].

Прем'єр-міністр М. Годжа негайно відреагував на заклик судето-німецької партії, заявивши, що якщо її учасники переговорів прибудуть до Праги та опублікують прокламацію із закликом до своїх прихильників зберігати спокій і поважати закони, уряд може домовитися з ними про скасування воєнного стану. Однак відповіді не надійшло. У відповідь представники судетських німців висунули свої вимоги: військовий стан має бути негайно скасований, державна поліція також повинна бути виведена з території, населеної німецьким населенням; жандармерія, поліція та корпус державної охорони мали бути обмежені нормальними функціями; і, нарешті, армія мала бути обмежена суто військовими завданнями. Окрім того, вони заявили, що переговори вже не можуть бути проведені на основі карловарських пунктів, вони вимагають лише плебісциду на територіях, заселених судетськими німцями. А вже 14 вересня К. Генляйн розпустив комісію, якій було доручено вести переговори з урядом. Наступного дня у пресі була опублікована його декларація про приєднання судетських територій до Райху. Обидва лідери судетських німців – К. Генляйн та К. Франк виїхали до імперії і закликали своїх прибічників взятися до зброї. В таких умовах чехословацький уряд розпустив судето-німецьку партію [s.340].

Після тривалих обмінів думками, 19 вересня 1938 р. після обіду французький і британський послы в Празі представили Е. Бенешу англо-французький план вирішення вересневої кризи та суперечки Чехословаччини з нацистською Німеччиною. У ній пропонувалося райони, де проживало більше 50% німців, передати до Райху за певних обставин і умов. Якщо Республіка на це погодиться, обидва готові надати їй гарантії безпеки на майбутнє та забезпечити її майбутні кордони та територіальну цілісність. У відповіді чехословацького уряду 20 вересня йшлося про те, що рішення союзницьких держав були прийняті без участі Чехословаччини і складають загрозу всьому світу. Однак позиція урядів Англії та Франції була категорична [s.342].

У своїх спогадах чехословацький президент засвідчує, що спочатку він хотів категорично відмовитися від ультиматуму та готуватися до війни. Проте боявся ізоляції Чехословаччини у цій війні. Окрім нейтралітету Англії та Франції, він не мав упевненості, що Угорщина та Польща не виступлять на боці Німеччини. Після тривалих консультацій із урядом, Е. Бенеш прийняв ультиматум, не відокремлюючи його від наданих гарантій. Хоча до останнього сподівався, що всі плани Гітлера будуть розкриті, і врешті-решт

Франція, Англія та Росія приєднуються до спільної боротьби проти експансії нацистської Німеччини. У четвер, 22 вересня чехословацький президент звернувся по радіо до нації, взявши фактично на себе особисту відповідальність за все, що щойно було вирішено [s.345].

Відповідь чехословацького уряду надійшла до Парижа та Лондона увечері в середу, 21 вересня, і наступного дня між А. Гітлером і Н. Чемберленом було домовлено про нову зустріч у Рейнській області. На ній А. Гітлер передав Н. Чемберлену так званий меморандум Годесбера про свої вимоги до Чехословаччини, в якому вимагав негайної передачі змішаних регіонів і який, на відміну від того, що містив англо-французький план, характеризувався рядом суттєвих змін. До нього, зокрема, додавалась карта, на якій, в односторонньому порядку, були позначені кордони так званої німецької території, встановлені виключно німецьким урядом і без рішення міжнародної комісії; карта також містила позначення великих територій з абсолютною чеською більшістю, які мали бути піддані плебісциту. Так звана німецька територія мала бути передана Німеччині без будь-яких подальших перевірок і беззастережно 1 жовтня 1938 року після відкликання чехословацької армії, поліції, жандармерії та ряду чиновників [s.360] .

Територія, яка беззастережно була передана Німеччині 1 жовтня і без будь-якої матеріальної евакуації, включала близько 820 000 громадян тільки чеської національності – і не тільки змішаних муніципалітетів, але також понад 450 суто чеських муніципалітетів. Територію, яка мала бути «оспорюваною» під німецьким впливом і під німецькою пропагандою найпізніше до 25 листопада 1938 р., населяли 1 116 000 чехів і лише 144 000 німців [s.362].

Реалізація цього плану означала, з точки зору транспорту, повний параліч усієї чехословацької території та переривання автомобільного, залізничного та річкового сполучення до такої міри, що з усієї території республіки утворювались три частини, майже [не] пов'язані між собою з точки зору зв'язку. Економічно пропозиція Годесбера означала не тільки знищення чехословацької економічної одиниці, але, перш за все, паралізацію всіх галузей промисловості, що залишилися в Чехословаччині, вилучення переважної більшості всієї сировини, створення повної економічної залежності нової Чехословаччини від Німеччини та перетворення високоекспортної держави в державу, повністю залежної від імпорту з Німеччини. У військовому та стратегічному відношенні ця пропозиція означала

знищення всієї оборони території Чехословаччини на цей час і унеможливила побудову будь-якої ефективної оборони в майбутньому [s.365].

Тому, користуючись неузгодженостями між А. Гітлером та Н. Чемберленом у Годесбері, Е. Бенеш, за погодженням із урядом, підписав указ про загальну мобілізацію. Протягом трьох наступних днів 800 000 бездоганно та всебічно озброєних, рішучих і морально міцних солдатів усіх родів військ, включаючи авіацію, з майже 1500 літаками рухалися до призначених місць. Протягом наступних кількох днів сорок добре озброєних дивізій мали бути озброєні й готові захищати державу на всіх кордонах. Перебуваючи у люті, А. Гітлер 26 вересня виголосив промову із погрозами на адресу Чехословаччини [s.382].

Саме в ці доленосні дні польський уряд заявив, що він денонсує взаємну угоду від 23 квітня 1925 р., яка регулювала всі прикордонні питання між Чехословаччиною та Польщею та вимагає негайного вирішення питання Тешина. В умовах війни, що насувалася, було прийнято рішення поступитися насильницьким крокам Польщі і спробувати забезпечити принаймні її нейтралітет в обмін на певну поступку території. Подібний ультиматум висунула і Угорщина, однак вже після конференції у Мюнхені. Зміст цього ультиматуму був значно м'якшим, ніж Німеччини та Польщі. Більш зрозумілою упродовж усієї вересневої кризи, на думку чехословацького президента, була позиція Радянського Союзу. Керівництвом СРСР було заявлено, що у разі надання Чехословаччині допомоги з боку Франції, СРСР сповнений рішучості виконати всі зобов'язання за чехословацько-радянським пактом, використовуючи при цьому всі наявні засоби. Щодо цього М. Литвинов зробив дуже чітку заяву в Женеві, а 21 вересня він виголосив велику промову в Асамблеї Ліги Націй. На думку Е. Бенеша, він ніколи не сумнівався в позиції Радянського Союзу і був впевнений, що останній виконає свої зобов'язання перед Чехословаччиною згідно з її договором. Разом з тим, він розумів, що без підтримки Англії та Франції допомога Радянського Союзу розглядалася б європейською спільнотою як спроба більшовизації Європи. Природно, що Угорщина і Польща негайно всіма своїми силами безпосередньо допомогли б Німеччині в нападі на Чехословаччину під приводом того, що вони не повинні допустити проходження радянських військ через свою територію. Більше того, Англія та Франція, зважаючи на те, що «Чехословаччина віддала свою війну в руки Рад», зняли б з себе відповідальність за всю свою політику допомоги Німеччині. Окрім того,

вбивчий план деяких реакційних західноєвропейських кіл – за будь-яку ціну спрямувати нацизм проти більшовизму, або дозволити їм виснажити один одного, або дозволити нацистській Німеччині знищити радянський режим на користь порятунку західноєвропейської реакції, і таким чином повністю втягнути нацистську Німеччину як «оплот проти більшовизму» в Центральній та Східній Європі був би реалізований за допомогою Чехословаччини[s.434].

Подальші події, нові переговори Н. Чемберлена від 26 вересня і особливо Мюнхенська конференція, яка була спрямована не тільки проти Чехословаччини, але в наслідках ще більше проти Радянського Союзу та його впливу в європейській політиці загалом, вони виключили подальшу допомогу і участь Радянського Союзу у вересневій кризі. Своїми наслідками сам Мюнхен спричинив серйозний поворот у радянській політиці, яка перестала вірити в західні демократії та їхню готовність стати на шляху німецької нацистської експансії. Цим Мюнхен лише прискорив і забезпечив початок нової війни А. Гітлера.

28 вересня Н. Чемберлен надіслав останнього листа А. Гітлеру, в якому повідомив, що він сам готовий негайно прибути до Берліна і разом із представниками чехословацького уряду, Франції та Італії домовитися про передачу до Райху чехословацьких земель. Водночас, особисте послання він відправив Б. Муссоліні з проханням прибути на конференцію та переконати А. Гітлера не вчиняти збройного вторгнення. З подібним проханням до італійського диктатора звернувся і президент США Ф. Рузвельт. Згодом від імені американського президента телеграми були відправлені всім учасникам конфлікту із закликом вирішити територіальні суперечки мирним способом [s.462].

У своїх спогадах Е. Бенеш змальовує зворушливу сцену його зустрічі із військовими генералами, які вимагали від президента наказу про організацію збройного опору нацистам. Пояснивши військовим, що у такій війні Чехословаччина опинилась би в ізоляції, він приймає рішення про збереження держави в ім'я майбутньої війни і перемоги. На думку Е. Бенеша, він ще довго сумнівався у правильності прийнятого рішення, однак під час захоплення нацистами країн Європи під час Другої світової війни – остаточно у цьому переконався. Чехословацький президент домагався безпосередньої участі своєї делегації у Мюнхені, але їх викликали лише тоді, коли потрібно було офіційно вручити одностороннє рішення чотирьох держав [s.464].

Мюнхенська конференція відбулася 29 вересня 1938 р.. Чехословацька делегація, яка мала дочекатися виклику на конференцію, прибула до Мюнхена о 16:20 того ж дня. О 19 годині чехословацький делегат мав коротку розмову з експертом британської делегації, який повідомив йому, що чехословацького делегата, ймовірно, запросять до розмови в першій перерві засідання. Близько 22 години чехословацького делегата запросили до кімнати сера Горація Вільсона, який за дорученням прем'єр-міністра Н. Чемберлена поінформував чехословацьку делегацію про основні принципи, які вже обговорювалися в Мюнхенській угоді, і вручив йому карту, на якій були зображені регіони, які будуть поступово окуповані до 10 жовтня. У відповідь на попередження про те, яку катастрофу для Чехословаччини означає весь план, і на запитання щодо пояснення того, що означають деякі формулювання цієї угоди, о 1:30 ночі 30 вересня чехословацьку делегацію нарешті запросили до зали засідань, де був присутній Н. Чемберлен, Е. Даладьє, сер Горацій Вілсон і Алексіс Леже. Прем'єр-міністр Н. Чемберлен після короткого повідомлення про те, що на переговорах чотирьох великих держав досягнуто угоди, наказав зачитати її текст. Відповідаючи на питання про окремі статті угоди, Н. Чемберлен і Алексіс Леже підкреслили, що «ця угода є лише застосуванням прийнятого нами англо-французького плану». На запитання секретаря чехословацької делегації до Е. Даладьє, чи очікують і коли вони очікують заяви чи відповіді від чехословацького уряду, відповідь була така, що вони не очікують жодної відповіді, оскільки вважають це прийнятим і що чехословацький уряд повинен до сьогодні 17:00 дня, тобто 30 вересня, відправити свою довірену особу на засідання міжнародної комісії в Берлін. Наступного дня чехословацький офіцер повинен бути в Берліні для обговорення евакуації першої зони, яка буде негайно зайнята. Після цих повідомлень, які означали, що чотири великі держави винесли суверенний вирок щодо Чехословаччини, не давши їй можливості сказати жодного слова проти вироку і про вирок, чехословацька делегація мовчки покинула зал мюнхенської конференції [s.471].

Перш ніж чехословацька делегація з Мюнхена встигла повернутися до Праги та представити мюнхенське рішення своєму уряду, о 5 годині ранку 30 вересня тимчасово повірений у справах німецького посольства в Празі попросив міністра закордонних справ Чехословаччини про аудієнцію, яку йому було надано о 6.15 ранку. Він представив ноту свого уряду щодо мюнхенського рішення разом із

текстом усіх мюнхенських угод. Того ж дня о 13:15 до МЗС прибули британські та французькі послы, щоб запитати, чи ухвалив уряд Чехословаччини якесь рішення щодо Мюнхенської конференції та її резолюцій. Міністр закордонних справ сказав їм, що чехословацький уряд знає, що в такій ситуації в Європі та світі він не може виступати проти мюнхенських рішень, прийнятих без нас і проти нас чотирма європейськими державами. Інтерв'ю закінчувалося словами: «Я не хочу критикувати, але це для нас катастрофа, ми цього не заслужили. Ми підкоряємося і будемо намагатися забезпечити мирне життя нашої нації. Я не знаю, чи виграє ваша країна від цього рішення, ухваленого в Мюнхені, але ми точно не останні, інші постраждають після нас» [s.472].

Підсумовуючи роздуми Е. Бенеша про події навколо укладення Мюнхенської угоди та її наслідки, можемо стверджувати, що будь-які спроби «умиротворення» агресора сприймаються ним як слабкість та провокують до реалізації нових експансіоністських планів. Агресор розуміє тільки позицію сили, тому вірити його будь-яким миролюбним заявам не можна. Саме тому переважна більшість європейських країн, засвоївши уроки Мюнхена та відчувши в минулому на собі агресивну політику радянської держави, сьогодні активно підтримують Україну в її протистоянні російському агресору. Хоча й існують ті, хто, керуючись корисливими мотивами, і сьогодні закликають до примирення, обґрунтовуючи це бажанням завершити війну. Враховуючи історичний досвід, можемо констатувати, що зупинити російського агресора можна лише спільними зусиллями коаліції демократичних держав, знищивши при цьому злочинний політичний режим, який є серйозною загрозою існуванню цивілізованого світу. Тільки таким чином можна запобігти новій світовій війні та зберегти мир на землі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Beneš, E. Paměti: T. 1. Mnichovské dny. W M. Hauner (Red.). Praha: Academia, 2007. 476 s.

Інна Мазур, Марина Скрипнікова

ЯПОНІЯ У ПЕРЕДДЕНЬ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У період від кінця XIX до початку XX ст. Японія пройшла значні трансформації у всіх сферах життя і стала однією з провідних світових держав. Завдячуючи проведенню реформ і активній зовнішній політиці. У 1920-х роках внутрішньо-політична обстановка була напруженою через конфлікти між строкатою політичною палітрою. В 1930-ті роки країна стикнулася з складною ситуацією, спричиненою економічними, політичними і соціальними факторами. Під впливом військових, Японія веде агресивнішу зовнішню політику. Що призвело до її вступу у Другу світову війну як союзника нацистської Німеччини та фашистської Італії.

Ключові слова: Японія, Друга Світова війна, мілітаризація економіки, націоналізм, експансія, корпорації, імпералізм.

Inna Mazyr, Maryna Skrypnikova

JAPAN ON THE EVE OF WORLD WAR II

The article notes that in the period from the end of the 19th to the beginning of the 20th century, Japan underwent significant transformations in all spheres of life and became one of the leading world powers thanks to reforms and an active foreign policy. In the 1920s, the internal political situation was tense due to conflicts between different groups and political parties. In the 1930s, the country faced a difficult situation caused by economic, political and social factors. Influenced by the military, Japan pursued an increasingly aggressive foreign policy, which led to its entry into World War II as an ally of Nazi Germany and Fascist Italy.

Keywords: Japan, World War II, militarization of the economy, nationalism, expansion, corporations, imperialism.

Вивчення розвитку Японії перед Другою світовою війною є актуальним, оскільки ця країна пройшла надзвичайно швидко та успішну індустріалізацію та модернізацію в кінці XIX - початку XX століть. Японія успішно перетворилася з феодальної держави на одну з найбільш розвинених країн світу за короткий період часу. Вивчення цього періоду історії Японії може надати важливі уроки про те, як успішно реалізувати модернізацію та змінити економічну та соціальну систему. Розуміння того, як Японія зуміла вибудувати імперію та бути однією з провідних світових держав, може допомогти сучасним країнам зрозуміти, як досягти успіху в глобалізованому світі. Загалом, вивчення розвитку Японії перед Другою світовою війною допомагає сучасникам краще зрозуміти ряд впливових процесів що забезпечують стрімкий розвиток та політичний авторитет держави.

Метою даної наукової розвідки є розкриття та аналіз політичного, економічного та соціального фактору, що вплинули на цілі та дії Японії в період 1920-1930-х років.

Варто відзначити, що історія Японії є цікавою та захоплюючою темою. Особливо період новітньої історії є періодом значних змін у політичному, економічному, соціальному та культурному житті країни. Серед вітчизняних дослідників ми можемо виділити В.А. Рубеля, не менш відомого Ю.І. Попа та С.В. Проня. Також є багато відомих дослідників у історіографії країн Заходу і Сходу.

Наприкінці XIX — початку XX століття Японія, зазнала важливих змін у економічному і політичному і культурному житті, які позитивно вплинули на подальший розвиток країни. В наслідок реставрації Мейдзі, Японія вийшла на новий рівень. Відбулася модернізація країни. Реформи, проведені на початку XX століття в Японії, призвели до активної зовнішньої експансії та розширення колоніальної політики. Починаючи з Кореї, з якою був укладений нерівноправний договір, наступним був договір з Росією у 1875 році. Тут зазначаємо японсько-китайська війну 1894–1895 рр. Де здобувши в ній перемогу, Японія отримала першу колонію – острів Тайвань. І отримавши контрибуцію від Китаю, ці кошти спрямувала на розбудову важкої промисловості, що збагачувала флот та армію. Наступні дії Японії призведуть до того, що вона утвердиться в Кореї (яка стане колонією з 1910 р.) і в Китаї.

Згодом відбудеться Російсько-Японської війна (1904-1905 рр.), яка колосально змінить становище країни сонця і посилить вплив Японії у регіоні. Перемога Японії показала її зростаючу військову міць та підірвала авторитет Росії, як великої держави. Японія стала домінуючою силою в регіоні. Російсько-японська війна завершилася Портсмутським миром, який передбачав визнання Росією Кореї сферою впливу Японії, передачу Південного Сахаліна, права на Ляодунський півострів та орендні права на Південно-Маньчжурську залізницю. На 1910 році японці контролюють Корею, Тайвань та південь Сахаліну. Наступного року було скасовано нерівноправні договори із країнами Заходу.

Наступною важливою історичною подією, яка змінила світ, була Перша світова війна. Під час війни Японія приєдналася до Антанти. Вона не зазнала руйнувань та значно зміцнила свої економічні і зовнішньополітичні позиції, захопивши німецькі колонії на островах Тихого океану і території в Китаї. Після закінчення Першої світової війни Японія прагнула закріпити свої здобутки та розширити вплив. Паризька мирна конференція 1919 р. офіційно визнала її амбіції, передавши їй контроль над колишніми німецькими колоніями, а саме Каролінськими, Маріанськими та Маршалловими островами в Тихому океані та китайською провінцією Шаньдун.

Під час війни, використовуючи сприятливі умови, Японія значно розширила збут своїх товарів у регіонах Азії, Африки та Латинської Америки. Це призвело до величезних прибутків для корпорацій, таких

як Міцуї, Міцубісі, Сумімото, Ясуда та інші. Також відбувалося економічне зростання, військові замовлення стимулювали розвиток промисловості, а західні країни не могли конкурувати на ринках Південно-Східної Азії, що посилювало вплив Японії. Але не дивлячись на підняття економіки Японії, внутрішня політика, мала значні проблеми, а саме "рисові бунти" та проблеми в аграрній сфері. Народні маси країни переживали труднощі та зубожіння.

У політичному житті існували кілька впливових груп: традиційна аристократія, нова промислова буржуазія, цивільна бюрократія та військові. Ці групи взаємодіяли між собою, враховуючи власні інтереси, і формували непостійний політичний ландшафт протягом міжвоєнного періоду.

Починаючи з 1920-х років у країні Сонця, відбувалася внутрішньо-політична боротьба між різними угрупованнями. Однією з ключових цілей внутрішньої політики було зменшення соціальної напруги та забезпечення стабільності. Японія функціонувала як конституційна монархія, а при владі переважали консервативні партії, які відстоювали інтереси елітних фінансових груп, великих підприємців, земельних власників та генералітету.

У період з 1919 по 1925 р. в Японії відбувалася боротьба за демократизацію суспільства та зменшення державного контролю над ним. Різноманітні соціальні групи, включаючи студентів, інтелігенцію, дрібну буржуазію та робітників, які формували політичні партії та спілки з різною ідеологічною спрямованістю. Проте ці організації часто заборонялися владою. Також відбувалася боротьба за загальне виборче право, що призвело до збільшення кількості виборців. У 1927 р. кабінет генерала Танака виступив за тверду політику в межах країни та в світі, спрямовану на підтримку мілітаризму і експансію.

У 1930-ті рр. відбулися політичні, економічні та соціальні зміни в країні. Впершу чергу політична ситуація була складною та напруженою. Парламентарі продовжували брати активну участь у політичному житті країни, ухвалюючи закони, обговорюючи бюджети та критикують політику уряду. Однак, іноді виникали суперечки між парламентаріями та урядовцями, але більшість великих партій підтримували основні напрямки політики уряду.

Підтримка військових витрат і прагнення до більш активної зовнішньої політики, включаючи амбітні дії на континенті, були поширеними в парламенті. Навіть ліберальні кола, хоч і висловлювали критику військової політики, часто підтримували основні напрями зовнішньої та внутрішньої політики уряду.

Однак існував і активний опозиційний рух, який виражав невдоволення агресивними діями на континенті та зростанням військових витрат. Журналісти та громадські діячі, такі як Яніахара Тадао та Ямакава Кікуе, відкрито критикували військові дії та порушували питання про соціальні та економічні проблеми в країні.

Відбувалося поширення різних ідеологій, а саме таких як японізм, імперіалізм та мілітаризм, що стало основною тенденцією у суспільстві. Вони підтримували збереження традиційних цінностей та закликали до захисту інтересів Японії у Азії. Для підтримки уряду та мобілізації громадської думки на користь військових зусиль були активно задіяні популярні журнали та видання. Вони публікували героїчні історії про солдатів, пропагували ідеї патріотизму та національної єдності, а також закликали до згуртування для підтримки зовнішньої політики країни.

У Японії у 1930-х роках виник союз "молодого офіцерства" і "нових" концернів, який представляв собою японську форму фашизму. Соціальною основою цього союзу були дрібнобуржуазні верстви. Низовими осередками фашистського руху були націоналістичні організації, чорносотенні групи, гангстерсько-терористичні товариства, в тому числі й у армії. Офіцери з центрального апарату армії створили таємне "Товариство цвітіння вишні", яке виступало за встановлення військової диктатури та агресивні дії у Східній і Південно-Східній Азії [5, с. 21].

У травні 1932 року "молоді офіцери" організували перший фашистський переворот, під час якого були убиті відомі політичні та економічні діячі. Цей заколот мав серйозні наслідки для парламентаризму та дозволив фашистським елементам змінити порядок формування уряду. Після цих подій країна формувалася виключно з представників військово-бюрократичних сил.

У лютому 1936 р. стався другий заколот "молодого офіцерства", проте він був ліквідований за декілька днів. Незважаючи на це, в японському суспільстві існували сили, що виступали проти фашистського режиму, як підтверджують результати парламентських виборів 1936 року.

Світова економічна криза 1929-1933 рр. сильно вразила господарство Японії і стала стимулом для активізації її агресивної зовнішньої політики. Внутрішні суперечності серед пануючих класів посилилися. Дрібна й середня буржуазія не втримувала конкуренції з монополіями та зазнавала збитків. Японські монополії розділялися на "старі" та "нові" концерни, до "старих" з яких відносилися концерни Міцуї, Міцубісі, Сумімото.

«Нові» концерни виникли під час Першої світової війни у військових галузях промисловості та були тісно пов'язані з мілітаристськими колами. Серед їх недоліків була відсутність стійкої фінансової бази і залежність у фінансових питаннях від «старих» концернів. Як «старі», так і «нові» концерни прагнули до зовнішньої експансії.

Середній і молодший офіцерський склад японської армії, відомий як «молоде офіцерство», тісно пов'язаний з цими "новими" концернами. Ці офіцери, переважно представники дрібнобуржуазних верств, які особливо страждали від кризи, висловлювали їхні настрої.

Вони не задовольнялись модернізацією армії, яка призвела до звільнення кількох тисяч офіцерів та зменшення зарплати іншим. Цей склад вважав, що парламент та партійні уряди не здатні ефективно керувати зовнішньою і внутрішньою політикою [5, с. 21].

Скасування золотого стандарту у Японії 1931 року було однією з ключових економічних реформ на той час. Це рішення призвело до девальвації ієни на світових ринках, що спровокувало зростання японського експорту. Падіння вартості японських товарів на закордонних ринках стимулювало інтерес до японських товарів, таких як бавовняна нитка, текстильні вироби, кераміка, іграшки, залізо та сталь.

Цей експортний бум став додатковим стимулом для пожвавлення японської економіки, яка стала першою країною, яка успішно подолати наслідки Великої депресії у своїй промисловості. Великі японські корпорації, такі як Міцуї, Міцубісі, Сумітомо та Ясуда, зуміли вийти з кризи завдяки своїм резервам та здатності адаптуватися до нових умов. Незважаючи на подальше збільшення концентрації економічної влади в руках цих корпорацій, 1930-ті роки також принесли зміни до їх діяльності.

У відповідь на критику з боку громадськості та вбивство керівника однієї з найбільших корпорацій Японії, Міцуї, корпорації почали переглядати свої бізнес-практики та приділяти більше уваги громадській відповідальності. Нове керівництво провідних корпорацій, таких як Міцуї, запровадило програми підтримки безробітних та благодійні фонди, показавши свою готовність до змін та адаптації до вимог суспільства.

Крім того, у 1930-ті роки з'явилися нові великі корпорації, такі як Ніссан, Ніттіцу та Накадзіма, які стали частиною японської дзайбацу. Ці нові корпорації відрізнялися від традиційних своїми галузями діяльності та бізнес-моделями, починаючи свій шлях із промислового виробництва.

Нові дзайбацу, такі як Ніссан, демонстрували більше бажання співпрацювати з військовими та бюрократами-оновленцями порівняно зі старими корпораціями, які були обережнішими у виборі партнерів. Наприклад, Ніттіцу почала будувати гідроелектростанції в Північній Кореї під керівництвом японської окупаційної влади у 1920-ті роки. Через десять років вона стала однією з наймогутніших корпорацій у Японії завдяки високим прибуткам від виробництва таких продуктів, як сульфат амонію, збройовий порох та метанол, що виробляються з використанням дешевої корейської електроенергії.

Ніссан, заснований в 1928 році Йосісуке Аїкава, став одним з найвидатніших представників нових дзайбацу. До середини 1930-х під його керівництвом Ніссан перетворився на величезну імперію, що включала 77 компаній, у тому числі такі лідери галузі, як Моторна компанія Ніссан, Хімічні виробництва Ніссан, Хітачі Лімітед і Осацька верф. У 1937 році Ніссан перевершив за розміром і потужністю такі

корпорації, як Сумітомо і Ясуда, здебільшого завдяки тісним зв'язкам з військовими та бюрократами-оновленцями, які стали ключовими партнерами у період різкого зростання витрат на військову сферу.

Починаючи з 1920 року Японія приєдналася до Ліги Націй, але вийшла з неї через 13 років внаслідок окупації Маньчжурії. У 1933 році Японія вийшла з Ліги Націй, а у 1934 році вона відкрито відхилила рішення, прийняті на Вашингтонській конференції, і повторно взяла до рукава програму загарбаль, яка була викладена у меморандумі Танака. У 1937 році розпочалась війна між Японією та Китаєм, а пізніше Японія захопила інші території, такі як Індонезія, Індокитай, Малайзія, Бірма, Таїланд та Філіппіни. У 1936 році Японія уклала Анतिकомінтернівський пакт з Німеччиною, а в 1940 році приєдналася до країн Осі. У 1937 році почалася друга японсько-китайська війна. Напад на США у 1941 році призвів до вступу Японії у Другу світову війну, яка завершилася поразкою країни.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. Японія пройшла реставрацію Мейдзі, що спричинило модернізацію країни та її активну зовнішню експансію, зокрема в Кореї та Китаї. Після Першої світової війни Японія зміцнила свої позиції, але стикалася з внутрішніми проблемами, такими як соціальна напруга та політична боротьба. 1930-ті роки були складними, та включали політичну напруженість та економічними змінами, що відбилися на соціальній ситуації країни. Уряд підтримував військові витрати та активну зовнішню політику, що зазнавало критики від опозиції та громадянських діячів. Зміцнення мілітаристських ідеологій сприяло формуванню фашистських організацій та супротиву від прогресивних сил. Економіка піднімалася після світової кризи, але зберігала внутрішні нерівності. Нові корпорації змінювали економічний ландшафт, підсилюючи вплив у військово-промисловому комплексі. Компанії активно співпрацювали з військовими та бюрократичними структурами. Японія вийшла з Ліги Націй, розпочала війну з Китаєм та приєдналася до країн Осі, що спричинило Другу світову війну.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Henshall K. G. A History of Japan: From Stone Age to Superpower, Second Edition. 2nd ed. Palgrave Macmillan, 2004. 320 p.
2. McClain J. L. Japan: Modern History. Norton & Company, Incorporated, W. W., 2003. 724 p.
3. Гладка Г.Л., Дрібниця В.О. Всесвітня історія XX – початку XXI століть. Навчальний посібник: курс лекцій. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2012. 336 с.
4. Орлова, Т. В. Всесвітня історія. Історія цивілізацій: навчальний посібник / КНУ ім. Т. Шевченка. К.: Знання, 2012. 446 с.
5. Сергійчук І.М. Новітня історія країн Азії та Африки (1918 – кінець XX ст.). Суми : Університетська книга, 2003. 288 с.

ДІЯЛЬНІСТЬ Е. БЕНЕША НА ПОСАДІ ПРЕЗИДЕНТА ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ (1946-1948 РР.)

У статті проаналізовано діяльність Е. Бенеша на посаді президента Чехословацької республіки у 1946-1948 рр. Акцентовано, що внутрішня політика Е. Бенеша концентрувалася на економічній сфері. У зовнішній політиці президент Е. Бенеш намагався втримати баланс між Заходом і СРСР.

Ключові слова: Бенеш Е., політична історія, Чехословаччина.

Inna Nikolina, Yulia Tikhonenko

The article analyzes the activity of E. Benes as the president of the Czechoslovak Republic in 1946-1948. It is emphasized that the internal policy of E. Benes was concentrated on the economic sphere. In foreign policy, President E. Benes tried to maintain a balance between the West and the USSR.

Key words: Benes E., source, political history, Czechoslovakia.

Після звільнення Чехословаччини від нацистських загарбників, Е.Бенеш першочерговими завданнями вважав відновлення та переведення на мирні рейки господарства країни, врегулювання міжнаціональних відносин та досягнення громадянської згоди в суспільстві, яка була розхитана критичними ситуаціями воєнного часу. Та попри всі перемоги та поразки, під час своєї політичної діяльності і президентства, Е. Бенеш не зміг втримати Чехословаччину на демократичних засадах і передбачити руйнівні наслідки, які потягне за собою співпраця з СРСР. Але в жодному разі не можна знецінювати всіх його попередніх заслуг та досягнень у проголошенні та побудові незалежної Чехословаччини.

Проблема діяльності Е. Бенеша є доволі дискусійною через неоднозначний вплив його рішень на долю повоєнної Чехословаччини. Серед сучасних дослідників, які займались даною проблемою варто виокремити праці D. Smutný [1], P. Мокрика [2], M. Knotová [3].

Джерельною базою дослідження стали мемуари особистого секретаря Е. Бенеша Е. Таборського [4] та спогади шведської журналістки Амелі Поссе Браздової [5].

Метою статті є дослідження діяльності Е. Бенеша на посаді президента Чехословацької республіки (1946-1948 рр.).

Е. Бенеша одностайно було обрано президентом Третьої Чехословацької Республіки 20 червня 1946 р. [6, с. 1]. 2 липня було призначено новий уряд, у якому прем'єр-міністром став К. Готвальд, міністром закордонних справ знову став Я. Масарик, міністром

оборони – генерал Л. Свобода [1, с. 30]. Е. Бенеш не полишив наміри встановити зв'язки із Заходом. З цією метою в червні 1946 р. він відправив до Парижа проект союзного договору, який передбачав допомогу проти будь-якої країни, яка приєдналася до Німеччини в акті агресії. Французи надали свою відповідь у вигляді поправок до договору, але зробили це із затримкою в 11 місяців, що виявилось фатальним для проекту, адже за цей час відносини між СРСР і західними країнами різко погіршилися, і чехословацькі комуністи, які раніше були не проти цього альянсу, тепер стали його противниками [4, с. 221].

Е. Бенеш, бачачи як радянська влада все більше шириться його країною, в червні 1947 р. сказав своєму секретареві Е. Таборському наступне: “Я борюся за час. Ми зможемо врятуватися лише за умови, якщо радянський наступ буде зупинено величезною демонстрацією сили з боку Заходу. Росіяни зроблять все можливе аби розширити та зміцнити свою владу над Німеччиною та всією Центральною-Східною Європою в найближчі місяці, до того, як їх остаточно зупинять. Якщо нам вдасться протриматися до наступного літа чи осені, то головна небезпека залишиться позаду” [4, с. 222].

Наприкінці 1947 р. Е. Бенеш був впевнений у тому, що Чехословаччина залишиться демократичною країною. Таке переконання було зрощено двома серйозними невдачами комуністів восени 1947 р. та січні 1948 р. Перша, пов'язана з усуненням впливового прокомуніста З. Фірлінгера з посади голови Чехословацької соціал-демократичної партії, що призвело до відновлення незалежності цієї партії від комуністів. Друга невдача, полягала в тому, що результати опитування, яке проводив контрольований комуністами Інститут дослідження громадської думки, показали, що на парламентських виборах, які невдовзі мають відбутися, голоси комуністів можуть зменшитися на 25% порівняно з виборами 1936 р. [4, с. 222-223].

Розмовляючи у листопаді 1947 р. з американським послом Л. Штайнгардом, Е. Бенеш запевняв його у тому, що «переломного моменту досягнуто», і комуністи вже не переможуть [4, с. 223]. Та насправді, Е. Бенеш помилявся, адже політична напруга в цей час радикально зростала. До того ж, Комуністична партія Чехословаччини в цей період активно проводила мітинги, посилювала мілітаризацію заводських та народних міліцій, активно працювала інформаційна служба та пропаганда [2].

13 лютого в уряді виникла суперечка щодо чистки керівництва Служби національної безпеки, а потім і поліції. Міністр внутрішніх справ В. Носек звільнив некомуністичних керівників празької поліції. Навіть всупереч голосам комуністів, уряд зрештою прийняв постанову, яка зобов'язувала В. Носека зупинити дію цього розпорядження. 17 лютого на засіданні уряду мав звітувати В. Носек, але у результаті, він просто не прийшов. Тому лідери націонал-соціалістів, Народної партії

та Демократичної партії домовилися, що якщо резолюцію від 13 лютого, не буде виконано, то їхні міністри не будуть присутні на наступних засіданнях уряду та подадуть у відставку, в разі подальшого ігнорування комуністами їхніх вимог. Вони спиралися на підтримку соціал-демократії та президента Е. Бенеша, який міг відмовитися від відставки, або, у разі відставки більшості міністрів, сформуванню офіційний уряд і призначити нові вибори. Проте комуністи не змінили своєї позиції, адже насправді, вони вирішили використати урядову кризу, задля захоплення влади в країні [7].

25 лютого президент Е. Бенеш прийняв відставку 14 міністрів та призначив нових, прокомуністичних міністрів, запропонованих К. Готвальдом. На цей крок, він змушений був піти через низку обставин, серед яких, не останню роль відіграла відсутність міцних міжнародних зв'язків. Сусідні держави перебували під впливом Москви, а західні держави, майже не цікавилися справами Чехословаччини. Переговори з Францією влітку 1947 р. щодо нового союзницького договору звучали безнадійно, оскільки французький уряд боявся бути втягнутим у московський блок. З іншого боку, він боявся військової реакції Радянського Союзу. Збройні сили, підпорядковані комуністичній партії, погрожували спровокувати громадянську війну, яка видавалася президенту найбільш безпосередньою небезпекою, ніж призначення нових міністрів. «Ми були за два кроки від жахливої безодні громадянської війни, щодо результатів і закінчення якої все одно не можна було сумніватися, і мій обов'язок як президента було запобігти чомусь подібному», - сказав він секретареві В. Сикорі [8, с. 33.]. Е. Бенеш хотів, щоб суперечка була вирішена конституційним шляхом, тобто через парламент. Його сподівання на активну підтримку від керівників демократичних партій, генералів, легіонерів не справдилися.

Ще 27 лютого Е. Бенеш підготував заяву про відставку, але все ж, передумав йти, бо мав надію, що на своїй посаді він міг би хоч трохи вплинути на комуністів, щоб вони не поводитися агресивно [3, с. 51]. Але згодом сталася подія, яку Е. Бенеш був не в змозі стерпіти - прийняття нової конституції 9 травня 1948 р. Цей Конституційний акт ґрунтувався на комуністичній ідеології, і повністю суперечив демократичним переконанням Е. Бенеша. Вже в преамбулі закону зазначається, що чехословацький народ твердо налаштований будувати свою державу, як народно-демократичну, що забезпечить мирний шлях до соціалізму. Відповідно до статті XII економічна система Чехословаччини базувалася на націоналізації надр, промисловості, оптової торгівлі та фінансів, на власності на землю за принципом «земля належить тому, хто на ній працює». Вся економічна діяльність контролювалася державою через єдиний економічний план [9].

«Коли я відмовився підписати нову конституцію і подав у відставку, нашій нації та всьому світу мало бути зрозуміло, що це був

вияв протесту», – згадував Е. Бенеш [3, с. 51]. *Та навіть під час такого рішучого кроку, Е. Бенеш пішов на поступку комуністам, адже оголосив про своє рішення 3 травня, але на прохання К. Готвальда офіційно подав у відставку 7 червня.* Крім того, в листі про зречення головною причиною зречення став тяжкий стан здоров'я, але насправді, першопричиною була саме принципова незгода з конституцією [3, с. 51].

Після свого зречення, незадовго до смерті, Е. Бенеш висловив свою думку про комуністів у листі до своєї знайомої А. Поссе-Браздової: «Довгий час я вірив, що принаймні він (К. Готвальд), мені не бреше. Але тепер я знаю, що вони всі без винятку однакові, що брехливість притаманна всім комуністам, особливо російським. Найбільшою моєю помилкою було те, що я довго не хотів вірити, що Й. Сталін холоднокровно і цинічно брехав і в 1935 р., і пізніше, а обіцянки які він давав, були нічим іншим як цілеспрямованою брехнею» [5, с. 14].

14 червня Національні збори одногolosно обрали новим президентом К. Готвальда [10, с.232-235].

Таким чином, після повернення до Праги Е. Бенеш офіційно був поновлений на посаді президента, але характерним було те, що його контроль над становищем ЧСР, зменшувався в міру посилення влади комуністів в уряді. Внутрішня політика Е. Бенеша концентрувалася головним чином на економічній сфері. У зовнішній політиці, президент Е. Бенеш намагався втримати баланс між Заходом і СРСР. Через відсутність належної консолідації між Е. Бенешем і некомуністичними партіями, а також неготовність прихильних до президента військових організацій надати належного опору збройним загонам комуністів, Е. Бенеш змушений був прийняти відставку міністрів та, по суті, передати всю владу в країні у руки Комуністичної партії. Але навіть після такої фатальної для долі Чехословаччини події, Е. Бенеш не зрікся посади президента і все ще сподівався, що зможе пом'якшити політику комуністів. Але остаточну крапку у цих сподіваннях поставила травнева Конституція, що стала виразом чехословацької демократії та головною причиною відходу Е. Бенеша у відставку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Smutný, David. Československo-sovětské vztahy v letech 1945-1948: bakalářská práce: 22.04.2016. Golčův Jeníkov, 2016. 51 s.].
2. Мокрик, Радомир. Лютнева драма президента Е. Бенеша. 13.02.2020. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/02/13/157027/>
3. Knotová, Markéta. Edvard Beneš a jeho postoj vůči Rusku/SSSR v letech 1918–1948: Bakalářská práce: Praha, 2014. 60 s.
4. Taborsky, Edward. President Edvard Beneš: Between East and West 1938-1948. Stanford: Hoover Institution Press, 1981. 299 p.

5. Z dopisu A. Posse Brázdové E. Táborskému o návštěvě v Sezimově Ústí 19. 08. 1948. Brázdová, S. 13-16. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://miladahorakova.cz/files/ml/KMH_ML_4_2016.pdf
6. Dr Beneš jediným kandidátem Národní fronty // *Rudé právo*. Praha, 19.06.1946. № 142. S. 1-2.
7. Grygera, Filip. Vítězný únor 1948: Převrat, který na 40 let uvrhl zemi do temnoty. 25.02. 2023. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www-seznamzpravy-cz.translate.google/clanek/magazin-historie-vitezny-unor-1948-226286?noredirect=1&_x_tr_sl=cs&_x_tr_tl=uk&_x_tr_hl=uk&_x_tr_pto=sc
8. *Kaplan, Karel. Poslední rok prezidenta: Edvard Beneš v roce 1948*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1993. 174 s/
9. Článek XII. ústavního zákona č. 150/1948 Sb., Ústava Československé republiky. Режим доступу: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1948-150#cl12>
10. Зінько Ю. А., Калитко С. Л., Кравчук О. М., Поп І. І. Нариси історії Чехії. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Вінниця: ТОВ "Нілан - ЛТД", 2017. 467 с.

Дмитро Каліберда, Юрій Зінько

СВЯЩЕНОСЛУЖИТЕЛІ ВІННИЧЧИНИ У ПЕРІОД АНТИЦЕРКОВНОЇ КАМПАНІЇ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ЗЛАМІ 1950-Х-1960-Х РР.

У статті акцентовано увагу на основних віхах хрущовської антирелігійної кампанії кінця 1950-х – початку 1960-х рр. крізь призму впливу на священнослужителів різних релігійних деномінацій Вінницької області.

Ключові слова: релігійно-церковна політика, антирелігійна кампанія, Вінницька область, священнослужителі.

Dmytro Kaliberda, Yurii Zinko

PRIESTS OF VINNICHCHINA IN THE PERIOD OF THE ANTI-CHURCH CAMPAIGN OF THE SOVIET GOVERNMENT IN THE LATE 1950-1960-X

The article examines the main milestones of Khrushchev's anti-religious campaign of the late 1950s and early 1960s through the lens of influence on clergymen of various religious denominations in the Vinnytsia region.

Key words: religious and church policy, anti-religious campaign, Vinnytsia region, clergy.

Вивчення локальної історії України, її окремих аспектів та компаративний аналіз історичного контексту – важлива наукова проблема, що покликана заповнити лакуни історії України. Окрім того, біографічні дослідження на тлі історичних подій «олюднюють» історію,

надають їй ваги в сьогоденні, що особливо важливо в умовах російсько-української війни. Адже це справді війна екзистенційна. І ми просто зобов'язані протистояти в цій боротьбі за виживання й майбутнє, спираючись на міцний історико-світоглядний фундамент, який неможливий без належного опрацювання й осмислення подій радянського періоду нашої історії.

Для повноцінного всебічного аналізу проблематики нашої статті необхідно звернутися до комплексних історичних досліджень, які охоплюють широкий спектр релігійно-церковних питань, зокрема, державної політики в релігійній сфері в окреслений період. Насамперед це праці Бажана О., Данилюка Ю., Веденєєва Д., Войналовича В., Шліхти Н. [1; 2; 3; 4]. Серед наукових статей, що присвячені вивченню релігійно-церковного життя Вінниччини в різні роки радянського періоду історії, специфіки взаємодії влади та населення й священнослужителів різних деномінацій, перебігу антирелігійної кампанії кінця 1950-х – початку 1960-х рр., історіографії питання, необхідно вказати праці Зінька Ю., Науменко В., Романюка І. [5; 6].

Цілі статті полягають у висвітленні методів та форм радянської антирелігійної кампанії кінця 1950-х – початку 1960-х рр. з опорою на конкретні приклади порушень релігійної свободи, з акцентом на священнослужителів Вінниччини.

За десятиліття радянської влади в Україні державна релігійно-церковна політика визначалася як ідеологічними засадами, так і політичною доцільністю. Зазвичай, релігійно-церковні інституції та власне самі священнослужителі використовувалися владою задля досягнення тих чи інших тактичних цілей. Стратегічно ж була мета на повне подолання релігії та будь-яких виявів релігійності. Наприклад, на кінець 1930-х рр. у Вінницькій, Донецькій, Кіровоградській, Миколаївській, Сумській, Хмельницькій областях не залишилося жодного діючого православного храму. Очевидно, що й релігійна громада, за відсутності храмового приміщення, занепадала. Зачинені храми або так і залишалися під замком, або ж використовувалися під клуби, музеї, бібліотеки, а то й взагалі колгоспні комори та склади. Протягом серпня-листопада 1937 р. було заарештовано 166 єпископів РПЦ (до 60 з них були розстріляні), 9116 священників, 2173 ченці. Протягом Великого терору в УРСР було заарештовано близько 6,5 тисяч священнослужителів. Більшість з них були репресовані та знищені фізично. За роки нацистської окупації кон'юктурно відкривалися храми, які потім були знищені або сплюндровані.

Зокрема, така доля спіткала 1670 церков, 237 костелів, 59 синагог, 258 інших релігійних споруд. У Вінницькій області нацистський режим відкрив 822 церкви. Це був найвищий показник серед усіх областей України. На березень 1944 р. у Вінницькій єпархії діяло 839 громад, 4 жіночі монастирі (до 1955 р. залишився Браїлівський і Барський) [2, с. 7].

Чергова хвиля радянської антирелігійної істерії пов'язана з перебуванням при владі в СРСР Микити Хрущова. Було оголошено про побудову комунізму, де не було місця релігії. На межі 1950-х-1960-х рр. навіть без жодного приводу закривалися храми, молитовні будинки. Також розпочався наступ влади на монастирі. Хвиля прокотилася по всіх областях, але найбільше зачепила Закарпаття, де з 13 монастирів залишили лише 4 [7, с. 71]. Рада Міністрів УРСР 12 липня 1960 р. схвалила пропозиції обласних виконкомів про закриття жіночих монастирів у низці міст та сіл, зокрема, й у м. Бар Вінницької області [3, с. 317].

Вкрай згубним для історико-культурної спадщини стало те, що у культових спорудах радянська влада не бачила ніякої цінності ні історичної, ні культурної, ні архітектурної. Було назавжди втрачено безцінні фрески, розписи, ікони. Форми та методи боротьби радянської влади з релігією як інституцією і як важливою складовою соціокультурного простору, характеризувалися (за Тевіковою О.): монополізацією партійної та політичної влади; наявністю держaparату, що контролював релігійно-церковне життя, розробляв та впроваджував відповідну законодавчу базу; антирелігійною кампанією із широким залученням громадськості; науковим обґрунтуванням шкідливості релігії та атеїстичним вихованням змалечку шляхом ідеології та пропаганди; економічними важелями впливу на релігійно-церковні структури та священнослужителів, скерованими на їх ліквідацію, зокрема, через податковий тиск; знищенням або перепрофілюванням культових споруд, боротьбою з релігійними обрядами та практиками (паломництвом, релігійними святкуваннями) і паралельно заміщенням їх радянською обрядовістю й святкуваннями; зняттям з реєстрації релігійних громад та переслідуванням віруючих різних релігійних деномінацій, обмеженням та порушенням їхніх громадянських прав; максимальним унеможливленням релігійної освіти та формуванням негативного або карикатурного іміджу служителів культу [8, с. 295].

Ми, зважаючи на обмеження формату статті, пунктирно окреслили історичне тло, задля предметного переходу до висвітлення

кейсів священнослужителів Вінницької області на межі 1950-х-1960-х рр., тобто піку «хрущовської відлиги», на яку, як це не парадоксально, припав і пік антирадянської релігійно-церковної кампанії. Роки перебування при владі М. Хрущова, у релігійно-церковній сфері Вінниччини також позначилися антирелігійною риторикою та відповідними діями з боку владних структур. Храмова архітектура, яку силоміць відбирали у віруючих, зазнавала руйнацій та перепрофілювань під клуби й зерносховища тощо. Така доля спіткала церкви в селах Медівка, Хмелівка, Ново-Животів, Бугаївка, Животівка Оратівського району та с. Потоки Немирівського району Вінницької області [6, с. 266]. За офіційною статистикою, у Вінницькій області станом на 1 січня 1961 р. було зареєстровано, окрім організацій РПЦ, 18 громад римо-католиків, 13 старообрядців, 65 євангельських християн-баптистів (ЄХБ), 24 адвентистів сьомого дня (АСД), 3 іудеїв (всього – 123). Це – один із найвищих показників по УРСР (більше – у Закарпатській та Рівненській областях) [9, с. 160]. Також не припинялася боротьба радянської влади проти протестантських організацій та їхніх очільників. У Вінницькій області у 1962 р. за релігійну діяльність були порушені кримінальні справи проти п'ятидесятників Гуленка П., Мельника І., Поважнюка Д., Осколуна М. Їх засудили за статтею 209 КК УРСР («Посягання на особу та права громадян під приводом виконання релігійних обрядів чи іншим приводом») [10] терміном від 3 до 5 років позбавлення волі. Але навіть такі заходи не змусили їх відмовитися від своїх релігійних переконань [3, с. 521].

Окрім арештів та ув'язнень священнослужителів різних конфесій, практикувався економічний визиск. Насамперед це непомірно високі податки (за земельні ділянки, будинки, навіть утримання тварин) та відсутність зарплатні за священницьку роботу. За найменше порушення тогочасного податкового законодавства та навіть «бесіди на релігійну тематику» священнослужителів знімали з обліку, тобто, вони фактично перетворювалися на маргіналів поза законом. Наприклад, уповноважений Ради у справах релігійних культів Вінницької області зняв за такі «гріхи» з реєстрації кількох пресвітерів у Гайсинському районі. А у березні 1957 р. зафіксований випадок, коли сільське радянське керівництво с. Заливанщина Калинівського району увірвалися до молитовного будинку євангельських християн-баптистів і спалили тексти Святого Письма, попередньо грубо зірвавши їх зі стіни [3, с. 530, 532].

На кінець 1950-х рр. було майже на 60% ліквідовано юдейську релігійну мережу в УРСР. У Чернігівській, Житомирській, Вінницькій, Полтавській, Чернівецьких областях скорочення юдейських громад було найбільш масовим. За найменші «провини» знімали з реєстрації рабинів. Закрили у 1960-му р. синагогу у Ямполі, боцімто через відсутність віруючих (яких насправді нараховувалося понад 700 осіб). Наступного року так само вчинили із синагогою у Жмеринці [3, с. 590-591].

Зачепили репресивні заходи влади й римо-католиків. Значна частина римо-католицьких священнослужителів перебувала в ув'язненні ще з часів сталінських репресій. На середину 1950-х рр., коли багато хто з них вже відбув термін ув'язнення, повинні були по поверненню, згідно з радянським законодавством, зареєструватися при костьолах (якщо отримали паспорт та прописку за місцем проживання). Однак на практиці ці всі вимоги часто не виконувалися, тому священнослужителі позбувалися права на свою професійну діяльність. Одним з результатів такої політики стала репатріація римо-католицького священництва до Польщі протягом 1957-1959 рр. Ті, що уникали такої участі, продовжували нелегально виконувати свою роботу. Однак невдовзі знову були заарештовані, ув'язнені і з часом депортовані до Польщі. Так сталося, зокрема, з капуцином О. Вільком з м. Бар. Його звинуватили у прилученні до релігії дітей [3, с. 630].

Не оминали репресивні заходи й священнослужителів РПЦ. У цьому контексті згадаємо архієпископа Симона (Івановського). Вінницька єпархія була заснована 7 вересня 1933 р. Її першим архієреєм був Олександр (Петровський), життя якого обірвалося за кілька років у Холодногорській в'язниці. З березня 1937 р. єпархією керував архієпископ Інокентій (Тихонов), який до того вже встиг побувати в ув'язненні та засланні. Але у жовтні того ж року його заарештували, а у листопаді – розстріляли у Вінниці. За період нацистської окупації Вінницьку кафедру очолював єпископ Євлогій (Мавровський). Станом на березень 1944 р. Вінницька єпархія мала 839 громад, 4 жіночі монастирі, 405 священнослужителя. Протягом травня 1945 – січня 1946 р. керівництвом кафедри опікувався єпископ Варлаам (Борисевич). Храми, повернені в роки радянсько-німецької війни, з березня 1944 р. знову почали відбирати та перепрофільовувати. У 1961 р. кількість парафій скоротилася з 513 до 425; ще за рік – до 384. Душпастирські обов'язки протягом 1955-1961 рр. виконував Симон (Івановський), який протягом 1947-1955 рр. відбував ув'язнення в сталінських таборах. Діяльність Симона

(Івановського) у роки нацистської окупації ми залишаємо за рамками нашої розвідки. Дозволимо собі послатися на дослідника його життя й діяльності, історика В. Борщевича: «<...> Він негативно ставився до українських національно-церковних прагнень і виразно демонстрував цю позицію. <...> У роки нацистської окупації він склав кістяк Автономної церкви і згодом очолив одну з найбільших її єпархій. <...> Саме за діяльність в роки окупації сталінський режим ув'язнив єпископа на вісім років концентраційних таборів. За опозицію радянській церковній політиці Симона (Івановського) звільнено за штат» [11, с. 56-57]. Попри розгул хрущовської антирелігійної кампанії, Симон (Івановський) висловив незгоду з реформою парафіяльного устрою, якою держава перетворювала душпастиря на просто найманого працівника. В. Фуров, який обіймав посаду заступника уповноваженого в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР, за таке нахабство вимагав звільнення Симона (Івановського). Тому 14 серпня 1961 р. Його відправили на пенсію [11, с. 56]. У 1962 р. був закритий кафедральний Спасо-Преображенський собор, проти чого виступав владики [12]. 1 лютого 1966 р. Симон (Івановський) помер.

На думку радянських спецслужб, релігійно-церковна ситуація у Вінницькій області, вимагала негайно вирішення, оскільки, за радянськими мірками, кількість різноманітних релігійних деномінацій, була вкрай небезпечною та зловорожою для країни рад. Особливе занепокоєння викликала римо-католицька конфесія, з огляду на авторитет Католицької Церкви у світі. На Вінниччині у 1959 р. було біля 30 тисяч віруючих римо-католиків, 15 костелів, 3 каплиці. Влада переслідувала ксьондзів. Два з них не витримали тиску та переїхали до Польщі. Ще у березні 1953 р. була низка арештів іудейських духовних осіб, однак, «добути» з них «докази» кримінальних злочинів не вдалося. Як «антирадянщина» кваліфікувалася й діяльність протестантів різних деномінацій. Їх очільників також масово арештовували та ув'язнювали протягом лютого-березня 1953 р. Попри арешти й ув'язнення, протягом 1950-х рр. у Вінницькій області спостерігалася активізація релігійно-церковного життя. Про що було й зазначено у доповідній записці відповідних державних органів у 1957 р. Задля «покращення ситуації» радянські органи влади ухвалили низку відповідних документів: у листопаді 1959 р. ЦК КПРС було ухвалено постанову «Про заходи припинення паломництва до так званих святих місць»; у січні 1960-го р. – постанова «Про заходи з ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культу»; 16 березня 1960-го р. – постанова «Про посилення контролю

за виконанням законодавства про культури», «Інструкція щодо перевірки дотримання законодавства».

Задля виконання вимог радянські органи влади не цуралися будь-яких методів та засобів, що дало свої результати: у Бершадському районі протягом 1960-1962 рр. релігійні громади були позбавлені 10 приміщень, громади зняті з реєстрації, до закриття готували ще 7 церков; Уланівський район – закрито 5 церков; Хмільницький район – з 19 православних будівель, 1 костелу, 1 католицької каплиці – до серпня 1962 р. було закрито 3 церкви, чекали на закриття костелів у Хмільнику та с. Дирижанівка, православних церков у низці сіл району; Чернівецький район – знято з реєстрації 5 православних, 2 старообрядницькі, по одній католицькій та іудейській громаді; у с. Ялтушків Барського району – зруйноване цілюще джерело, що було місцем паломництва віруючих; 1959 р. – ліквідація Барського жіночого монастиря; масове звільнення протестантів з роботи за релігійні переконання; 1957 р. – арешт П. Ростоцького, очільника нелегальної протестантської громади Джуринського району; жовтень 1958 р. – арешт очільника громади п'ятидесятників Івана Кушніра та ще кількох віруючих с. Бабинці Чернівецького району; арештовували очільників баптистських громад Вінниці Огородника С., Гончарова О., Тисячука О., Машницького І. [13, с. 72-76].

Загалом, радянська антирелігійна кампанія відзначилася активним застосуванням усіх можливих заходів задля виконання «планів атеїстичної політики партії»: відмова у повторній реєстрації священнослужителя після попереднього зняття з неї; після смерті священнослужителя не призначали на його місце нового; прив'язка священнослужителя лише до його конкретної громади, без можливості задовольняти потреби віруючих інших громад, позбавлених духівника. Арешти та ув'язнення не були рідкістю, особливо стосовно очільників протестантських спільнот. Морально-психологічний та економічний тиск на духівництво також стали складовою каральних механізмів радянської влади в роки хрущовської антирелігійної кампанії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бажан О., Данилюк Ю. Випробування вірою: боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950–1980-х рр. Київ [б.в.], 2000. 329 с.
2. Веденєєв Д. Політика радянської держави із знищення православних храмів в Україні: механізм та духовно-культурні наслідки (1920-ті – 1965 рр.) //

- Культура і сучасність, 2019, № 2, с. 3-10. DOI: <https://doi.org/10.32461/2226-0285.2.2019.190152> URL: <https://journals.uran.ua/kis/article/view/190152>
3. Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ: Світогляд, 2005. 741 с.
 4. Шліхта Н. Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х - початок 1970-х рр. Київ: Акта, 2011. 465 с.
 5. Зінько Ю., Науменко В. Релігія та церква на Вінниччині у 1950-1960-х рр.: історіографічний аспект // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія, 2013, випуск 21, с. 272-277.
 6. Романюк І., Зінько Ю. Ставлення держави до церкви на селі в 50-ті – середині 60-х ХХ ст. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика, 2009, № 15, с. 261-275.
 7. Меркатун І. Антирелігійна кампанія 50-60-х років на Україні // Український історичний журнал, 1991, № 10, с. 70-76.
 8. Тевікова О. Форми та методи антирелігійної боротьби влади в Україні (1953–1964 рр.) // Вісник Київського міжнародного університету. Серія «Міжнародні відносини», 2009, випуск 8, с. 292-311.
 9. Бондарчук П., Даниленко В. Особливості релігійної ситуації в УРСР (середина 1950-х – перша половина 1960-х років) // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Історичні науки, 2013, випуск 3.34, с. 158-171.
 10. Стаття 209 КК УРСР – «Посягання на особу та права громадян під приводом виконання релігійних обрядів чи іншим приводом». Глоссарій / Віртуальний музей «Дисидентський рух в Україні», 6 листопада 2006. URL: <https://museum.khpg.org/1162804123>
 11. Борщевич В. Архієпископ Чернігівський Автономної Церкви Симон (Івановський) в житті і праці // Сіверянський літопис, 2009, № 4, с. 52-58.
 12. Шостацький С. Історія єпархії / Вінницько-Барська єпархія Української Православної Церкви (Православна Церква України), 2008. URL: <https://orthodox.vinnica.ua/istoriya-ueparkhiyi>
 13. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Книга перша. Гол. ред. Гамрецький І. Гол. упоряд. Лациба В. Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. 908 с.

Олександр Неприцький

**ВИСВІТЛЕННЯ ВТРАТ ОСОБОВОГО СКЛАДУ ПІД ЧАС
ПЕРШИХ ДВОХ РОКІВ ПОВНОМАСШТАБНОЇ РОСІЙСЬКО-
УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (2022 – 2023 РР.) В ПУБЛІКАЦІЯХ
БРИТАНСЬКИХ ЗМІ**

У статті досліджується висвітлення британськими ЗМІ втрат особового складу російської армії та Збройних Сил України протягом перших двох років повномасштабної російсько-української війни. Аналіз публікацій «The Independent», «The Economist», «The Guardian» дозволяє прийти до висновків, що: а) британські медіа цілком дотримувались принципів інформаційної гігієни і поширювали лише дані, що були оприлюднені офіційними інституціями або вже набули широкого розголосу; б) опубліковані матеріали не шкодили союзнику – Україні; в) в жодній сегментації російських втрат не виокремлювали жителів квазідержавних утворень Л/ДНР, тож не зрозуміло, чи взагалі їх було враховано в наведених цифрах вбитих і поранених з російської сторони.

Ключові слова: Україна, Росія, Велика Британія, Сполучені Штати Америки, втрати, російсько-українська війна.

Oleksandr Neprytskyi

**COVERAGE OF PERSONNEL CASUALTIES DURING THE FIRST
TWO YEARS OF THE FULL-SCALE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR (2022-
2023) IN THE PUBLICATIONS OF THE BRITISH MEDIA**

The article examines the British media coverage of the losses of personnel of the Russian army and the Armed Forces of Ukraine during the first two years of the full-scale Russian-Ukrainian war. Analysis of publications in such online media outlets as The Independent, The Economist and The Guardian allows us to come to the following conclusions: a) the British media fully complies with the principles of information hygiene and disseminates only data that has been either made public by official institutions or is a matter of general knowledge; b) the published materials have not harmed the ally - Ukraine; c) the residents of the L/DPR quasi-state entities have not been singled out in any of the presented segmentations of Russian casualties, so it is unclear whether they have been taken into account in the total numbers of killed and wounded on the Russian side.

Keywords: Ukraine, Russia, the United Kingdom, the United States of America, casualties, Russian-Ukrainian war.

Воюючі сторони, зазвичай, не оприлюднюють дійсну цифру втрат своїх солдат і офіцерів. Під час повномасштабної російсько-

української війни Київ і Москва також тримали свої реальні втрати в секреті, оскільки ці цифри безпосередньо впливали на моральний дух армії, настрої населення всередині країн та сприйняття війни за кордоном. У той же час, аналітичні центри, безпекові та оборонні структури інших держав, міжнародні організації проводили власні підрахунки втрат техніки і живої сили сторін. Частина цих досліджень залишилася для службового використання, а частина була винесена на широкий загал.

Інформація про втрати живої сили в російсько-українській війні періодично з'являлася у британських виданнях, де автори переважно посилались на підрахунки Міністерства оборони Сполученого Королівства, дані американських союзників, та опозиційні російські ресурси, що проводили дослідження у співпраці із західними партнерами. Приблизні оцінки кількості вбитих та поранених з обидвох воюючих сторін протягом періоду повномасштабної війни публікували британські видання «The Independent» [5], «The Economist» [1] «The Guardian» [3] та інші.

Мета статті полягає у дослідженні висвітлення втрат російської армії та Збройних Сил України протягом перших двох років повномасштабної російсько-української війни за даними, що були оприлюднені у відкритих британських джерелах.

Інформація на тему кількості загиблих і поранених в російсько-українській війні переважно дублюється в різних британських ЗМІ. Тому для аналізу ми відібрали найбільш значні за обсягом та охопленням аудиторії публікації у провідних національних виданнях.

В середині другого року повномасштабної війни з'явилася серія публікацій в британській пресі. В травні 2023 року «The Guardian» розмістила статтю, де показала динаміку втрат російської армії, зазначивши, що лише «протягом перших 5 місяців було вбито понад 20 тис. і поранено понад 80 тис. російських солдат», за даними розвідки Сполучених Штатів [3]. (Дані цифри включали втрати в складі ПВК «Вагнер», що визначались як половина втрат російської армії, але, ймовірно, не включали загони квазідержавних утворень Л/ДНР. Як побачимо далі, загиблих і поранених із числа мобілізованих на цих територіях не згадують жодного разу.) В наступний період, пише видання, динаміка зберігалася, і до вищезгаданих 20 тис. загиблих і 80 000 поранених можна додати ще 100 тисяч вбитих і поранених російських солдат. Щодо втрат української сторони, видання зазначає, що США відмовляються давати підрахунки, оскільки це чутлива воєнна інформація, яка може зашкодити союзнику [Україні – О.Н.], і далі, посилаючись на «витік секретних даних» [4], подають цифри: 15 500 – 17 500 вбитих, і понад 100 000 поранених.

Через чотири місяці, згадуючи той же секретний документ газета «The Independent» пропонувала читачеві орієнтовні втрати російських військових, що становили близько 189 500 – 223 000, включно з 35 500 – 43 000 загиблих у бою і 154 000 – 180 000 поранених [5]. Постає

питання, чому спостерігається така різниця у цифрах, що офіційно подаються українською стороною і даними закордонних аналітичних центрів, які публікували британські медіа. Джо Сомерлад, автор згаданої статті, дав на це питання відповідь, що справа у грі слів, а не в різючій різниці у підрахунках. Українське Міністерство оборони використовувало воєнний евфемізм «ліквідовані», яке сприймається як «знищені», тобто «вбиті», а насправді, дозволяє поєднати в одну групу вбитих і поранених, що не можуть більше перебувати на полі бою. (В британських медіа для такого об'єднання, зазвичай, використовують інший евфемізм – «втрати».)

В липні 2023 року в журналі «The Economist», а в серпні в газеті «The Independent» з'явилися публікації, що посилалася на підрахунки російських опозиційних ресурсів «Медуза» та «Медіазона» у співпраці з німецьким Тюбінгенським університетом і російською службою BBC, які використовували інформацію з відкритих джерел, а методом дослідження був пошук і облік некрологів у місцевих ЗМІ та записів у реєстрах набуття права власності у результаті успадкування майна після смерті попередніх власників. (Аналогічний метод підрахунку, використовувався раніше для встановлення кількості смертей під час пандемії COVID 19 [5].) Брала відкриті дані з реєстру рішень про успадкування власності та фіксували дату смерті. А потім порівнювали, на скільки зросла кількість померлих чоловіків у віці до 50 років порівняно із попередніми роками. Результат підрахунків давав орієнтовні цифри 40 – 55 тис. вбитих станом на 27 травня 2023 року [1]. Ці цифри менші, ніж дають інші джерела, зазначає редакція «The Economist» (однією з причин є те, що не враховується велика кількість зниклих безвісти та полонених [5]), і наводить альтернативні підрахунки. Наприклад, американський аналітичний Центр стратегічних та міжнародних досліджень давав цифри 60-70 тис. вбитих станом на кінець 2022 року [1]. Дослідження обмежувалося першим роком повномасштабного вторгнення, тому що базувалося на аналізі даних річного звіту Росстату – російського статистичного відомства. Керуючись логікою, що на одного вбитого припадає, мінімум, три покалічених, то загальна цифра втрат мала становити близько 200 тисяч, продовжує далі автор.

До другої річниці повномасштабного вторгнення журнал «The Economist» опублікував підсумкову публікацію, де порівняв оцінки втрат російської армії, подані різними аналітичними інституціями. Станом на 31 грудня 2023 року втрати російської армії, за наведеними даними, зросли до 66 000 – 88 000 осіб. Міністерство оборони Великої Британії наполягало на цифрі 70 000, а США вважали, що може бути навіть 120 000 [2].

Якщо говорити про оцінки власних втрат українською і російською сторонами, то британські видання, із викладених на початку статті причин, не сприймали їх як об'єктивну оцінку втрат. Озвучені російською стороною цифра близько 6 тис загиблих солдат російської

армії однозначно була розцінена як надто занижена [5]. А 31 тис. українських загиблих, озвучена Президентом Володимиром Зеленським, попри широку розтиражованість, у британських ЗМІ також не подавалась як цифра, що варта довіри. Коментуючи цей показник, «The Economist» в редакційній статті зазначив, що за офіційними даними Сполучених Штатів, цю цифру потрібно підняти більш, ніж вдвічі [2].

Таким чином, а) британські медіа цілком дотримувались принципів інформаційної гігієни і поширювали лише дані, що були оприлюднені офіційними інституціями або вже набули широкого розголосу; б) опубліковані матеріали не шкодили союзнику – Україні; в) в жодній сегментації російських втрат не виокремлювали жителів квазідержавних утворень Л/ДНР, тож не зрозуміло, чи взагалі їх було враховано в наведених цифрах вбитих і поранених з російської сторони.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. How many Russian soldiers have been killed in Ukraine? The Economist. 10 July 2023. URL: <https://www.economist.com/graphic-detail/2023/07/10/how-many-russian-soldiers-have-been-killed-in-ukraine>
2. How many Russian soldiers have died in Ukraine? The Economist. 24 February 2024. URL: <https://www.economist.com/graphic-detail/2024/02/24/how-many-russian-soldiers-have-died-in-ukraine>
3. More than 20,000 Russian soldiers killed in five months in Ukraine, US says. The Guardian. 01 May 2023. URL: <https://www.theguardian.com/world/2023/may/01/more-than-20000-russian-soldiers-killed-in-five-months-in-ukraine-us-says>
4. Pentagon investigates reported leak of top-secret Ukraine documents. The Guardian. 07 April 2023. URL: <https://www.theguardian.com/world/2023/apr/07/pentagon-investigates-reported-leak-of-top-secret-ukraine-documents>
5. Sommerlad J. How many casualties has Russia suffered in Ukraine? The Independent. 11 August 2023. URL: <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/russia-ukraine-war-losses-update-b2391513.html>

КУЛЬТУРА, МЕТОДИКА НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Наталка Жмуд, Світлана Коломієць

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ОБРАЗ УКРАЇНСЬКОГО МІСТА У ТВОРЧОСТІ ІВАНА ФРАНКА

У статті йдеться про зображення соціокультурного образу українського міста другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в урбаністичній прозі Івана Франка та особливості висвітлення його складових.

Ключові слова: соціокультурний образ, українське місто, Іван Франко, урбаністична проза.

Natalka Zhmud, Svetlana Kolomyets

SOCIO-CULTURAL IMAGE OF THE UKRAINIAN CITY IN THE WORK OF IVAN FRANKO

The article deals with the depiction of the socio-cultural image of the Ukrainian city of the second half of the 19th and early 20th centuries. in the urbanistic prose of Ivan Franko and the peculiarities of highlighting its components.

Key words: sociocultural image, Ukrainian city, Ivan Franko, urban prose.

Урбанізаційні процеси на сьогодні перетворили місто на головного транслятора соціокультурних сенсів та цінностей. Тому для істориків стає актуальним вивчення становлення, розвиток та формування міського соціокультурного простору. Зокрема, посилення зацікавленості саме українськими містами ХІХ – початку ХХ ст. пояснюється інтенсивним періодом їхнього розвитку. Такі дослідження уможливають відстежувати особливості формування українських міст на тлі порівняння із європейськими містами доіндустріальної та індустріальної доби.

Актуалізація теми пов'язана також із поживанням інтересу до проблем соціальної історії, історії повсякдення, міської історії крізь призму антропологізації історії.

Під соціокультурним простором міста розуміється єдність культури та соціального середовища, що виникають у процесі діяльності людини.

Урбаністичний простір став об'єктом міждисциплінарного зацікавлення (історичний, антропологічний, культурологічний, соціологічний, архітектурний, природничо-географічний тощо). Тому

методологічний інструментарій представляє широкий арсенал принципів та методів дослідження: історико-культурний, який дозволяє відстежувати різні періоди містоформування; культурно-семантичний, що зосереджується на культурному предметно-просторовому міському середовищі; соціокультурний, який завдяки взаємозв'язку динаміки культури та соціуму найчастіше застосовується у наукових студіях як найбільш ефективний.

Одним із найважливіших джерел вивчення соціокультурного образу міста, але, на жаль, ще належно неоціненим, є урбаністична література. Вона присвячена місту як генератору історичного та цивілізаційного розвитку.

Розглядаючи тему міста в українській літературі, українська літературознавиця Соломія Павличко відзначила, що «місто не є просто темою, топосом чи типом пейзажу. Місто є символом певного типу свідомості як автора, так і його героя... В українській літературі з її закомплексованістю на народі, природній сільській людині, звернення до міста відбувалося особливо повільно й невпевнено. Мовно й соціально місто завжди було ворожим українцю» [1].

Тому саме у контексті перспективності вивчення українського міського соціокультурного простору крізь призму художніх творів звернемо увагу на урбаністичну прозу видатного представника вітчизняної літератури Івана Франка, який є одним із її основоположників.

На фоні змалювання історичного процесу зародження та формування промислових міст на заході України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Франко підкреслює глобальну роль і значення міста для розвитку людини, суспільства та України зокрема.

Автор не лише описує життя своїх героїв у містах, а й комплексно знайомить із містом: його інфраструктурою, культурним і природним ландшафтом, емоційно-психологічним кліматом тощо. Такий соціокультурний підхід дозволяє глибше та об'єктивніше зчитати складну міську структуру через специфіку її складових.

Так, Франкова міська проза дає багатий матеріал для студіювання топоніміки у різних її напрямках (ойконіми – назви населених місць, астіоніми – назви міст, гідроніми – назви річок, дрімоніми – назви лісів, ороніми – назви гір, урбаноніми – назви внутрішньоміських об'єктів, годоніми – назви вулиць, агороніми – назви площ, дромоніми – назви шляхів сполучення, макротопоніми – назви великих незаселених об'єктів тощо). Це уможливорює формувати складну карту маршрутів, яка охоплює не лише урбаністичні об'єкти, а й елементи іншого порядку (назви сіл, держав, природних об'єктів тощо).

Використання мікротопонімів – назви міських районів (Волонянка, Лан, Новий Світ, Кульпарків), шляхів (Губицький гостинець, самбірський, стрийський, трускавецький тракти), громадських закладів (гостиниця Кирницького, склеп Баєра, цукерня Височанського) уможливили відтворити місцевий колорит та представити

правдоподібність «універсальних людських типів» та «універсальних морально-етичних проблем» в їхньому природному середовищі [2].

Крізь вимір інфернальної символіки міських топосів (в'язниці, печери, могили, кладовища, закутки тощо) Франко торкається й характеристики маргінальних груп (жебраки, кримінальні елементи, повії тощо) [3].

Саме у соціокультурному розрізі крізь авторську концепцію «цілого чоловіка» він розгортає проблему «свого»/«чужого», демонструючи різні контексти взаємодії: «село-місто», «провінція-центр», «уява-реальність», «перспективи-безвихідь» тощо (повісті «Для домашнього вогнища», «Лель та Полель»).

В площині опозиції «природне-штучне» І. Франко інтерпретує місто у подвійній конотації: і як простір раціонального способу життя, і водночас як місце перекручування природного порядку.

Крізь призму різних етапів ініціації автор аналізує особливості адаптації персонажів. Він показує місто як саме такий соціокультурний простір, де починаються глибокі внутрішні зміни особистості, виразняється конфлікт індивідуального та колективного через розкриття таких психологічних маркерів як самотність, ізольованість, відчуженість. Адже напруженість соціального життя ускладнює самоідентифікацію і визначення своєї ніші. Тому Франко наголошує на дієвих механізмах соціалізації та енкультурації (входження індивіда в чужий для неї культурний простір), спрямованих не скільки завойовувати, стільки освоювати простір [4].

Відтворюючи місто другої половини ХІХ – початку ХХ ст., автор, передусім, характеризує його як середовище соціально-політичних, економічних та культурних змін, що відбувалися в тогочасному суспільстві. З одного боку, уособлюючи основи державності (суди, адміністративні структури управління тощо), він підкреслює, що в місті зростають такі явища як протекціонізм, популізм, хабарництво тощо.

Крізь призму цих змін Франко виразняє зміни соціальної ролі найнижчих верств населення. Адже для одних місто стає пеклом, для інших – можливістю ще більше збагатитися. На паралелі «місто»/«село» змальовано ще більш жалюгідніше, у порівнянні із робітниками, становище малоосвіченого, забобонного селянства, практично приреченого на злиденне існування.

В контексті висвітлення протистояння соціальних класів, знедолених робітників та новоспечених буржуа (повість «Борислав сміється»), прозаїк знайомить також із особливостями життєдіяльності міських професійних субкультур [5].

Змальовуючи образ нового міста, Франко при цьому підкреслює специфіку галицьких міст, які у порівнянні із іншими європейськими містами «жили ще переважно патріархальним життям» (роман «Перехресні стежки») [6, с. 9]. Тому менталітет та світогляд більшості містян суттєво не відрізнявся від селянського. Міські мешканці

переважно займались сільським господарством, а міста виконували змішані функції – аграрно-індустріальні та аграрні.

Висвітлюючи соціально-психологічні проблеми міста, І. Франко актуалізує етнокультурні і релігійно-конфесійні теми.

Франко у своїй власній позиції демонстрував людиноцентричне бачення етнічного «іншого», зазначаючи з цього приводу: «...у своїх оповіданнях і поезіях я дуже часто виводив жидівські типи і зотягав жидівських мелодій, і зате стягнув на себе з боку деяких жидів закиди антисемітизму, а з боку деяких своїх земляків закиди філосемітизму. На всі ці закиди міг я тільки одно відповісти, що я тільки це й так змалював, що я бачив і пережив і як я розумів, і що я завжди старався в жидові, так само, як у змалюваному мною українцеві, полякові, циганові, бачити й малювати людину і тільки людину» [7, с. 1440].

Але у своїх творах висвітлював реалії. Сприйняття етнічних стереотипів ґрунтувалися переважно на традиційному народному протиставленні «свій – чужий». Стереотипні уявлення українців базувалися на амбівалентному образі «чужого», який поєднував негативні і позитивні ознаки.

Найбільш ґрунтовно й багатоаспектно відображено етнотип єврея (ксеноетнонім «жид»), адже вони були на той час однією із найдавніших та доволі впливових етнічних меншин саме в містах, тим паче на Галичині. Зазвичай, євреї у містах та містечках були торговцями, крамарями, орендарями, лихварями. Вони наділені переважно негативними рисами характеру: схильність до обману, корисливість, хитрість. «Чужість» по відношенню до євреїв проявлялася і в релігійній відмінності.

Одним із етнічно «чужих» співмешканців були роми (ксеноетнонім «цигани»). Негативне ставлення до них пов'язані з ремеслом, характером та поведінкою: здатністю до злочинства, обману та шахрайства, хитрістю, лінню.

Поляків українці називали «ляхами» або «мазурами». «Лях» вживалося переважно на адресу вищих верств, які, зазвичай, були власниками різного бізнесу і притісняли українців. Їх наділяли такими негативними конотаціями як норовливі, капризні, зрадливі, підступні. «Мазурами» називали польських колоністів, які найчастіше були з колишніх селян і належали до нижчих верств містян.

У зіставленні з іншими етносами стереотип росіянина (ксеноетнонім «москалі») на Галичині закономірно представлений найменше. Етнорозмежувальними маркерами передусім слугувала мова, релігійний аспект та вади характеру. Їх знали переважно як вояків.

При конструюванні соціокультурного образу міста Іван Франко торкається також ґендерної тематики. Зокрема, висвітлено його погляди на маскуліність, яка зазнала кризи саме у міському просторі.

У своїх творах Франко виразно окреслив її передумови: криза патріархального шлюбу та інституції сім'ї, спричинена змінами в

традиційному сімейному устрої і системі відносин між подружжям; механізація праці на фабриках і мануфактурах та виконання монотонної роботи в конторі з її рутинними й одноманітними функціями, які позбавили чоловіків можливості проявити свої традиційні риси.

Ще однією причиною «маскулінної кризи», на думку Франка, став новий тип жінок, що виявився загрозою для звичної різниці між статями. Йдеться про фатальну жінку та жінку-емансипантку, які найвиразніше представлені у міському соціокультурному просторі.

Емансипація жінки та її поступова інтеграція у виробничі відносини також порушили традиційний сімейний уклад. А складні економічні умови спричинили до масового чоловічого алкоголізму.

В контексті маскулінного дискурсу І. Франко розглядав і питання влади у різних виявах: над собою, над жінкою, у виробничих відносинах тощо.

Поява типів «нового чоловіка» та «нової жінки», відмінних від попередньої літературної традиції дискурсів маскулінності і фемінності, пов'язані не з ідеалізованими образами чоловіка та жінки, а з відображенням різноманіття стратифікаційної структури суспільства [8, с. 137, 144].

Отже, саме соціокультурна оптика дозволила І. Франкові говорити про місто як перманентно динамічний простір, який змінюється і розвивається разом із суспільством. Саме місто, на його думку, втілює причинно-наслідкові чинники розвитку людини.

Цінним є також те, що крізь соціокультурну призму письменник показав специфіку галицьких міст, які все ж відзначалися низьким рівнем індустріалізації навіть за центрально- і східноєвропейськими стандартами: Борислава (оповідання «Ріпник», «На роботі», «Слимак», «Яць Зелепуга», «Полуйка», «Вівчар»; повістка «Навернений грішник»; повість «Воа constrictor»; повість «Борислав сміється»), Дрогобича (оповідання «Злісний Сидір», «Schönschreiben», «Отець-гуморист», «Батьківщина», «На дні», «Пироги з черницями»; нариси «У столярні» та «Гірчичне зерно»), Тернополя (оповідання «Між добрими людьми», «Свинська конституція», «На дні», «Місія», «Чума», «Вільгельм Телль»), Львова (оповідання «Молода Русь», «Звичайний чоловік», «Яндруси», «Панталаха», «Маніпулянтка», «До світла!», «Odi profanum vulgus», «Історія одної конфіскати», «В тюремнім шпиталі», «Гриць і панич», «Герой поневолі», «Батьківщина», «Хома з серцем і Хома без серця»; повісті та романи «Івась Новітний», «Лель і Полель», «Для домашнього огнища», «Сойчине крило»), Перемишля (оповідання «Борис Граб», «Між добрими людьми»; роман «Не спитавши броду») тощо.

Він презентував якісно новий тип українця – не лише селянина, а й містянина із специфічними світоглядно-поведінковими стратегіями, відмінними від селянської ментальності. Франко застосовує в наративі про місто методологічно нову стилістику, де головним вже є не стільки

опис дій героїв, скільки пояснення мотивації поведінки і вчинків, що дозволило зчитувати його соціокультурний образ, відчувати «дух» міста та діагностувати його проблеми. Наприклад, на повільному зближенні міста й села як двох протилежних цивілізаційних систем. А на тлі бездержавності України це досить тривалий час утворювало стійку зону відчуження, що й стало, до слова, однією із причин успішності сталінської політики колективізації, яка зіграла на посиленні протиріччя між селянством та робітничим класом.

Концептуально дуже цінним для формування українського національного нарративу є те, що Франко крізь міську проблематику вивів візію українського етносу за фольклорно-етнографічні рамки, спрямував її у націєтворчий дискурс, інтегруючи українську культуру в європейський контекст. Бо обриси модерної України безпосередньо пов'язані з урбанізаційними процесами, які багато в чому визначили розвиток України до теперішнього часу. А піднесення великих міст, які заявили про себе як про адміністративно-культурні, промислові, торгівельно-економічні центри, припадає якраз на другу половину XIX – початок XX сторіччя,

Отже, вагомий внесок Івана Франка в розвиток урбаністичних студій, передусім, полягає в тому, що він показав якісно новий образ українського міста другої половини XIX – початку XX ст. як гетерогенного соціокультурного простору із швидкими соціально-політичними, економічними та культурними змінами на тлі загальної урбанізації українського суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Українська урбаністична література: еволюція, проблематика, поетика. Рекомендаційний бібліографічний список літератури / Укладач: О. А. Дікунова, зав. інформаційно-бібліографічного відділу. Кривий Ріг, 2016. 9 с. / URL: https://kdpu-library.ucoz.ru/Librarydocument/Bibl_spiski/urbanistichna_proza.pdf
2. Ватульєва А. Урбаністична проблематика в творчості Івана Франка. *Волинь - Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем*. 2006. № 15. С. 129-132. / URL: http://eprints.zu.edu.ua/15005/1/%D0%9E%D0%B1%D1%8A%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D1%91%D0%BD%D0%BD%D1%8B%D0%B9_%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82.pdf
3. Матвєєва Т.С. Інфернальна символіка міського простору (на матеріалі української романістики другої половини XIX ст.). *Актуальні проблеми слов'янської філології*. 2010. Випуск XXIII. Частина 1. С. 239-248. / URL: http://obrii.org.ua/usec/storage/article/Ohulchanska_2021_143.pdf
4. Калиняк М. Урбаністична топоніміка франкової прози: трансформація реального топосу в художній. *Українське літературознавство*. 2014. Випуск 78. С. 69–76. / URL: <file:///D:/Downloads/6778-Article%20Text-13653-1-10-20161117.pdf>
5. Огульчинська О. А. Поетикальні вектори романів Еміля Золя «Жерміналь» і Івана Франка «Борислав сміється». *Українські студії в європейському контексті*. 2021. №3. С. 142-145. / URL: http://obrii.org.ua/usec/storage/article/Ohulchanska_2021_143.pdf

6. Франко І. Я. Зібрання творів: у 50 т. / Іван Франко. К. : Наук. думка, 1976. Т. 22: Повісті та оповідання (1904–1913). 1979. 519 с.
7. Шума Л. Етнічні стереотипи в науковій рецепції Івана Франка. *Народознавчі зошити*. 2017. № 6 (138). С. 1439-1445. / URL: <https://nz.lviv.ua/archiv/2017-6/18.pdf>
8. Шмега К. Діапазон гендерних зацікавлень Івана Франка: особистий досвід і творча рефлексія. *Українське літературознавство*. 2018. Випуск 83. С. 137–146. / URL: <http://institutes.lnu.edu.ua/franko/wp-content/uploads/sites/7/2020/01/literaturoznavsno-83-1-137-146.pdf>
9. Фоменко В. Г. Українська урбаністична проза ХХ століття: еволюція, проблематика, поетика. Дис. ... д-ра філол. наук. Луганськ, 2008. 378 с.
10. Фицик І.Д. Культурний простір російського міста ХІХ ст. як об'єкт пізнання. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2021. Том 32 (71) № 2 С. 138-144. / URL: https://www.hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2021/2_2021/21.pdf
11. Гребеньова В., Жмуд Н., Коляструк О., Войнаовський А. Соціокультурна ідентичність вінницької області як складова культурного ландшафту краю (за результатами польових досліджень) // *Revista de Etnologie și Culturologie*. Вип.30.С.78-87.

Тетяна Пірус

З ІСТОРІЇ СЕЛА РАХНИ ЛІСОВІ ТУЛЬЧИНСЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ: МАЛОВІДОМИЙ ГОЛОД У 1925 Р.

У статті розкриваються та аналізуються архівні документи та матеріали, що дають підстави стверджувати про голод у селі Рахни-Лісові у 1925 році, який був спричинений частково природними умовами та насильницькою політикою совєтської влади.

Ключові слова: голод, Рахни-Лісові, селянство.

Tetiana Pirus

FROM THE HISTORY OF RAKHNY-LISOVI VILLAGE OF TYLCHYN DISTRICT OF VINNYTSIA REGION: THE OBSCURE FAMINE OF 1925

The article discloses and analyses archival documents and materials that create grounds for allegation of a famine in Rakhny-Lisovi village in 1925 caused partially by natural conditions and exstortionate politics of the soviet authorities.

Key words: famine, RakhnyLisovi, peasantry.

Вперше про невідомий голод на Поділлі у 1925 році написав історик, професор ВДПУ ім. М. Коцюбинського Ілля Гаврилович Шульга. У його дослідженні «Голод на Поділлі» подано важливу інформацію про закриті архівні матеріали 20-40-х років, у яких висвітлена вся трагедія подільського селянства. Автор книги, на підставі аналізу багатьох архівних документів, зробив висновки: «...в

1925 р. голод охопив усю територію Поділля. Таких страшних наслідків, як в 1933 р., не було. Проте зафіксовані випадки опухання і смерті серед незаможників. Прийшов він також у колгоспи, комуни, де, як стверджували документи, «господарство ведеться кепсько, без всякого ладу і сівозміни» [1, с. 24]. За висновками професора Шульги І. Г.: «Голод 1925 р. виник на Поділлі не тільки внаслідок стихійного лиха – посухи. Його спричинила і насильницька політика влади» [2, с. 26].

І. П. Гуменюк, архівіст І категорії відділу інформації і використання документів Державного архіву Вінницької області висвітлює у своїй статті маловідомий голод на півдні Вінниччини та визначає його хронологічні рамки як 1925-1926 рр. [3].

Метою нашого дослідження є вивчення питання наявності голоду в селі Рахни-Лісові Тульчинського району у 1925 році.

Сьогодні про голод у селі Рахни-Лісові у 1925 році не залишилось записаних свідчень. Чи збережена історична пам'ять для нащадків про голодомор у 1932-1933 рр. та повоєнний голод 1947 року? На даний час у селі відсутні пам'ятні знаки у тих місцях, де були масові поховання померлих підчас голодомору 1932-1933 років. На жаль, переважна більшість тих, хто помер у ті страшні часи, залишились безіменними. Не згадується село Рахни-Лісові у Національній книзі пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 р. в Україні [3]. На думку автора, замовчування наслідків Голодомору у Рахнах-Лісових та відсутність пам'ятних знаків у місцях масових поховань рахнян є свідомими діями влади проти місцевого населення, яке чинило їй спротив у 20-30 рр. минулого століття.

Одним із таких рахнян був Черногуз Леонтій Сергійович – повстанський отаман, уродженець села Рахни-Лісові (тепер - Тульчинського району Вінницької області). Його повстанський загін утворився влітку 1920 року, а чисельність на початок лютого 1921 р. складала 25-30 кінних (за іншими даними – 60), при 2 кулеметах. Загін переховувався в лісах на межі Брацлавського та Ямпільського повітів. Отаман Черногуз був убитий біля залізничної станції Рахни-Лісові співробітником ЧК 10.02.1921 р. [4, с. 190].

Влада дуже швидко помстилась місцевому населенню за підтримку загону Черногуза. У квітні 1921 р. у доповідній записці до Подільського губвиконкому село Рахни-Лісові було оголошено «красным» - «за выполнение разверстки свыше 100%» [5, арк. 135]. Скільки відсотків понад норму було відібрано у селян, у записці не вказано.

Після встановлення радянської влади у селі, з грудня 1920 року почав функціонувати дитячий притулок. А вже у 1923 р. у ньому було 42 дитини, яких привезли до Рахнів-Лісових із голодних районів Казанської губернії (25 дітей), Царицина та Царицинської губернії (7 дітей), Донської області (3 дітей), Тамбовської губернії (1 дитина), Самарської губернії (1 дитина), Одеси (1 дитина), Гродненської

губернії (1 дитина), не встановлено (1 дитина). Лише двоє дітей, які на той час проживали у притулку, були із однієї сім'ї із Рахнів-Лісових [6, с. 120-123].

Упродовж наступних чотирьох років економічне становище селян лише погіршувалось. Про складну ситуацію в Рахнах-Лісових свідчить допис «Біженці», який був надрукований у щоденній газеті Вінницького Подільського Губкому КП(б)У, Губвиконкому та Губпрофради «Вінницький край» 30 січня 1925 року. (Поруч із дописом - малюнок хати із вивіскою «К.Н.С.», із якої втікає чоловік – прим. авт.): «Краще б їх назвали «втікачі», бо один за одним із села втікають. Взагалі, ця історія темна й незрозуміла.

Обрали незаможники в Рахнах-Лісових (Тульчинського окр.) голову. Як він там справлявся, чи добре, чи зле – сількор Тягнирядно не пише, але пише, що побув цей голова трохи та й втік.

Обрали другого. Казали про нього, що людина гарна й працююча. Може й справді так, але з діла переконатись ніяк не можна, бо й цей втік.

Обрали третього. Але хто може бути певним, що й цей не втіче? Хіба приставити до нього двох вартових? Голова лягає спати – й вони коло нього, голова пішов за клуню – й вони за ним. Спосіб вірний, тільки мороки багато». [7]

Сьогодні у селі немає корінних мешканців, які були свідками голоду і голодомору. Залишають земний світ жителі села, які почули про голод у Рахнах-Лісових від своїх рідних, близьких, сусідів, односельців. У 2023 році у селі Рахни-Лісові проживало 4900 осіб. Переважна більшість із них сьогодні – це вихідці із сусідніх сіл, областей України чи колишнього СРСР. У селі проживали особи, кого дітьми переселили до Рахнів-Лісових у 1921 році із Казанської та інших губернії під час голоду у Поволжі. Проживають у селі нащадки тих уродженців Росії - російськомовних військовослужбовців із розташованої у селі військової частини, хто одружився із рахнянками у післявоєнний період. Для більшості із них історія села невідома чи маловідома [8].

У книзі «Рахни-Лісові – яблунева перлина Поділля» про голод 1925 року є лише одне речення: « ... голод 1925 року (маловідомий дотепер), викликаний неурожаєм та надмірним оподаткуванням селянства, у Рахнах-Лісових, залишив по собі певний слід» [9, с. 128].

Водночас у Державному архіві Вінницької області зберігаються документи – протоколи засідань президії Подгубвиконкому, об'єднаних нарад членів окружного, райвиконкомів, доповіді Тульчинського окружного виконавчого комітету – і вони свідчать про голод у окрузі у 1925 році. Документи охоплюють період з 13 травня 1925 року по 5 серпня 1925 року. У протоколі розширеної наради членів ОВК, голів РВК та адміністраторів цукроварень Тульчинської округи від 14 травня 1925 р. є констатація того, що недоїдання в окрузі прийняло гострий характер [10, арк. 36]. У документі Тульчинського ОВК із позначкою

«пильно/ таємно» до Губвиконкому від 18 травня 1925 р. зазначено: «... в круглих цифрах кількість недоїдаючих дітей 40.000 та на кожну дитину 8 копійок в день, сума необхідна в місяць буде складати в 96.000 карбованців. Приймаючи на увагу, що зазначена сума при наших економічних умовах з'являється дуже тяжкою, та до того ж існування харчевень необхідно не на один місяць, а мінімум на 1-1/2-2 місяці, то навіть коли обмежитись витратою на 50% - то окрвиконкому все ж таке необхідно асигнувати 72.000. ... Торкаючись, хоча б часткової допомоги недоїдачому дорослому населенню, якого нараховується 60.000 чоловік, то ОВК знаходить необхідним клопотати про терміновий відпуск кредиту з розрахунку 1 пуда на чоловіка на місяць, що складає 60.000 пудів зерна або 150.000 карбованців» [11, арк. 39].

У документах за травень 1925 року ще наявні повідомлення про «недоїдання населення» Шпиківського району. Важлива інформація знаходиться у розгорнутій відомості Шпиківського райвиконкому (19 позицій) по стану на 14 травня 1925 р. У ній наведені дані про ситуацію в 11 селах району, зокрема у Рахнах-Лісових. На 14 травня 1925 р. у Рахнах- Лісових було 973 двори, де проживало 4100 осіб. Недоїдання було зафіксовано у 389 сім'ях, що нараховували 1640 осіб. А саме: кількість дітей із них – 376 (у віці до 3-х років), 321 (у віці від 3-х до 12 років), працездатних дорослих осіб чоловічої статі – 323, непрацездатних дорослих осіб чоловічої статі – 49; працездатних дорослих осіб жіночої статі – 457, непрацездатних дорослих осіб жіночої статі – 14. В окремій графі вказано, що 150 сімей селян, які недоїдають, проводять посівну буряків для цукрових заводів. Не зафіксовано інших побічних заробітків, окрім «поденної роботи». Серед інших даних – запис «Закабальовання 25%, розвинено крадіжки, розвинено жебрацтво. Запис в останній графі таблиці про закабальовання – найвищий показник серед 11 населених пунктів Шпиківського району. Серед усіх сіл району найбільше недоїдаючих було у Рахнах-Лісових – 1640 осіб [12, арк. 33].

У протоколах має місце констатація: «Відсутність коштів не дала змоги допомогти дорослому недоїдаючому населенню, хоча в цьому була надзвичайна потреба». Однак, згодом збільшується кількість документів, які свідчать: «Зараз стан недоїдання в окрузі стоїть надзвичайно гостро, як серед дорослого, так і серед дитячого населення. Недоїдання фактично переходить в голодування... В деяких районах населення вже їсть макух, траву та коріння. Маються опухання від голоду» [13, арк. 122].

На травень 1925 року у документах зафіксовано «недоїдання» у селах Попелівка (281 дитина) та Следі (200 дітей). 6 червня Шпиківський райвиконком (таємно) повідомляв до окрвиконкому (м. Тульчин): «В Шпиківському районі відкрито харчові дитячі пункти в селах Попелівка (на 100 дітей) і в с. Следях (на 100 дітей). Ці села

віднесено до категорії найбільш недоїдаючих. Степень недоїдання 60%. Настрій сумний» [13, арк. 97].

Про перебування дітей рахнян у місцевому притулку в голодний 1925 р. відомостей немає. Немає також даних про відкриття у селі дитячого харчового пункту, якого дуже потребували, згідно офіційних даних, 697 дітей у Рахнах-Лісових. Ймовірно, що советська влада вирішила помститися родинам селян, які чинили їй спротив у 1920-1921 рр.

Влітку 1925 року у документах дедалі частіше з'являється термін «голод». До редакції газети «Червоний край» (у період від 20 червня по 5 липня 1925 року) надійшли два дописи про реальний стан у сусідньому із Рахнами-Лісовими селі Винокурня. Із першого допису: «Голодуюче населення почало було жати зелене жито, яке після примушено було викидати, як зовсім негоже. Живуть за бур'яном, ягідьми та суницями. Умови сприятливі для поширення ріжних хвороб. с. Винокурня, Тульчинськ. Окр. сількор Майданюк. Згідно: Інформстат». У другому дописі подано інформацію про загострення ситуації у с. Винокурня: «Приватні крамарі вимагають за хліб неймовірні ціни. До останнього селянство ставиться вороже. Ходять чутки, що щоб держава видала закона про заборону приватним крамарам скупівлі хліба. Цими чутками село. с. Винокурня, Тульчинськ, окр. сількор Майданюк. Згідно: інформстат» [14, арк. 154.]

Із березня 1925 року з великими труднощами проводилась робота по землевпорядкуванню. Про це відомо із заяви до заврайземлеуправління Шпиківського РВК. [15, арк. 114]. Ця робота була перервана голодом, масштаби якого зростали щомісяця. Селяни потрапили в кабальні умови: вони змушені були продавати робочу худобу, насіння для посівів, щоб хоч якось вижити. На роботу в цукроварні брали переважно недоїдаюче населення. Але на початку та упродовж 1926 р. до питання про землевпорядкування повернулись знову, про що свідчать протоколи засідань (і витяги з них) райземвідділу. На 19 травня 1926 року у Рахнах-Лісових було обліковано 1079,01 десятини землі (924,24 десятини орної землі та 154,77 десятини – садибної) [16, арк. 91зв.]. Перепис господарів та членів їх сім'ї у селі передбачав не лише кількість осіб. У ньому також була введена графа про наявність орної та садибної землі, якою володів господар. Серед господарів – «голова двору» – названі: господарі – чоловіки; господарі – жінки; сини, які жили з мамою. Метою дій влади було негайне оподаткування наявної землі у кожній селянській сім'ї. Продовження землевпорядкування у Рахнах-Лісових спричинило чимало спірних питань. Про це свідчать матеріали Шпиківської районної судово-земельної комісії [17].

Наслідки голоду 1925 року у селі стали дуже помітними вже наступного року. За даними перепису населення 1926 р., у Рахнах-Лісових зафіксовано зменшення кількості населення із 4100 до 3738 осіб, а також зменшення кількості дворів – із 973 до 933 [18, с. 80].

Таким чином, виявлені на даний час архівні документи дають підстави зробити висновок, що у 1925 році у Рахнах-Лісових був голод. Він став зброєю, яку советська влада спрямувала проти селян, щоб знищити непокірних та встановити свою диктатуру. Голод 1925 р. передував голодомору у Рахнах-Лісових, який розпочався через сім років.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Шульга І. Г. Голод на Поділлі. Вінниця: Континент-ПРИМ. 1993. 224 с.
2. Там само, с. 26.
3. Гуменюк І. Маловідомий голод 1925-1926 рр. на півдні Вінниччини (за матеріалами Державного архіву Вінницької області) // Вінниччина: минуле та сьогодні. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXXV Вінницької Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. 10 листопада 2023 р. / ред. кол.: Ю. А. Зінко (відп. Редактор), С. Ю. Юзвак, В. О. Гребеньова (відп. секр.) та ін. Вінниця, 2023. С. 75-79.
4. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр. в Україні. Вінницька область / Обласна редколегія: голова Л. М. Спірідонова, заступники голови: В. П. Лациба, С. С. Нешик та ін. Автори-упорядники: В. П. Лациба (керівник), В. В. Вижга, П. М. Кравченко, І. П. Мельничук, В. І. Петренко, Р. Ю. Подкур. Вінниця: ДП «ДФК», 2008. 1314 с.
5. Завальнюк К. В. Провісники волі. Науково-довідкове видання. Літин: Видавець «Літинська райдрукарня», 2005. 352 с.
6. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО), Ф. Р-925, оп. 8, спр. 56.
7. Нагребецький А. Н. Рахни-Лісові – Яблунова перлина Поділля. Вінниця : ПП Балюк І.Б, 2014. 512 с.
8. Газета «Червоний край», 30 січня 1925 року.
9. Запис автора 17 вересня 2004 р. від Пірус Марії Макарівни, 1932 р. н., уродженки села Рахни-Лісові Тульчинського району Вінницької області.
10. Нагребецький А. Н. Рахни-Лісові – Яблунова перлина Поділля. – Вінниця: ПП Балюк І.Б, 2014. 512 с.
11. ДАВіО, Ф. Р-93, оп. 1, спр. 321.
12. Там само.
13. Там само.
14. Там само.
15. Там само.
16. Там само.
17. ДАВіО, Ф. Р-2232, оп. 9, спр. 6.
18. ДАВіО, Ф. Р-2236, оп. 2, спр. 6.
19. ДАВіО, Ф. Р-2231, оп. 2.

Анатолій Войнаровський, Ілля Ковальов

РОЗБУДОВА СИСТЕМИ АДМІНІСТРАТИВНОГО УПРАВЛІННЯ З ПОЧАТКОМ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті здійснено аналіз розбудови системи адміністративного управління німецької окупаційної влади з використанням ресурсів місцевої української влади. Здійснено розгляд взаємовідносин між окупаційним апаратом райхскомісаріату «Україна» та місцевими органами влади.

Ключові слова: окупація, адміністративний устрій, райхскомісаріат «Україна», Вінницька область, місцеве самоврядування.

Anatoly Voinarovskiy, Ilya Kovalev

DEVELOPMENT OF THE SYSTEM OF ADMINISTRATIVE MANAGEMENT WITH THE BEGINNING OF THE NAZI OCCUPATION OF VINNYTSIA REGION

The article analyzes the development of the administrative management system of the German occupation authorities using the resources of the local Ukrainian authorities. The relationship between the occupation apparatus of the Reich Commissariat «Ukraine» and local authorities was examined.

Key words: occupation, administrative system, reichskommissariat «Ukraine», Vinnytsia region, local self-government.

Проблеми історії життя Вінниччини в період Другої світової війни були настільки потужно фальсифіковані в історіографії, що лише упродовж останнього десятиріччя історики намагаються належно вивчити дану тему. Одним з таких етапів були роки перебування частини Вінниччини у складі райхскомісаріату «Україна» (далі – РКУ), де окупаційним режимом намагався створити ефективну систему адміністративного управління з метою отримання максимальної вигоди.

У сучасній історіографії варто відзначити загальні праці колективу авторів Інституту історії України НАН України. Зокрема видано кілька тематичних монографій, де досить ґрунтовно здійснено дослідження ідеологічних дискусій та постановки питання про практику вирішення управління окупованими територіями. Автори наголошують, що, опинившись у центрі світового глобального конфлікту, українське суспільство впродовж більш як двох років залишалось об'єктом нещадної колоніальної експлуатації з боку Третього Райху, котра передбачала ліквідацію будь-яких ознак державності, руйнування

усталених форм соціального життя, винищення окремих етнічних та соціальних категорій населення, хижацьке використання ресурсів окупованої країни для ведення війни та підготовку «життєвого простору» для німецького народу [1; 2]. Втім у монографії зазначено і дискусійне питання, яке вимагає відповіді, чи була це суцільна окупація, чи мала місце діяльність органів місцевого самоврядування.

Важливим аспектом у формуванні окупаційної влади є тема колабораціонізму. У монографії В. Шайкан йдеться не про «героїчну боротьбу» з окупантом, а про співпрацю з ним, про типові й особливі мотиви та вияви цього явища. Осмислюючи складне суспільне становище за умов окупації та ретельно класифікуючи колабораціонізм (побутовий, військовий, економічний, культурний, адміністративний, індивідуально-політичний), типологізуючи різні його вияви залежно від характеру окупаційного режиму та всіляких ментальних і морально-психологічних чинників, авторка намагається накреслити вододіл між добровільною та примусовою співпрацею населення з окупантами, показує різні моделі групової та індивідуальної поведінки [3]. Колабораціонізм постає, з одного боку як продукт цілеспрямованого застосування тиску, зокрема й виразно брутального, а з іншого – як реакція на довоєнну політику радянської влади та на провал в 1941 році радянської воєнної доктрини, яка обіцяла, що Червона армія в разі нападу на СРСР негайно відкине ворога за кордони держави й розіб'є на його території.

Питання колабораціонізму, його поняття, ознаки та види, межі юридичної відповідальності колаборантів тощо набувають особливої значущості в Україні, їх ґрунтовно розглянуто у праці О. Каліщук[4]. Особливу увагу дослідниця приділяє правовим аспектам та здійснює порівняльний аналіз доби Другої світової війни та сучасної російсько-української війни.

Указ Гітлера про створення райхскомісаріату «Україна» з'явився 20 серпня 1941 р. Спочатку територія РКУ, передана цивільній німецькій адміністрації 28-29 серпня, була незначною. Надалі, з окупацією всієї території України, її межі розширилися. Якщо в серпні 1941 р. РКУ охоплював 71 тис. км², то в жовтні — 176 тис. км², 16 листопада — 235 тис. км². На початок 1943 р. його площа становила 339 тис. км², тут мешкало 16,9 млн. осіб [1, с. 312].

У серпні 1941 р. були підготовлені загальні директиви Райхсміністерства східних областей про адміністративний поділ окупованих областей України, якими визначалися кордони РКУ. Автори документа передбачали створення 7 генеральних округ: «Волинь», «Житомир», «Київ», «Миколаїв», «Таврія», «Чернігів» [1, с. 367].

Генеральні округи поділялися на 114 округів, що, у свою чергу, склалися з 434 районів за довоєнним радянським територіально-адміністративним поділом. Кожен із них мав площу 250-400 тис. га й налічував 150-250 тис. населення. Крім того, виокремлювалися 5 округ

міського типу, якими управляли штадткомісаріати на чолі з генерал-комісарами, — Київ, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кривий Ріг, Кам'янське. Меншими містами керували штадткомісари, а невеликими (всього їх налічувалося 25) — ортскомісари [2, с. 52].

Центральний апарат РКУ мав таку структуру. Райхскомісару безпосередньо підлягали його заступник, референт, ад'ютант, начальник інформаційної служби, приват-канцелярія. При апараті перебували постійно відряджені вищий начальник СС та поліції, зв'язків, офіцер військового командування, уповноважені з закордонних справ, пошти та залізниць, моторизована рота. Конституювання центрального адміністративного апарату РКУ віддзеркалювало структуру міністерства окупованих східних областей і базувалося на 4 головних управліннях — центральному, політичному, господарському й технічному. Головне управління очолював фон Ведельштадт, його заступником був призначений Даргель (на нього покладалося керівництво всіма адміністративними структурами). Центральним бюро керував Клебановський, персональним відділом — фон дер Грьобен, організаційним — фон Ведельштадт, житловим та фінансовим — Шайбарт. Даргель стояв також на чолі політичного управління, в якому діяли відділи політики (Бальтцо), праці та соціальної політики (Шрайберг), адміністрування (Віттке), охорони здоров'я, ветеринарії (Шварц) фінансів (Гоель), науки й культури (Бальтцо), соціального захисту й допомоги (Брандт) [2, с. 63].

У складі господарського управління функціонували відділи промисловості (Йонас), харчування й сільського господарства (Корнер), лісозаготівель і полювання (Вахгольц), ціноутворення (Шутц), банків та грошей (Радевальд), обігових коштів та валютної політики (Грюнберг), установ і права (Вальтер) [1, с. 369].

Вінницька міська управа складалася з головного управління (2 працівники — староста міста та його заступник), загального відділу (секретаріат — 14 працівників, нотаріального бюро — 2), культурно-шкільного відділу (5 працівників), медично-санітарного відділу (8 осіб), відділу соціального забезпечення (7 працівників), відділу торгівлі й постачання (7 працівників), відділу міського господарства (група промислових підприємств, група комунальних підприємств, земельна група, група благоустрою, група бухгалтерії. У відділі працювало 19 осіб, паспортно-реєстраційного бюро (7 працівників), господарчої групи (домоуправління) з 11 працівниками. Організаційна структура міської управи була дещо доопрацьована і з 5 травня 1942 р., після погодження з міським комісаром, з'явилися житловий та фінансовий відділи з бюджетним та податковим підвідділами. Земельна група перейшла до структури відділу міського господарства. До складу житлового відділу входив госпрозрахунковий підрозділ — будівельна контора. До складу медико-санітарного відділу включили ветеринарну інспекцію. Паспортно-реєстраційний відділ увійшов як паспортний

підвідділ до складу загального відділу. Усього станом на 1 травня 1942 р. у складі Вінницької міської управи працювало 406 осіб, із яких в апараті налічувалося 145 осіб [5].

Робочий час у багатьох місцевих органах влади РКУ тривав близько 10 годин. Так, робочий день працівників тимчасового самоврядування Вінниці тривав із 7-ої до 18 години, з перервою на 1 годину. Працівників, які порушували трудову дисципліну, попередили про санкції – штраф та звільнення з роботи. Відповідальність за порушення трудової дисципліни покладалася на керівників відділів та служб[1, с. 82].

Керівники та співробітники управ одержували грошову винагороду й харчові картки, що давало їм можливість утримувати свої родини. Так, у складі Вінницької обласної управи станом на 29 листопада 1941 р. працювало 242 особи, на утриманні в яких перебувало 745 осіб. Кожного тижня вони отримували 190-200 кг м'яса[6].

Відповідно до розпоряджень райхскомісара про порядок оплати праці в залежності від характеру роботи всі категорії працівників розподілялись на 8 тарифних груп.

До першої групи належали «наукові та технічні службовці» з закінченою вищою освітою, а також рівноцінні їм особи, які займали керівні посади та мали «особливі високоцінні досягнення». У розпорядженні наводились приклади: «Керівник Українського Управління при Обласному Комісарі», бургомістри великих міст (понад 20 000 мешканців), головні лікарі, головні аптекарі, керівники великих підприємств та інші.

До другої групи зараховувалися «наукові та технічні службовці» з закінченою вищою освітою, які займали посади керівників відділів в окружних управліннях, районні шефи, бургомістри середніх міст (від 10 000 до 20 000 мешканців), лікарі, педагогічний персонал закладів освіти.

Третю групу становили «наукові та технічні службовці з закінченою вищою освітою на посадах референтів», технічні службовці з середньою освітою, районні шефи, бургомістри малих міст (менш як 10000 мешканців), завідувачі аптек, учителі технічних шкіл.

Службовці, які займали «посади особливого значення», входили до четвертої групи. До них належали перекладачі, касири, фельдшери, зоотехніки, інспектори відділів.

До п'ятої групи входили службовці «з ґрунтовними спеціальними знаннями» в галузі управління (працівники реєстратур, завідувачі канцелярій, бухгалтери, перекладачі (для розмов), майстри, завідувачі магазинів.

Шоста група охоплювала службовців, які могли виконувати роботу зі «складання документів за наданими вказівками, ведення особливих картотек, бухгалтерських переказів, рахунків, наказів та письмових розпоряджень, чистових листів на німецькій мові». Це були

стенографісти, креслярі, машиністи, рахівники, виховательки дитячих садків.

До сьомої групи належали службовці з «постійною роботою в конторі, реєстратурі, касах, бухгалтерії, канцелярії. На них покладалися завдання з ведення «письмових щоденників, списків з визначенням змісту, простих картотек, контрольних списків, заповнення гербових паперів та складання статистичних циркулярів, завідування канцелярським устаткуванням, сортування листів».

Найнижчою за кваліфікацією визначалась восьма група службовців, які могли виконувати переважно «механічну роботу в конторі». До них належали посильні, прибиральники, тобто допоміжний персонал, необхідний у будь-якій установі чи організації[6].

Для всіх категорій службовців встановлювався відповідний рівень оплати праці. Перша категорія службовців отримувала 1200, друга – 950 і далі відповідно – 750, 600, 480, 400, 340 та 280 крб. на місяць. Ставки по заробітній платі для євреїв становили 80% від цих тарифів[6].

Ще одну категорію працівників установ РКУ становили сільські старости та секретарі сільських управ. Вони отримували відповідно 250-150 крб. та 200-120 крб. (у залежності від кількості населення). Тривалість робочого дня встановлювалась у 48 годин на тиждень. Було передбачено й додатковий робочий час, що сягав 54 годин на тиждень[7].

Керівництво району можна розглянути на прикладі структури Літинської районної управи. Районна Управа утворена 4 вересня 1941 р. станом на вересень 1941 р. укомплектовано наступні відділи: Адмінвідділ; Земельний; Відділ Освіти; Відділ Забезпечення; Торговельно-Промисловий відділ; Фінансовий відділ; Шляховий відділ; Відділ охорони здоров'я; Відділ зв'язку. Відділи укомплектовані робітниками, які потрібні на сьогоднішній день. Старости громад настановлені по всіх селах, також утворено Міліцію по селах і в місті. Склад Міліції по селах і в місті дорівнює 215 осіб. Випадків порушення порядку та грабінництва не було. Всі вимоги німецьких військових частин, як в справі постачання та іншому, повністю задовольнялися[7].

Окремо було утворено сільськогосподарські комендатури, які мали регулювати збір продовольства, організацію торгівлі продовольством та забезпечення відповідних установ. Список сільськогосподарських комендатур, створених на території колишньої Вінницької області, передбачав створення округ та їх поділу на районні представництва: I. Калинівська округа складалася з наступних районів: 1. Калинівський; 2. Хмільницький; 3. Комсомольський; 4. Уланівський район. II. Козятинська округа поділялася на райони: 1. Козятинський; 2. Самгородський; 3. Погребищенський; 4. Плисківський. III. Оратівська округа: 1. Оратівський; 2. Іллінецький; 3. Дашівський; 4. Монастирищенський. IV. Вінницька округа: 1. Вінницький;

2.Липовецький; 3.Немирівський; 4.Вороновицький район.V. Жмеринська округа: 1.Жмеринський; 2. Станіславчицький; 3.Тиврівський; 4.Літинський.VI. Томашпільська округа: 1.Шаргородський; 2.Чернівецький; 3.Ямпільський; 4. Томашпільський.VII. Тульчинська округа: 1.Тульчинський; 2.Шпиківський; 3.Брацлавський 4.Крижопільський; 5.Піщанський.VIII. Гайсинська округа: 1.Гайсинський; 2.Ситковецький; 3.Теплицький; 4.Тростянецький район. IX. Бершадська округа: 1.Бершадський; 2.Ольгопільський; 3.Чечельницький;4. Ободівський [8]

Організаційна структура місцевих управ за наказами німецьких керівників зазнавала постійних змін, при цьому управлінський апарат за вказівками вищого німецького керівництва мав зменшуватись. Райхскомісар України Е. Кох визнавав факт надмірної чисельності апарату органів місцевого управління, вказував на неприпустимість витрат майже всіх зборів із місцевого населення на його утримання та вимагав негайного істотного скорочення відповідних штатів. Проте апарат місцевих управ навпаки постійно збільшувався, розростався всілякими відділами та підвідділами, секціями та підсекціями, а також різноманітними інспекціями. Так, станом на 31 січня 1942 р. Вінницька міська управа складалась із загального відділу (34), культосвітнього відділу (3), шкільної інспекції (5), відділу торгівлі та постачання (6), медично-санітарного відділу (6), ветеринарної інспекції (2), відділу міського господарства (10), відділу опіки (8), житлового відділу (80), паспортно-реєстраційного відділу (10), фінансового відділу (18), земельної групи (5), транспортного відділу (2) [1, с. 372]. Реорганізації управ тривали до останніх днів окупації.

Аналізуючи стан справ в Україні, автори одного з німецьких повідомлень (вересень 1942 р.) констатували, що порівняно з порядками у довоєнній Польщі «українці можуть констатувати очевидний прогрес у плані самоврядування». Керівники районів, директори округів, сільські старости, місцеві судді, шкільні інспектори – всі вони були переважно українцями, хоча лише виконували директиви своїх німецьких зверхників і не залучалися до ухвалення рішень. «Все залежить від окружних комісарів і окружних землемірів, котрі діють диктаторськими методами, користуючись вседозволеністю: для сьогоднішньої України поняття права в його західноукраїнському розумінні не існує, тому думка певних німецьких штатських службовців може кардинально змінити весь хід життя» [2, с. 117].

Таким чином, зауважимо, що окупанти були змушені активно співпрацювати з українцями у розбудові власної управлінської системи. Це було зумовлено браком власних кадрів аби покрити нові окуповані території. Усунення українців від прийняття рішень не усувало їх від виконання цих же розпоряджень. Тому виходить зазначити про наявність української влади в умовах окупації, чи була вона повноцінно органом самоврядування, за принципами формування – ні, адже був відсутній момент виборності населенням

та звітності перед ним. Але, що важливо, що в умовах окупації це були місцеві люди, які вочевидь намагалися використати всі можливості для підтримки мирного населення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Система управління окупованими територіями України // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття : іст. нариси / ред. кол.: В. А. Смолій (голова редколегії), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець, В. М. Литвин, О. Є. Лисенко (відп. ред.) [та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. К. : Наукова думка, 2011. Кн. 1. С. 346-348.
2. «Україна. Друга світова війна». 1939–1945» Гончаренко О.М., Куницький М.П., Лисенко О.Є. Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату «Україна» та «військової зони». 1941–1944 рр. / НАН України. Ін-т історії України. К., 2014. 151 с.
3. Шайкан В. О. Колабораціонізм на території райхскомісаріату «Україна». К.: Мінерал, 2005. 452 с.
4. Каліщук О. Феномен колабораціонізму у правовій системі України: історична ретроспектива та сучасні виклики. Архіви // Літопис Волині. 2023. № 28.
5. Державний архів Вінницької області (Далі – ДАВіО). Ф.Р-1312, оп.1, спр.3, 6 арк.
6. ДАВіО. Ф.Р-1312, оп.1, спр.2, 8 арк.
7. ДАВіО. Ф.Р-1311, оп.1, спр.8, арк. 9.
8. ДАВіО. Ф.Р-1311, оп.1, спр.5, арк. 32–34

***Валентина Гребеньова, Віктор Косаківський* ВІДНОВЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ КЛЕМБІВСЬКОЇ АРТІЛІ «ЖІНОЧА ПРАЦЯ» (1944-1949)**

У статті висвітлено відновлення та розвиток діяльності артілі «Жіноча праця» с. Клембівка Ямпільського району Вінницької області, нині Ямпільської міської громади Могилів-Подільського району Вінницької області, в 1944-1949 рр.

Ключові слова: артіль, Клембівка, художня вишивка, ручна робота, килимарство, килимові вироби, кооперативна промисловість.

Valentyna Hrebenova, Viktor Kosakivskyi
RESTORATION OF ACTIVITIES OF THE KLEMBIVKA ARTEL
«WOMEN'S LABOR» (1944-1949)

The article highlights the restoration and development of the «Women's Labor» artel in the village of Klembivka, Yampil district, Vinnytsia region, now the Yampil city community of Mohyliv-Podilskyi district, Vinnytsia region, in 1944-1949.

Key words: artel, Klembivka, artistic embroidery, handmade, carpet weaving, carpet products, cooperative industry.

У сучасному житті художні промисли України привертають увагу та викликають зацікавленість. Дізнаючись про їх розвиток у воєнні та повоєнні 40-ві рр. ХХ ст., продовжуємо акцентувати увагу на виробництві і збагаченні нових розробок зразків і моделей того часу.

Для повноцінного всебічного аналізу проблематики нашої статті необхідно звернутися до комплексних історичних досліджень, які охоплюють широкий спектр про народне мистецтво загалом і його галузі й різновиди, зокрема. Насамперед, це праці Т. Кара-Васильєвої [1], Р. Захарчук-Чугай [2], К. Сусак [3], Є. Причепій, Т. Причепій [4] тощо, в яких проаналізовано мистецтво вишивки.

Історичні та технологічні традиції українського килимарства вивчали Я. Запаско [5], Т. Кара-Васильєва, Т. Чегусова [6, 7], О. Падовська [8], С. Нечипоренко [9] тощо.

Дослідженню окремих питань, що присвячені вивченню відновлення та розвитку художніх промислів України в 40-х роках, привертають увагу праці А. Варивончик [10], Т. Кароєвої, В. Гребеньової, Н. Жмуд [11 – 13] тощо.

Розвиток вишивки, килимарства та ткацтва у с. Клембівка вивчали О. Прусевич [14], Л. Білозерова [15] та С. Віннік [16-17]. Про інтерес до клембівської вишивки свідчать етнофестивалі «Мамину сорочку пригорну до серця», які періодично проводяться у Клембівці [18].

Джерелом для даної розвідки послуговували архівні матеріали, що зберігаються у Державному архіві Вінницької області. Хронологія цих документів охоплює період 1944-1949 років [19 – 22].

Мета статті — з'ясувати особливості відродження і розвитку артілі «Жіноча праця» у воєнні та повоєнні роки.

Виникнення осередку народної вишивки на південному сході Поділля в с. Клембівка Ямпільського повіту Подільської губернії (нині Ямпільської міської громади Могилів-Подільського району Вінницької області) відноситься до 70-их рр. ХІХ ст. Дослідник подільської вишивки О. Прусевич ще на початку ХХ ст. зазначав, що Текля Маньківська, дружина поміщика Е. Маньківського, з сусіднього с. Борівки Ямпільського повіту, звернула увагу на вишивки клембівських селянок, заохочувала їх замовленнями. Вона також давала їм зразки

європейських вишивок (швейцарських і грецьких). І маючи широке коло знайомств, розповсюджувала їх як у країні, так і за кордоном. Так домашнє ремесло у Клембівці стало промислом. Цьому сприяли також перекупники-євреї, а з 90-х рр. і українські селяни. Сприяла поширенню і поміщиця Соломея Ярошинська з с. Дзигівки, яка робила їм замовлення. Після 1902 р. клембівська вишивка вийшла на міжнародний рівень. Її постачали у Англію, Німеччину і Данію. На виставках у Турині, Берліні і інших європейських містах праця клембівських вишивальниць була відзначена преміями. Жодна з великих виставок у Російській імперії початку ХХ ст. не обходилась без клембівської вишивки [14, с. 312-313].

Вперше за кордоном клембівська вишивка була представлена на Всесвітній виставці у Чикаго ще у 1893 р. Її представила пані Декар'єр. Ще 1892 р. Михайло Коцюбинський у своїй статті «Вироби селянок з Поділля на виставці в Чикаго» писав, що «в Клембівці усі селянки – і дівчата, і молодиці вміють гаптувати та ткати «бомбак», себто полотно, на котрім гаптують... Полотно, звичайно, тоненьке та вузеньке, жовтувате, дуже гарне на вигляд. Селянки купують його на празникові сорочки; а пані – на сукні, що останнім часом дуже увійшло у моду. На таким полотні й гаптують золотими та срібними нитками – «широм», а самий спосіб гаптування називають «низзю». ... На ярмарках, по городах і по містечках на Поділлі, часто можна зустріти віз, наладований сувоями бомбакового полотна та вишивками. То клембівські гаптарки вирядили в світ свої вироби, вибравши якого меткого селянина, що згодився за певний відсоток від проданого пуститись в крамарську мандрівку... Отсі-то вироби подільських селянок й фігурують на виставці в Чикаго, яко експонати пані Декар'єр» [18; 23, с. 19-20].

З 1906 р. клембівчани представляли своє мистецтво на виставках у Києві.

Ідея створення першої артілі у с. Клембівка належала місцевим жителям – Петру Головатому, Омеляну Єренієву та Степану Крижанівському. З відповідним клопотанням вони звернулись у повіт, а згодом і в губернське земельне управління. Знайшлася і назва артілі – «Українка». Лише 27 квітня 1914 р. артіль було засновано, але з іншою назвою – «Наша польза». Однак проіснувала вона недовго [14, с. 314; 16, с. 53].

В період Національної революції 1917-1921 рр. кустарні промисли зазнали значних збитків. Їх відновлення розпочалося в 1921-1922 рр. Їх розвитку сприяв й декрет радянської влади від 7 червня 1921 р. «Про кустарну та дрібну промисловість», в якому йшлося по необхідність сприяння кустарям, об'єднанням в артілі і кооперативні спілки, з боку державних органів. З 1922 р. в Україні відбувається інтенсивний процес організації артілей під керівництвом Українкустарспілки – Всеукраїнського союзу кустарно-промислових кооперативів [24, с. 16].

У 1925 р. в с. Клембівка з'явилася артіль «Жіноча праця», яка швидко поширилася, маючи двадцять п'ять філій по всій області. Головою артілі був В. Полінецький. Тут виготовляли чоловічі та жіночі сорочки, скатерки, порт'єри. Працювали за народними зразками, а також за малюнками місцевих художників-самоуків В. Полінецького та Н. Луценка [24, с. 18].

Майстри артілі взяли участь у численних конкурсах і виставках, отримуючи визнання та нагороди. Вони репрезентували вироби високого мистецького рівня в техніці «качалочка» та «низь».

1936 р. вишивальниці Параска Березовська та Марія Коржук стали одними з перших заслужених майстрів народної творчості в УРСР. Артіль і пізніше висилала своїх майстрів на різноманітні республіканські та всесоюзні художні конкурси та виставки, і вони поверталися лише з нагородами [24, с. 24].

До 1941 р. артіль спеціалізувалася на ручній вишивці та виробництві килимів. Під час нацистської окупації її зруйнували і вона припинила свою діяльність.

У післявоєнний період постало питання хоча б мінімального забезпечення населення предметами широкого вжитку. Ще постановою РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про заходи щодо збільшення виробництва товарів широкого вжитку та продуктів харчування з місцевої сировини» від 7 січня 1941 р. таке завдання було покладено на промислову кооперацію [25, с. 5-14]. Оскільки в умовах війни та повоєнної розрухи держава не мала коштів на відновлення відповідного механізованого фабрично-заводського виробництва, тому ставка на ручну працю кооперованих кустарів залишалася актуальною.

Відповідно до постанови Раднаркому УРСР та ЦК КП(б)У від 8 лютого 1944 р. за № 46 «Про відновлення і розвиток художніх промислів в Україні» [26, арк. 9] відновлювалися художні артілі, за якими закріплювалися спеціалісти, а в разі необхідності навіть відкликалися з інших підприємств. Організаційно поновлювалася довоєнна структура управління.

28 червня 1944 р. відновила свою роботу артіль «Жіноча праця» [19, арк. 1]. Виробничу роботу артіль розпочала з жовтня 1944 р. До квітня 1946 р. підпорядковувалася Київській міжоблхудожпромспілці, з травня 1946 р. – Вінницькій.

Довелося докласти чимало зусиль першим післявоєнним керівникам та й усьому трудовому колективу артілі, щоб створити хоч якісь умови для роботи працівників. Труднощів було багато: не було відповідного приміщення (деякі бригади й на кінець 1947 р. не мали приміщення), на перших порах самі заготовляли паливо, не вистачало сировини, по декілька місяців не виплачувалась зарплата [19, арк. 31].

Як зазначає 81-річна Галина Калетник, яка 1946 р. була у числі перших 20 дівчат, які найнялися на фабрику по війні: «За полотно, з якого ми робили сорочки, нам були парашути. Один тільки Бог знає, як

тяжко було їх пороти. Їх голкою проколоти не можна було. Привезуть ці парашути, ми їх порозбираємо додому, а потім приносимо на фабрику. Півмісяця вдома вишиваємо, а півмісяця в полі, бо на роботу ходити теж треба було. Після війни на фабриці навіть сісти не було де. Хто на вікні, хто на полу. При каганцеві вночі вишивали» [27].

У 1945 р. артіль об'єднувала майстринь із навколишніх сіл, зокрема с. Клембівка Ямпільського району та його колгоспів «Більшовик», «8 Березня», «РСЧА» (Робітничо-селянська Червона армія), сіл Ратуш і Кетроси Ямпільського району та с. Борівка Чернівецького району [28], в 1946 р.: с. Яланець, Стіна, Кетроси [19, арк.4].

В 1945 р. в артілі існувало 6 бригад ручної вишивки (103 чол.), 1946 р. – 7 (103 чол.), в 1947 р. – 11 (з них 4 молодіжні), 1948 – 7, 1949 – 7 [19, арк. 17, 39] Кількість працівників підприємства постійно змінювалася. Адже артіль охоплювала переважно жінок, які працювали у вільний від польової та домашньої роботи час. В перші роки робота відбувалася переважно на дому, лише поступово відбудовувалися майстерні. Основна спеціалізація на час відновлення – ручна вишивка.

В 1945 р. працювало 350 чоловік, 1946 р. – 363 особи; 1947 р. – 387 осіб (з них в спільній майстерні 97 осіб й 290 «надомниць»); 1948 р. – 508 (з них зайнятих на виробництві – 91 люд.), 1949 р. – 525 (з них зайнятих на виробництві – 91 люд.) [29, арк. 58; 30, арк. 1; 31, арк. 92; 32, арк. 33]. В 1946 р. організовано килимовий цех по виготовленню килимів на горизонтальному станку.

На 1944 р. по артілі був затверджений план в 80 000 тис. руб., який виконано на 71 тис. руб.; 1945 р. – 450 000 тис. руб. (реалізовано на 83%); 1946 р. – 508 000 тис. руб. (реалізовано на 66%). Невиконання плану в 1946 р. пов'язано з тим, що артіль в I кварталі не була забезпечена сировиною, а це вирішальний квартал в даному промислі, оскільки ще не розпочалися польові роботи [19, арк. 2] й підпорядковувалася Київській міжоблхудожпромспілці до травня місяця, з червня – Вінницькій; 1947 р. – 688,1 тис. руб., (зокрема художня вишивка – 640,1 тис. руб., по ткацтву – 20 тис. руб., по килимах – 21 тис. руб., по «коврових» виробках – 7 тис. руб. [33, арк.18]. В цьому році план не виконано по ткацтву та «ковроділлю», бо для ткацтва не поступила сировина від Союзу, а для коврів не було фарб; 1948 р. – 800 000 тис. руб. (зокрема художня вишивка – 695 тис. руб., килими – 105 тис. руб.) [23, арк. 47]. Зокрема, план по вишивці реалізовано на 801,7 тис. руб. (100,2 %), а по ковроділлю реалізовано на 75%.

Правління артілі свою роботу спрямовувало на виконання і перевиконання виробничого плану та покращення якості продукції й працювало за планом, який був затверджений на засіданні правління. Правління артілі складалося з 5 осіб: голова правління, заввиронництвом, вона ж й замісник, бухгалтер, завскладом [33, арк. 3].

В 1946 р.: Британ Тетяна Самойлівна – голова правління, Головата Анастасія Михайлівна – голова правління (серед року перейшла працювати до Вінницької ОХПС); Милимко Єлизавета Пилипівна – заввиробництвом; Тетюєва Параска Кирилівна – ст. бухгалтер; Королук Марія Володимирівна – плановик, Кучер Денис Петрович – агент постачання [33, арк. 6]. З 1947 р. правління складається з 7 осіб: Британ Тетяна Самойлівна – голова правління; Милимко Єлизавета Пилипівна – заввиробництвом (з липня Іванюк Марія Петрівна); Крива Єлизавета Пилипівна-інструктор, Тетюєва Параска Кирилівна – ст. бухгалтер; Петрик Ірина Василівна, Волянська Ксеня Михайлівна, Кирган Олена Федорівна [33, арк. 19]. В подальші роки голова правління, заввиробництвом та бухгалтер не змінювалися, мінялися працівники на посадах агента постачання, плановика тощо, з березня Королук А. П. [34, арк. 18].

В асортименті вишиваних виробів ручної роботи в 1946 р.: чоловічі сорочки білі (низь), чоловічі сорочки сірі (українки), чоловічі сорочки кремові, чоловічі сорочки білі (українки), чоловічі сорочки сірі, чоловічі сорочки кремові (низь), жіночі плаття білі, жіночі плаття сірі, жіночі плаття кремові, жіночі блузи перкаль, жіночі блузи мад., жіночі блузи креп-мелонжет, жіночі блузи креп-жоржет, жіночі блузи шифон, жіночі блузи вільні, жіночі блузи вуаль, жіночі блузи батист, жіночі блузи, чоловічі рубашки, скатертини вставочні, скатерки, гардини, жіночі сорочки, наволочки, серветки, дитячі плаття, дитячі плаття майя, дитячі сорочки, хустинки перкальові та ткацтва – прапор (знамена), килим [34].

Щороку асортимент розширювався за рахунок жіночих та чоловічих сорочок, плать, блуз, хлопчачих сорочок, дитячих плать, сарафанів, серветок, скатертин, наволочок, гардин, (фіранок) та килимів й килимових виробів. Основу продукції складали чоловічі сорочки (групи обробки – 40, 42, 46, 48, 36, 37, 39, 13, 12), жіночі сорочки (групи обробки – 26, 22, 12, 5), жіночі плаття (група обробки – 12, 36, 42, 38, 5), жіночі блузи (групи обробки 32, 35, 26, 13, 5), дитячі плаття (група обробки – 26, 38, 5), дитячі сорочки (групи обробки – 29, 26, 27, 5), наволочки (група обробки – 12), серветки (група обробки – 13), серветки-носовички (група обробки – 5) та наволочок (група обробки – 13). Найбільша кількість сорочок стабільно планувалася для груп обробки 32-ї та 36-ї, решта продукції мала радше утилітарне використання, оскільки групи обробки були малими [34].

Серед відомих працівників артілі були майстри народної творчості Параска Березовська та Марія Коржук, «Відмінники промкооперації України»: Куштур Марія Іванівна – вишивальниця 1-ї бригади, Волошин Докія Петрівна – вишивальниця 2-ї бригади, Постовой Марія Климівна – вишивальниця 3-ї бригади, дипломники та стахановці.

З 1946 р. в артілі значну увагу приділяли культмасовій роботі. Вона була спрямована на виконання виробничого плану і взяття з вишивальниць соцзобов'язань. Регулярно проводилися в загальній

майстерні лекції та бесіди з різних тем, відбувалося читання газет та журналів, випускали стінгазети. Діяло 5 гуртків: драмгурток, співучий гурток, гурток Осоавіахіму, гурток Червоного хреста та спортивний. Для популяризації та поширення досвіду стахановців в артілі була дошка пошани й дошка показників перехідного червоного прапора бригадних і молодіжної бригади.

В артілі діяла ревізкомісія, голова – Охримов Григорій Варламовича та БОТУБ (аббревіатура російською мовою, це «Бюро охорони праці і покращення побуту»), яке очолював Петрук О.В. [35, арк.26]. Завдяки БОТУБУ в 1946 р. в с. Клембівка був відкритий дитячий садок на 50 місць для дітей членів артілі. Також допомагали членам артілі продуктами, сировиною, матеріальною допомогою, надавали путівки в санаторій, будинок відпочинку [35, арк. 24].

Постановою Української ради промислової кооперації № 72 від 14 жовтня 1949 р. всі існуючі обласні і міжобласні художпромради системи були ліквідовані та переведенні до безпосереднього підпорядкування «Укрхудожпромради» [36, арк. 56-89]. Наступна реорганізація промислового об'єднання художніх промислів «Укрхудожпром» проводилась до 1955 р. У підпорядкування «Укрхудожпрому» увійшли 52 фабрики художніх виробів. Зберігалось місцеперебування і попередні назви артілей: Вінницька область: Вінницька фабрика «Художекспорт»; Городківська ф-ка «Художня праця»; Клембівська ф-ка «Жіноча праця». 1960 р. артіль перетворюють на фабрику художніх виробів «Жіноча праця». 1974 р. у м. Вінниці було організовано фабрику «Вінничанка», до якої увійшла як філія і Клембівська фабрика «Жіноча праця».

Отже, артіль «Жіноча праця» відновила свою роботу в 1944 р. як реакція на крайню потребу виробництва товарів широкого вжитку. Артіль була не лише виробничим підприємством, а й творчою, мистецькою майстернею. Майстрині виготовляли вишитий одяг для жінок, чоловіків і дітей, предмети хатнього вжитку та килимові вироби.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Кара-Васильєва Т. Українська вишивка. Київ : Либідь, 1993. 420 с.
2. Захарчук-Чугай Р. Українська народна вишивка. Західні області УРСР. Київ : Наукова думка, 1988. 190 с.
3. Сусак К. Р. Українське народне вишивання: навч. посіб. Київ : Наук. світ, 2006. 281 с.
4. Причепій Є., Причепій Т. Вишивка Східного Поділля. Київ : Родовід, 2007. 334 с.
5. Запаско Я. Українське народне килимарство. Київ : Мистецтво, 1973. 112 с.
6. Історія українського декоративного мистецтва: у 5 т. / голов. ред. Г.А. Скрипник; наук. ред. Т. В. Кара-Васильєва / НАН України, ІМФЕ М. Т. Рильського. Київ : Вид-во ІМФЕ, 2007–2016.
7. Кара-Васильєва Т.В., Чегусова З.А. Декоративне мистецтво України ХХ століття: у пошуках «великого стилю». Київ : Либідь, 2005. 280 с.

8. Падовська О. Килими Поділля : автореф. дис. ... канд. мистецтвозн.: 17.00.05. Львів, 1994. 27 с.
9. Нечипоренко С. Український килим. Київ, 2007. 156 с.
10. Варивончик А.В. Реорганізація промислового об'єднання «УКРХУДОЖПРОМ» та присвоєння товарного знаку // Мистецтвознавчі записки. 2019. Вип. 35. С.137-144.
11. Кароєва Т.Р., Гребеньова В.О. Нормативна база функціонування художніх промислів УРСР у повоєнний період (1944-1949)// Старожитності Лукомор'я. 2024. №1 (22). С. 125-132. DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2024.1.254>
12. Кароєва Т.Р., Гребеньова В.О. Чоловіча сорочка в асортименті вишивального промислу України повоєнного часу (1945-1949)// Народна творчість та етнологія. 2024. № 2 (402). С. 58-67.
13. Гребеньова В.О., Жмуд Н.В. Відновлення діяльності Немирівської артлі «Червона вишивальниця» (1944-1947) // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXXIV Вінницької всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, 3 листопада 2022 р. Вінниця, 2022. С.181-184.
14. Прусевич А. Народное вышивание // Кустарные промыслы Подольской губернии. Киев, 1916. С. 305-334.
15. Білозерова Л. Вишивальниці з Клембівки. Одеса, 1970. 28 с.
16. Віннік С. Вишивка в с. Клембівці (Ямпільський район Вінницької області) // Матеріали до етнології Поділля. Вип. 1. За наук. ред. В. А. Косаківського. Вінниця : Діло, 2005. С. 53-58.
17. Віннік С. Ткацтво та килимарство в с. Клембівці (Ямпільський район Вінницької області). Там само. С. 58-59.
18. Мамину сорочку пригорну до серця. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/maminu-sorochku-prigornu-do-2013/>
19. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО). Ф. 3495, оп. 1, спр. 98, 64 арк.
20. ДАВіО. Ф. 3495, оп. 1, спр.175, 28 арк.
21. ДАВіО. Ф.3495, оп. 1, спр. 371, 50 арк.
22. ДАВіО. Ф. 3495, оп. 1, спр. 413, 55 арк.
23. Коцюбинський М. Вироби селянок з Поділля на виставці в Чикаго. Твори в шести томах. Т. 4. Київ, 1962. С. 19-21.
24. Історія декоративного мистецтва України: у 5 т. Т. 4. / голов. ред. Г.Скрипник, НАН України, ІМФЕ ім. М. Рильського. Київ, 2011. 512 с.
25. Постановление Совнаркома СССР и ЦК ВКП (б) «О мероприятиях по увеличению производства товаров широкого потребления и продовольствия из местного сырья. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Сборник документов за 50 лет: в 5 т. Т. 1941-1952 годы. Москва : Политиздат, 1968. С. 5-14.
26. ДАВіО. Ф.5043, оп.1, спр. 2, 17 арк.
27. Тисячна Т. Моя мета – створити сучасне, потужне, конкурентоспроможне підприємство. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://gazeta.ua/articles/vinnitsa-newspaper/_moya-meta-stvoriti-suchasne-potuzhne-konkurentospromozhne-pidpriyemstvo/463062
28. ДАВіО. Ф. Р-3495, оп. 1, спр. 317, 30 арк.
29. ДАВіО. Ф. Р-3495, оп. 1, спр. 318, 130 арк.
30. ДАВіО. Ф. Р-3495, оп. 1, спр. 63, арк.1.
31. ДАВіО. Ф. Р-3495, оп. 1, спр. 62, арк. 92.
32. ДАВіО. Ф. Р-3495, оп. 1, спр. 165, арк. 33.
33. ДАВіО. Ф. Р-3495, оп. 1, спр. 413, 55 арк.
34. ДАВіО. Ф. Р-3495, оп. 1, спр. 175, 28. арк.

35. ДАВіО. Ф. Р-3495, оп. 1, спр. 98, 64 арк.

36. Центральний державний архів вищих органів та управління України. Ф. Р-4676, оп.1, спр. 4, арк. 56-89.

Тетяна Каросєва

КОМПЛЕКТУВАННЯ ЕТНОГРАФІЧНОЇ КОЛЕКЦІЇ ВІННИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ (1948–1992)

У статті розглянуто комплектування етнографічної колекції Вінницького обласного краєзнавчого музею від 1948 р., коли започаткували нині діючу інвентарну книгу, до 1992 р., коли відбулася інституалізація етнографічних досліджень в закладі. Після розграбування під час нацистської окупації колекцію так й не вдалося кількісно відновити. З'ясовано, що вона пройшла кілька етапів інтерпретації, а в її комплектуванні перейшли від систематичного підходу до тематичного.

Ключові слова: етнографічна колекція, музейна колекція, Вінницький обласний краєзнавчий музей, комплектування.

Tetiana Karoieva

THE ETHNOGRAPHIC COLLECTION'S ACQUISITION IN THE VINNYTSIA REGION MUSEUM OF LOCAL HISTORY, HERITAGE AND NATURE (1948–1992)

The article examines the ethnographic collection's acquisition in the Vinnytsia Region Museum of Local History, Heritage and Nature from 1948, when the main inventory book was created, to 1992, when ethnographic research was institutionalized in the museum. After being looted during the Nazi occupation, the collection was never quantitatively recovered. It was found that it went through several stages of interpretation, and its acquisition moved from systematic to thematic.

Keywords: ethnographic collection, museum collection Vinnytsia Region Museum of Local History, Heritage and Nature, acquisition.

У 1938 р. було проведено останній перед німецько-радянською війною 1941–1945 рр. інвентаризаційний опис фондів нинішнього Вінницького обласного краєзнавчого музею (далі – ВОКМ). Згідно з ним, етнографічні предмети розподілялися приблизно так (за тодішньою класифікацією): килими, вишивки, тканини – 2500, гончарні вироби – 1000, пурим-бретель – 600, етнографічні речі – 150 [1, с. 167], тобто приблизно 4250 одиниць збереження. За описом [1] практики комплектування тодішній підхід можна назвати систематичним.

Під час нацистської окупації Вінниці музейні колекції значно постраждали. Крім поточних дрібних втрат, у листопаді 1943 р. з

музею в Німеччину організовано було вивезено 5960 предметів, з яких етнографічними можна вважати 4660 [1, с. 175]. Різницю з довоєнними даними можна пояснити доукомплектуванням останніх довоєнних років, а також різними підходами до підрахунків.

Після війни музейникам треба було відновлювати етнографічну колекцію в дуже складних обставинах амбівалентного ставлення радянської влади до етнографії як науки. З одного боку, існування науки було легітимним, етнографічні дослідження визнавались, хоч лише в спеціалізованих закладах, з іншого боку, страх перед українським буржуазним націоналізмом, з яким асоціювалася і ця наука, обмежував тематику досліджень, спонукав до підвищеного контролю за дослідниками, аби чого не вийшло. Водночас існувало усвідомлення того, що потрібно демонструвати успіхи радянського міського та сільського побуту, досягнення та масштаб радянської народної творчості.

Така двоїста ситуація призвела до того, що тривалий час після 1920-х рр. у вітчизняній науці узагальнюючих досліджень щодо етнографічних музеїв та колекцій не проводилось. Лише за доби «відлиги» відновили профільні журнальні публікації та згадки в музейних путівниках. На межі 1970–1980-х рр. з'явилися перші праці, в яких підсумовувався музейний досвід, Буланого І. Т. та Явтушенко І. Г. про громадські музеї [2], Гудченко З. С. – музеї просто неба [3], Скрипник Г. А. – етнографічні музеї України загалом [4]. Вони підбивали підсумки розвитку етнографічного музейництва в радянській Україні. Останніми десятиліттями вчені більше зосереджуються на регіональному підході до узагальнення музейного етнографічного досвіду, утім досі ВОКМ не потрапляв в поле зору дослідників.

У цій статті розглянемо особливості комплектування етнографічної колекції ВОКМ від 1948 р., коли започаткували нині діючу головну інвентарну книгу. Цей рік знаменував закінчення низки реорганізацій фондів і початок системного їх обліку. Верхня межа – це 1992 р., коли в музеї створили спеціальний сектор етнографії і провели перший масовий науковий захід – Всеукраїнську наукову конференцію «Етнографія Поділля». Основним джерелом інформації щодо комплектування колекції стала вище згадана головна інвентарна книга (або книга вступу) музею. Хоча підходи до опису предметів неодноразово корегувалися, але в цілому інвентарні записи дозволяють ідентифікувати речі як етнографічні.

Відразу після звільнення Вінниці у 1944 р. музейними співробітниками був складений інвентарний опис того, що залишилось. До етнографічної колекції можна віднести такі групи предметів (за тодішньою класифікацією): кераміка – 18 шт., вишивка – 124 шт., одяг – 31 шт., тканини – 57 шт., килими – 16 шт., писанки – 2 ящика (55 писанок), побутові речі – 61 шт., єврейська колекція – 486 шт. [5]. Всього 795 предметів, приблизно п'ята частина (18,7 %) довоєнної етнографічної колекції музею.

Подальша доля предметів, вивезених німцями, практично невідома. За спогадами Г. І. Іванова, директора музею 1947–1952 рр., було повернуто 40 килимів, А. Г. Павловської, працівниці відділу природи, – частину гончарного посуду, а решта кераміки начебто потрапила в інші музеї. (Колеги з Харківського історичного музею ім. М. Ф. Сумцова підтверджують, що деякі предмети зберігаються в них.) Завгосп музею К. Н. Венгер також стверджував, що у музей повернулось декілька десятків килимів, а також кілька коробок з потрощеними писанками [1, с. 176, 179].

У 1948 р. було заведено чистову інвентарну книгу, яка ведеться до сьогодні. Запис предметів був зроблений за відділами. Весь етнографічний матеріал рахувався за художнім відділом. Виключення складали лише традиційні знаряддя праці, які потрапили до історичного відділу. У відділі соціалістичного будівництва траплялися фотографії радянського селянського побуту, які нині ми можемо вважати етнографічними. За художнім відділом рахувалось 147 зразків вишивки, 2 ящики з писанками (60 штук) та 4 малюнки з писанками, 5 килимів, 23 рушники, 9 плахт, 10 поясів, 4 фартухи, 8 сорочок, 2 скатерки, 4 намітки, всього 218 одиниць збереження, тобто частина збереженої після окупації колекції зникла.

Можемо припустити, що відповідно до контексту знаменитої постанови ЦК ВКП(б) «Про оперу “Великая Дружба” В. Мураделі» від 10 лютого 1948 р., ставлення до етнографічних предметів ще більше ускладнилося. Якщо до того в музеях етнографічні колекції мімікрували під народне декоративне-ужиткове мистецтво, або, ширше, народну творчість, то тепер нова ідеологічна риторика протиставлення народної творчості формалізму висувала нові вимоги до музейників, поки не зовсім зрозумілі. І частина довоєнної колекції не потрапила в новий інвентар. Більше того, упродовж 1949–1951 рр. жодного профільного предмету в музей не надійшло. Як зразки народної творчості можна лише згадати вишиті панно Й. Сталіна, В. Леніна, передані з обласних виставок народної творчості. Нарешті у 1952 р. музей поповнився 3 килимами, 1 сорочкою, 1 вишитим рушником, 2 відшивками, а також панно, вже присвяченими іншим героям: у 1954 р. – Тарасові Шевченкові, Карлу Брюллову, Миколі Гоголю, 1955 р. – Миколі Пирогову, 1956 р. – Івану Богуну.

На тлі «відлиги» з середини 1950-х рр. з активізацією краєзнавчого руху музей почав співпрацю з краєзнавцями й в етнічному контексті. У 1956 р. краєзнавець І. Семенюк (с. Флоріне, Бершадський р-н) передав 22 знаряддя традиційної селянської праці та побуту: сновалку, мотовило, ціп, кужель, веретено, кресало, наральник, ліхтар, каганець, щітку тощо. Але це були ще проміжні між історичними та етнографічними предмети, за тодішнім трактуванням. Невипадково наступного року з 564 набутих предметів був лише 1 етнографічний – жіноча сорочка зі Старого міста (Вінниця), тобто це був скоріше випадковий предмет, який надійшов з ініціативи місцевих

мешканців, а не працівників музею. У 1958 р. з 430 нових предметів 17 можна зарахувати до етнографічних. Завдяки співпраці з краєзнавцем Мефодієм Васильовичем Рябим (1894–1974; с. Кукавка Могилів-Подільський р-н) музей збагатився знаряддями праці ткачів (ткацьким верстатом, терткою, триногою, мотовилом, куделею, веретенем тощо), землеробськими знаряддями праці (сохою, вилами), хатнім начинням (відром, замком, ступкою), комплексом жіночого одягу (сорочкою, запаскою, поясом). А вже 1959 р. завдяки експедиціям в різні райони області було зібрано 52 профільні предмети самого різного призначення. Тут були й знаряддя праці, й керамічний та дерев'яний посуд, й хатнє начиння, й меблі, й одяг. Колекція поновила зростання.

Утім тимчасовий сплеск активності музею наступного року припинився. Заклад переживав тривалу стагнацію. Навколо змінювалося суспільне життя, а музей не мав ні документних, ні матеріальних, ні просторових, ні інтелектуальних можливостей реагувати на ці зміни. У 1960 р. в музей надійшло всього 37 предметів, з них 6 – з обласної виставки народної творчості. Уперше це були зразки сучасних моделей одягу – блуз, платя. У 1961 р. з 80 нових предметів до етнографічних можна зарахувати продукцію Вінницької та Городківської фабрик художніх виробів – по 2 зразки, а також ткане полотно. Вінницьке товариство художників виготовило макети віялки, борони, воза тощо. У 1962 р. надійшло 3 профільних предмети, 1963 р. – 2.

Допоки у 1963 р. не призначили нового директора Івана Зайця (1922–2007), і музей не закритися на реконструкцію, комплексного підходу до побудови нової експозиції та комплектування фондів не простежується. З приходом нового очільника починається розробка проєкту нового приміщення музею та, відповідно, нової концепції експозиції. В ній знаходиться місце для етнічної культури Поділля. За хронологічною оповіддю історії краю в одному із залів мали відтворити інтер'єр подільської селянської хати XIX ст., доповнений землеробськими знаряддями праці та інструментом для домашніх ремесл. Для побудови такої зали необхідно було доукомплектувати колекцію.

Поки йшла розробка експозиції, то практично ніяких традиційних етнічних предметів не надходило. Іноді вони потрапляли в музей з атрибуцією в «історичні». У 1964 р. вишивальниця Параска Олексіївна Березовська (1900–1986) стала заслуженим майстром народної творчості УРСР, і наступного року музей зібрав музейний комплекс про неї, до якого, крім особових документів, було включено зразки її творчості, наприклад, вишита сорочка – зразок продукції радянських художніх промислів. За такою самою логікою вшанування ударниць соціалістичної праці до колекції надійшли речі двічі Героя Соціалістичної Праці Тетяни Пилипівни Марцин (1899–1974). Її сорочка, спідниця, хустка, сапа як меморіальні речі було включено до складу колекції історичного відділу. Логіка потрапляння цих предметів

у музейну збірку була подібною до тодішнього комплектування колекції Героя Радянського Союзу, підпільниці Лялі Ратушної, якій присвоїли почесне звання у 1965 р. Предмети особистого вжитку набували реліквійного змісту. І досі «рушник Насті Присяжнюк» в музеї сприймається як скоріше меморіальна річ, а не етнографічна.

Вочевидь, десь на зламі 1965/1966 рр. приймається рішення про присутність етнографічного компонента в майбутній експозиції, оскільки активізується робота над комплектуванням колекції. Упродовж 1966 р. вона поповнилася посудом, знаряддями праці, предметами одягу та хатнім начинням селянина. В експедиціях було зібрано зразки землеробського (2), каменотесного (5), ткацького (4), гончарного (2) промыслів, у 1968 р. – буряководів (9). Надалі у щорічних виїздах по області системно збирали предмети для експозиції. Почали навіть їх закуповувати.

Хоча виставки народної творчості проводилися ще до німецько-радянської війни, з 1949 р. – були щорічними, до середини 1960-х рр. декоративно-ужиткові вироби не розглядалися організаторами та учасниками як предмети музейного рівня. Десь на цьому етапі змінилося ставлення до них, і їх масово почали передавати в музей: у 1964 р. – 3 предмети (рядно та 2 скатерки), 1965 р. – 8, 1968 р. – 15, а вже у 1976 р. – 42, 1978 р. – 43. З 1969 р. виставкові експонати також почали закупати. Вочевидь, перед відкриттям музею виділили більші кошти для придбання предметів. Усього за 1969 р. у майстрів народної творчості було придбано 18 предметів. Наприклад, килим коштував 50 руб., вишите панно низьку (як правило, ідеологічного спрямування – «Ленін», «Вінниця») – 80 руб., ткани рушники – 12–13 руб., хоча старовинні домоткані рушники коштували по 2 руб.

Населення також почало реагувати на таку увагу до старовинних речей. У 1969 р. чи не вперше після війни було передано міні-колекцію зразків традиційного керамічного посуду (7 предметів), бо до того в музей потрапляли лише поодинокі предмети від місцевих краєзнавців. А з виставок народної творчості надходили переважно керамічні скульптурні композиції гончарів О. Г. Луцишина, М. Л. Бабака, С. Х. Печеного. Якщо у 1965 р. речі П. О. Березовської розглядалися як меморіальні і передавалися в музей, то вже у 1970 р. в неї закупалися її вироби, а також продукція її матері та бабусі.

Змінилося ставлення до майстрів. У 1970 р. на замовлення музею було зроблено фотопортрети заслужених майстрів народної творчості Параски Олексіївни Березовської, Миколи Леонтійовича Бабака (1935–1975), Степана Хомича Печеного (1930 р. н.).

Зміни в усвідомленні значущості етнографічних речей підкреслює те, що у ці роки в інвентарну книгу записують ті начебто зниклі предмети, які не включили в опис 1948 р. Як з'ясувалося, попри повоєнний ідеологічний контекст, співробітники зберегли експонати. Наприклад, у 1920-х рр. було зібрано чималу колекцію дерев'яних дощочок для святкового печива на єврейське свято пурим-бретель.

Вона фізично пережила нацистську окупацію та розгром музейної колекції, але 1948 р. вважалася застарілою і непрофільною. У 1964 р. збережені примірники знову були взяті на облік. На тлі нової хвилі антирелігійної боротьби в СРСР 190 релігійних обрядових дощечок стали музейними предметами як твори єврейського декоративно-ужиткового мистецтва.

Паралельно в тодішній риторичі жила теза про те, що радянській уряд створює умови для розквіту народної творчості, що демонструвалося на обласних виставках виробів художніх ремесл. Окрему позицію в пропаганді посідала ідея про використання напрацювань народної творчості на промисловому виробництві. У 1970 р. вперше цілеспрямовано музей почав комплектуватися сучасними виробами художніх промислів. З Клембівської фабрики передали вишитий рушник «Подільський дуб» К. А. Савчинської, чоловічу сорочку (купон) П. І. Коржук та К. Горобецької, жіночу блузу «Подоланка» О. І. Сапожник та Г. В. Царюк, жіночу блузу «Сніг» Г. Ф. Валенської та Г. А. Боднар. А у 1974 р. вже закупилися зразки у Вінницького об'єднання «Вінничанка», наступного року – Городківської фабрики.

Перелом був обумовлений також створенням у складі музею відділу народної творчості у 1971 р. Відтоді набуття предметів стало системним. Усвідомлено звернулися до збирання старовинних предметів, розпочалося збирання колекцій традиційної матеріальної культури без апелювання до естетичної краси або робочого побуту сільського пролетаря, утім треба вказати, що до поняття «етнічності» не апелювали. Відповідні предмети асоціювалися радше з конфесійними спільнотами юдеїв, старообрядців, католиків тощо, або узагальнено з традиційним народним побутом. І взагалі тодішня офіційна державна риторика дотримувалася ідеї про інтернаціоналізм радянського народу.

У контексті побудови нової експозиції музей потребував точкового доукомплектування певних предметів, наприклад, ярма, тину. З 1972 р. з експедицій в різні райони привозили предмети для поповнення колекцій. Тут були зразки одягу, посуду, хатнього начиння, тканих предметів інтер'єру, хатніх прикрас (насправді обрядових предметів, які трактувалися як прикраси). За окремі зразки старовинних сорочок платили досить великі для того часу гроші – 25–30 руб. (за середньої зарплатні в УРСР 1971 р. – 118,6 руб. [6, с. 357]). Тобто музей приступив до формування комплексної колекції за кількома критеріями: географічним (репрезентація всіх районів Вінницької області), хронологічним, предметно-тематичним (різних предметів). Усього за рік набули 104 предмети, у 1973 р. – 121, 1974 р. – 39, 1975 р. – 69.

Наступним помітним кроком у комплектуванні етнографічної колекції, точніше «колекції народної творчості» стало рішення про створення музею декоративно-прикладного мистецтва. З 1980 р.

простежується не лише кількісне зростання комплектування, а й географічне. В колекціях типових речей (рушники, сорочки) музейники намагалися репрезентувати всю область, скласти різноманітні комплекси одягу: повсякденні, святкові, жіночі, чоловічі, дитячі тощо. У 1980 р. колекцію поповнило – 98 предметів, 1981 р. – 56. Наступного року з огляду на фінансування усі сили було кинуте на підготовку відкриття музею. У 1982 р. 99 предметів було передано, а 215 закуплено, у 1983 р. – закуплено 83, передано 56, а вже у 1984 р., коли музей відкрили, інтенсивність закупок спала – 6 проти 177 переданих, у 1985 р. – 12 проти 43. Тут вже спрацював народний розголос про музей: люди у новостворену інституцію частіше передавали речі для їх збереженості.

На цьому етапі нарешті з'являються фото обрядових дій. Це вже предмети та фіксування радянських ритуальних дій на святі «Урожаю», Івана Купала, весіллі. Розробка радянських сценаріїв традиційних обрядів у 1970-х рр. породила відповідну атрибутику та форми реалізації, що музеї намагалися відобразити. Відділ обрядових послуг при Вінницькому облвиконкомі передав 21 предмет, які мали ілюструвати радянський весільний обряд та обряд запису дитини в РАЦСі. Якщо молодятam призначалися ритуальний факел, пам'ятна медаль, прапорець, рушник, пам'ятні стрічки для свідків та батьків, фужери, то новонародженому – накидка та пам'ятна медаль.

У 1970–1980-х рр. музейні співробітники щороку їздили в експедиції, постійно працювали з краєзнавцями та зацікавленими вінничанами. Музейний рух, який охопив і сільську місцевість, підштовхнув інтерес до старовинних речей. Але боязке ставлення до етнографії призводило до уникання її термінологічної системи, безпечнішим був мистецький погляд на предмети у контексті декоративно-ужиткового мистецтва. Звідси прагнення збирати найестетичніші зразки, а не типові. Хоча в УРСР вже діяли 4 музеї просто неба етнографічної спрямованості, на місцях, зокрема у Вінницькій області, намагалися створити подібні заклади на громадських засадах, у Львові функціонував Український державний музей етнографії та художнього промислу АН УРСР, а в краєзнавчих музеях продовжували уникати використання поняття «етнографічна колекція», натомість пропонуючи, наприклад, «колекцію предметів побуту та етнографії», «колекцію декоративно-ужиткових предметів». Водночас перед закладами стояла проблема сучасної інтерпретації етнічних форм, критерія етнографічності предметів, їх «фольклоризму». Наприклад, як ставитися до предметів самодіяльної народної творчості, професійної творчості або сувенірної продукції з етнічними мотивами? Словосполучення «народне декоративне мистецтво» дозволяло охопити досить широке поле предметів, але вилучало з нього масив етнічних побутових предметів, які класифікувалися як «історичні». Мистецький підхід був поширеним ще з кінця XIX ст., а у міжвоєнний період отримав підтримку з боку

радянської влади для того, щоб засвідчити успіхи у розвитку народної творчості, але в умовах модернізованого суспільства уже не спрацьовував. У 1984 р. до складу великого комплексу гніванської вчительки математики Софії Рафаїлівни Іванової, ударниці освіти 1930-х рр., серед всього іншого увійшли такі предмети: рубель, макогін, коцюба, макітра, сито, горщик, рогач, хлібна лопата, сокира, тобто типові побутові речі ще домодерної епохи. У таких обставинах поняття «етнографічна колекція» актуалізувалося і мало легалізуватися: перейти з наукового середовища в широку музейну практику.

З початком перебудови в СРСР на тлі демократизації громадсько-політичного життя почався новий етап осмислення музейної науки, зокрема щодо етнографічних предметів. З 1986 р. в інвентарній книзі ВОКМ почали відкрито фіксувати приналежність предметів до конфесійних спільнот, паралельно вперше трапляються згадки означення предметів як «українські».

На тлі перебудовчих процесів у Вінниці активізувалося обговорення відсутності в обласному центрі художнього музею. У 1987 р. на базі художнього відділу та відділу декоративно-прикладного мистецтва ВОКМ наказом Міністерства культури УРСР було утворено Вінницький обласний художній музей, якому у січні 1988 р. було передано 3903 предмети, з яких до етнографічної колекції належало 1744. З них 247 належали до групи збереження «народний живопис», 458 – «кераміка», 154 – «дерево», 885 – «тканини». (Підрахунки зроблено лише за назвами предметів в акті прийому-передачі, тому можливі невеликі похибки). Практично вся етнографічна колекція ВОКМ перейшла в новий музей, у краєзнавчому повністю залишились традиційні знаряддя праці землеробів та ремісників, деяке хатне начиння, фотоматеріали.

Перед співробітниками ВОКМ постало завдання формувати нову колекцію з акцентом на етнографічність, а не естетику предметів. Уже 1988 р. профільне зібрання збагатилось 169 предметами, 1989 р. – 213, 1990 р. – 98, 1991 р. – 43. Нова колекція називалася «предмети побуту та етнографії» і інформувала про походження, етнічну історію, господарську діяльність, побут та культуру народів Поділля.

З проголошенням незалежності України етнографічність звільнилася від ідеологічних обмежень. 1992 р. у музеї був створений сектор етнографії на чолі з Віктором Косаківським, проведено конференцію «Етнографія Поділля», на якій головний зберігач фондів Галина Гальчевська виступила з доповіддю про наявну етнографічну колекцію [7]. Вона до неї віднесла 1858 предметів, з яких 726 з групи збереження «тканини», близько 400 – знаряддя праці, 159 – побутові речі з деревини, 157 – кераміка, гончарство, 67 – радянська обрядовість та ін. Констатувала, що наявна колекція не репрезентувала всі регіони області, її етнічні спільноти, промисли та ремесла. Відтоді музей системно працює над формуванням профільної збірки.

Отже, упродовж досліджуваного періоду ВОКМ чимало працював над формуванням етнографічної колекції, утім кількісно довоєнних обсягів так й не досяг, навіть врахувавши передані в художній музей колекції: $1858 + 1744 = 3602$ предмети, а напередодні окупації міста було щонайменше 4250. Заідеологізоване сприйняття етнографічної науки вплинуло на стагнацію профільної збирацької діяльності, на інтерпретацію наявного матеріалу, прикладне його використання для висвітлення таких, наприклад, пропагандистських завдань: успіхи народної творчості та радянського побуту, інтернаціоналізація стосунків між різними етносами та інтернаціоналізм радянського народу. Принцип партійності відбивався в осмисленні колекції, яке змінювалося відповідно до лінії партії. На різних етапах в залежності від ідеологічних завдань предмети інтерпретувалися як зразки народної творчості, твори мистецтва або предмети побуту, допоки не переміг етнографічний підхід. Відзначимо, що у 1920-х рр. в його реалізації панувало систематичне комплектування, а нині переважає тематичне.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бриллине Г. Г. *К истории Винницкого областного краеведческого музея : очерки // Винница у спогадах: у 3 т. Винниця, 2019. Т. 3. С. 7–184.*
2. Буланій І. Т., Яетушенко І. Г. *Громадські музеї України. Історія, досвід, проблеми. Київ, 1979.*
3. Гудченко З. С. *Музеї народної архітектури України. Київ, 1981. 117 с.*
4. Скрипник Г. А. *Етнографічні музеї України: становлення і розвиток. Київ, 1989. 304 с.*
5. *Науковий архів Вінницького обласного краєзнавчого музею. Інвентарна книга 1944 г.*
6. *Народне господарство Української РСР в 1971 році: ювіл. стат. щорічник. Київ, 1972. 547 с.*
7. Гальчевська Г. С. *Етнографічна колекція Вінницького обласного краєзнавчого музею // Етнографія Поділля : тези доп. наук. конф. Винниця, 1992. Ч. 2. С. 34-38*

Ольга Колястрок

ВІЗУАЛЬНІ СТУДІЇ ТА УДОСКОНАЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ СТУДЕНТІВ-ІСТОРИКІВ

У статті аналізуються можливості сучасних візуальних студій для покращення підготовки вчителів історії. Візуальні і вербальні джерела є важливим засобом формування критичного мислення студентів-істориків. Робота з візуальними джерелами поглиблює знання, сприяє кращому засвоєнню і запам'ятовуванню історичної інформації під час навчання

Ключові слова: візуальні студії, історичні вербальні та візуальні джерела, навчальний процес, студенти, критичне мислення.

VISUAL STUDIES AND IMPROVEMENT OF PROFESSIONAL COMPETENCES OF HISTORIAN STUDENTS

The article analyzes the possibilities of modern visual studies for improving the training of history teachers. Visual and verbal sources are an important means of forming the critical thinking of historian students. Working with visual sources deepens knowledge, promotes better assimilation and memorization of historical information during education.

Key words: visual studies, historical verbal and visual sources, educational process, students, critical thinking.

До останнього часу використанню візуальних джерел в історичному дослідженні приділялося недостатньо уваги, вітчизняна історіографія тривалий час віддавала перевагу писемним вербальним документам. Попри те, що такі напрямки історичних студій, що ґрунтуються на зображальних засадах, як сфрагістика, нумізмати́ка, геральдика, фалеристика, вексилоло́гія тощо ще в останній третині ХХ ст. набули статусу спеціальних історичних дисциплін, а не допоміжних, їх потенціал тривалий час використовувався як додатковий, ілюстративний, власне, допоміжний.

Втім у час глобалізації та диджиталізації питома вага візуального компоненту стрімко зростає. Масовість зображень у нашому оточенні не лише змагається з вербалікою, а почасти й витісняє її, частково або повністю замінює традиційні текстові наративи, пропонуючи натомість яскраві і виразні (промовисті) образні повідомлення, які легко засвоюються і запам'ятовуються краще та повніше. Масове продукування образів у різних сферах (від промисловості і політики до сфери послуг і дозвілля) призводить до того, що ми дедалі частіше сприймаємо навколишню дійсність через призму образних стереотипів. Через їх повсюдність радикально трансформувалися наші стосунки з навколишнім світом, що дозволило американській дослідниці Сьюзен Зонтаг заявити доволі категорично: «Суспільство стає «сучасним» тоді, коли одним із його головних дій є виробництво та споживання образів» [1, с.187].

Візуальні образи вкрай важливі в дослідницькому арсеналі історика в цілому, і вчителя зокрема. Вони конструюють наше уявлення про минуле та формують наше розуміння світу [2, с.260]. Візуальні джерела є важливим компонентом шкільної історичної освіти, оскільки вони «охоплюють весь спектр наочності на уроках історії: карти, малюнки, графічну статистику (таблиці, схеми, діаграми), твори образотворчого мистецтва (картини, скульптури, архітектурні споруди, меморіальні комплекси), плакати, карикатури, фотографії, відеоджерела (відеофільми, кінофільми, відеосвідчення), презентації, інфографіку, речові пам'ятки. Вони є цілком самостійними

джерелами інформації, легко сприймаються, стимулюють уяву, більше підходять для сприйняття сучасного учня» [3, с.228-229].

Соціальні та гуманітарні науки все частіше почали залучати візуальні дослідження, які спиралися на семіотику, психоаналіз, знайшли відгук у громадському розумінні дійсності та її трактуванні. В Україні історики-дослідники і вчителі-практики при критичному осмисленні радянського минулого поруч із текстовими документами стали активно розглядати як самодостатні візуальні джерела. Більш того, з методичної точки зору посилення уваги вчителів до них розглядається як одна з характерних ознак сучасної школи.

Зростання інтересу гуманітарних наук в останні десятиліття до вивчення візуальної культури отримало назву «візуального повороту» (visual turn). Під поворотом прийнято розуміти радикальну зміну фокусу і призми дослідження. З початком 1970-х рр. цей термін набув визнання і став маркерним.

Серед причин будь-якого «наукового повороту» вирізняють дві групи чинників: науковий поступ і суспільні виклики. Науковою першопричиною повороту є, передусім, накопичення нових знань, які потребують узагальнення та спеціального осмислення. Таке накопичення знання почасти є результатом взаємодії і взаємовпливу суміжних наук, завдяки чому відбувається розширення пізнавального інструментарію, методів і методик дослідження, зіставлення з іншими феноменами. Сучасна дослідниця візуальності Ольга Ковалевська наголошує, що і нині, коли візуальні студії вже посіли свою нішу в системі пізнання дійсності, тривають дискусії щодо визначення змісту напряму, що безпосередньо пов'язано з проблемою формулювання об'єкту цих досліджень. Відбувається виокремлення нових самостійних вузькоспеціалізованих відгалужень (субдисциплін) всередині напряму, зі специфічним об'єктом дослідження. Поруч з візуальною історією діють візуальна соціологія, візуальна антропологія, візуальне народознавство, імажинальна географія, історіофотія, ієротопія тощо. Їх об'єднують джерела, які є візуальними за походженням [5, с.209-210].

Другим невід'ємним фактором є запит суспільства ліберально демократичного змісту. Відтак обов'язковим чинником поворотних змін є поява нової генерації дослідників, які виступають і носієм, і транслятором суспільних запитів. Відповідно вони ставляться до об'єкту дослідження з іншої дистанції, мають іншу оптику минулого і ставлять перед собою інші завдання, що формуються викликами їхньої реальності.

Відправною точкою візуального повороту прийнято вважати колективну роботу «Бачення та візуальність» за редакцією Х. Фостера [4]. Автори книги (серед них – визнані літературні критики, історики мистецтва, культурологи, філософи) запропонували різноманітні підходи до аналізу візуальних джерел, тим самим наголосили на міждисциплінарному статусі візуальних досліджень. Значення

«візуального» для гуманітаристики і освіти набуває нині домінуючого характеру. Йдеться про усвідомлення різниці між «баченням» (фізіологічно-психологічний процес) та «візуальністю» (процес усвідомлення). Під «візуальністю» розуміють найбільш суттєві характеристики видимої реальності, її найрізноманітніші форми, що сприймаються фізичними, інтелектуальними чи технічними «баченнями». Більш того, завдяки диджиталізації замість звичних «статичних образів» учителі і учні мають справу з «інтерактивними образами», що вимагають критичного сприйняття і осмислення.

Візуальна сприйнятливість замінює або доповнює сприйнятливість текстову. Відтак візуальну історію визначають по-різному: то як «історію образів, що базується на семіотичному понятті репрезентації» (А. Гескел) [6, с.168], коли дослідники прагнуть показати співвідношення бачення та мови, візуального та текстуального, здійснити переклад мови бачення на мову лінгвістичну; то як «мультидисциплінарно орієнтовану дослідницьку субдисципліну, яка займається аналізом аудіовізуальних уявлень в історичному контексті» (Д. Скотарчак) [7, с.118]. У сучасних візуальних студіях, за оцінкою британського дослідника Пітера Берка, виділяють чотири основні підходи: іконологічний, психоаналітичний, семіотичний (структуралістський), соціальний [6, с.230].

У шкільній практиці залучення візуалістики зумовлене двома істотними складовими, по-перше, інформативною, оскільки зображення може нести більше інформації, ніж текстовий наратив; по-друге, мнемонічною, коли складова запам'ятовування посилюється через створення асоціацій і атмосфери епохи. Крім того, візуальна документалістика будь-якого виду сприймається емоційно, а емпатична реакція завжди важлива для формування світогляду. Останнім часом все більшого поширення набуває уявлення про людину як про носія логіки емоцій, уподобань, вражень. І у зв'язку з цим звернення до візуальних джерел особливо важливе. Будь-який вербальний текст є раціоналізованим, натомість візуальне джерело звернено насамперед до емоційного сприйняття. В цьому основна цінність покликання до візуальних образів, які залучають до когнітивного процесу раціональне і емоціональне, більше того, протиставляти чуттєве та раціональне знання неправомірно. Не випадково німецький дослідник візуальних джерел Ервін Панофскі повсякчас підкреслював, що «властивістю реальності наділене лише те, що осягається у вигляді зорової уяви, ... яке за жодних обставин може бути раціональним» [8, р.123]. Такий підхід дозволяє інтерпретувати зорові образи не як ілюстрацію до письмового джерела, а як особливий вид тексту, що вимагає «розшифрування» в рамках того дискурсу, в якому він виник. Е. Панофскі виділив три рівні роботи з візуальними джерелами: I – доіконографічний опис («ідентифікація чистих форм», або – розпізнавання); II – іконографічний аналіз (визначення теми, ідеї, сюжету зображення,

розпізнавання символів); III – іконологічна інтерпретація (занурення у ширші кола контекстуальних питань, розуміння засадничих принципів доби, коли зображення створювалося). На переконання Е.Панофскі, візуальні об'єкти – це не просто ілюстрація, вони є своєрідним інструментом для конструювання, підкреслення і закріплення образу соціальної та інших відмінностей, які не є природними.

Англійська дослідниця Джиліан Роуз також наполягає, що всяке зображення варто сприймати серйозно. Вона закидає немистецтвознавцям зневажання сенсом зображення, що не є простим віддзеркаленням різних контекстів, насправді це є великим спрощенням – зводити їх лише до цього аспекту, адже зображення мають власний внутрішній зміст. По-друге, важливо пам'ятати, що візуальні об'єкти пов'язані з соціальними умовами та впливами, тож вони одночасно залежать від соціальних практик включення і виключення, а також самі сприяють створенню цих практик [9, р.167-174].

Головне завдання історика – контекстуалізація джерела (як візуального, так і вербального). Поза контекстом ми не зможемо його «прочитати». Слід також враховувати, що візуальний образ відкритий для різних інтерпретацій, які залежать від постановки питань та пізнавального інтересу та досвіду дослідника.

Візуальна історія рефлексує над минулим, але базується на матеріалі, який досі не використовувався зовсім або дуже рідко. Таким чином, вона має широкі перспективи попереду, тому що це має значення, візуальна сфера постійно зростає і з'являється все більше поколінь, які хочуть пам'ятати минуле, не тільки прочитавши, але й побачивши.

Як підсумок, візуальне джерелознавство виростає зі специфічних інтересів спільноти істориків. Візуальні студії сприяють встановленню та організації зв'язків між історією та різноманітною аудіовізуальною сферою. Видається також, що ці стосунки не тимчасові, а будуть зміцнюватися та поглиблюватися. Не може бути інакше, оскільки ми живемо в епоху аудіовізуальної культури і відмова від візуальних та аудіовізуальних носіїв інформації може приректи традиційні науки на анахронізм і, як наслідок, спричинити значне зниження інтересу до них.

Крім того, сьогодні неможливо займатися сучасною історією, ігноруючи візуальні та аудіовізуальні джерела. І, як виявилось, образи, які вони залишають після себе, можуть багато сказати про попередні епохи. Отже, перед візуальною історією є майбутнє.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Зонтаг С. Про фотографію / пер. з англ. П. Таращук. Київ : Основи, 2002. 189 с.

2. Коляструк О. Візуальні документи як особливі джерела історії повсякденності // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. 2008. Вип.14. С.259-264.
3. Молоткіна В., Хмельницька Л. Застосування візуальних джерел на уроках історії як засобу формування критичного мислення учнів // Society. Document. Communication. Соціум. Документ. Комунікація. 2023. №18. С.227-252. URL: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2023-18-227-252>
4. Vision and Visuality / ed. H.Foster. Siattle.1988. 135 p.
5. Ковалевська О. Візуальні студії в системі сучасного соціогуманітарного знання // Проблемна історіографія. Київ : ІУ НАН України, 2020. С.208-237.
6. Нові перспективи історіописання / за заг. ред. П. Берка. Київ : Ніка-Центр, 2004.
7. Dorota Skotarczak. Historia wizualna. Poznań, 2012.
8. Ervin Panofsky. Meaning of the Visual Arts. Papers in and on Art History. 1955.
9. Gillian Rose. Visual Methodologies And Introduction to the Interpretation of Visual Materials.London: Sage Publications, 2001.

Тетяна Мельничук, Олександра Прокопенко
ІННОВАЦІЙНІ ПЕДАГОГІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ ТА ЇХ ПРАКТИЧНЕ
ЗАСТОСУВАННЯ ПІД ЧАС ПРОХОДЖЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ
ПРАКТИКИ У ЛІЦЕЇ

У статті висвітлено інноваційні педагогічні технології та практичне застосування їх під час проходження педагогічної практики. Особливу увагу зосереджено на сучасних ігрових технологіях, які допомагають навчальному процесу досягти поставленої мети.

Ключові слова: інноваційні педагогічні технології, урок історії, групове навчання, проектна діяльність, ігрове навчання, інформаційно-комунікаційні технології.

Tetyana Melnychuk, Oleksandra Prokopenko
INNOVATIVE PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES AND THEIR
PRACTICAL APPLICATION DURING TEACHING PRACTICE IN
LYCEUM

Abstract: The article highlights innovative pedagogical technologies and their practical application in history lessons.

Keywords: innovative pedagogical technologies, history lesson, group learning, project activity, game learning, information and communication technologies.

Сучасні освітні тенденції, окреслені в Концепції Нової української школи, акцентують увагу на необхідності активізації навчального процесу, підвищенні мотивації та пізнавальної активності учнів, формуванні ключових компетенцій, розвитку особистості. Сучасний світ ставить перед вчителями нові виклики. Інформаційний бум,

зниження мотивації учнів, необхідність формування ключових компетентностей – все це потребує нових підходів до викладання.

Одним із ефективних способів досягнення цієї мети є використання ігрових технологій, що відповідає дидактичним принципам доступності, наочності, зв'язку теорії з практикою, науковості, єднання навчання з життям.

Інноваційні педагогічні технології дають можливість зробити уроки цікавими, інтерактивними та ефективними. Вони роблять процес навчання більш захоплюючим, допомагають учням краще засвоювати матеріал, розвивати навички самостійного навчання, дослідницької роботи, а також формувати ключові компетентності, необхідні для життя в сучасному суспільстві.

Водночас варто постійно вносити елементи новизни, інтеграції, щоб викликати інтерес до вивчення історії.

Загальноприйнятим є твердження, що інноваційні технології – це цілеспрямований системний набір прийомів, засобів організації освітньої діяльності, що охоплює увесь процес навчання від визначення мети до одержання результатів [2, с.6].

Одним із пріоритетів інноваційного навчання є груповий метод викладання, де учитель відходить від прямого нагляду над учнями, від відповідальності призначати і виконувати запропоноване завдання. Він не повинен очікувати помилок і відразу їх виправляти. Замість цього відповідальність покладається на учнів і групу [5].

Довіра, повага, спілкування, стимуляція почуття гідності, здатності відповідати за себе – все це є головними факторами групової та індивідуальної роботи. Учень розвиває свою індивідуальність у спільному вирішенні творчих завдань, коли максимально залучається його життєвий досвід та отримані знання.

Навчання перетворюється на спілкування між учасниками навчального процесу в ході отримання нової інформації. У цьому процесі вчитель навчає учня чогось нового. Одночасно він повинен стати посередником між учнем і навчальним матеріалом, а не єдиним джерелом знань, як це часто тепер трапляється. Вчителям історії відомо, наскільки складною є проблема запам'ятовування дат.

З метою її розв'язання можна використати в ході уроку вправу «Хронологічний марафон». Виготовити картки декількох видів: одні із зазначеними подіями, другі із датами, треті – містять уривки документів, легенд, пісень, портретів діячів. Клас об'єднати у групи: 1-ша – контролює правильність виконання завдань; 2 – отримує картки із датами; 3 – після того як друга група (за сигналом вчителя) підняла картку з датою, піднімає відповідні свої картки. Групи можуть мінятися ролями. Так в ході гри діти краще запам'ятовують дати та опановують матеріал.

Одним зі шляхів досягнення поставленої мети є впровадження у навчальний процес методу проєктів, який передбачає навчання через відкриття, розв'язання проблемних ситуацій. Сьогодні технологію

проектів розглядають як систему навчання, за якої учні можуть набувати знання та уміння в процесі планування та виконання практичних завдань, які поступово ускладнюються. Він може використовуватися як з індивідуальною, так і з груповою формою організації самостійної діяльності учнів [7, с.6].

Метод проектів застосовують при вивченні будь-якої шкільної дисципліни, але на уроках історії, у педагогічній практиці, частіше всього використовують такі види проектів: інформаційні, ігрові, дослідницькі, творчі. Вид проекту залежить від віку учнів та обраної теми. В курсі історії цей метод може використовуватись у рамках майже всього програмного матеріалу. Обрані теми повинні бути змістовними, цікавими, й ускладнюватися залежно від віку школярів [4].

Для практичної реалізації методу проектів на уроках історії, на думку К. Баханова, В. Ницета, О. Пометун, найбільш придатні такі типи проектів:

- дослідницькі проекти потребують обміркованої структури, визначеної мети, актуальності предмета дослідження для всіх учасників, соціальної значущості (наприклад, тема «Альтернатива зовнішньої політики князя всія Русі»);

- творчі проекти не мають детально опрацьованої структури спільної діяльності учасників. Учні заздалегідь домовляються про заплановані результати і форму їх представлення – рукописний журнал, колективний колаж, відеофільм (наприклад, тема проекту «Чому Володимир проводив багатовекторну політику?»);

- ігрові проекти - учасники беруть на себе певні ролі, зумовлені характером і змістом проекту (наприклад, тема «Як Володимир Великий об'єднав державу?»);

- інформаційні проекти спрямовані на збирання інформації про якийсь об'єкт, явище, на ознайомлення учасників проекту з цією інформацією, її аналіз і узагальнення фактів.

- практично-орієнтовані проекти – результат діяльності учасників чітко визначено з самого початку, він орієнтований на соціальні інтереси (документ, програма);

- навчально-телекомунікаційні проекти – це спільна навчально-пізнавальна творча або ігрова діяльність учнів партнерів, організована на основі комп'ютерної телекомунікації, яка має спільну мету дослідження певної проблеми, узгоджені методи, способи діяльності й спрямована на досягнення спільного результату діяльності. Це може бути співпраця міжнародна задля обміну досвідом. Тематика обирається історична, до прикладу, «Європа і перший великий монарх України – Володимир Великий» [6. с. 70].

Хочемо звернути увагу на використання відеосюжетів на уроках історії. Це важливий та ефективний засіб залучення учнів до навчального процесу. Відеосюжети дозволяють учням краще усвідомлювати події, відтворюючи історичні обставини та атмосферу

певного періоду. Крім того, вони можуть стати чудовим інструментом для стимулювання обговорення та аналізу подій, розвиваючи критичне мислення та аналітичні здібності учнів. У цьому контексті використання відеосюжетів може зробити процес вивчення історії цікавішим та більш ефективним.

Короткометражний фільм — ефективний засіб активізації пізнавальної діяльності учнів. Він допомагає не тільки розвиткові навчальних навичок учнів, а також сприяє культурному збагаченню учнів, адже вони дізнаються про спадщину, культуру та традиції країн, історія яких вивчається. Вони можуть бути важливим доповненням до уроків історії для учнів 5-11 класів. На заняттях з історії використовуються кінофільми різних видів: художні, науково-популярні, а також спеціальні навчальні. Кінофільми і кінофрагменти забезпечують динаміку зображення, синхронну подачу зображення і звуку, доповнюють мовленнєвий ряд музичним супроводом. Розрізняють декілька типів навчальних кіноплівок: цілісні фільми, які складаються із декількох частин, і кінофрагменти (3—5 хвилин) [1].

Наприклад, в 6 класі при вивченні теми «Македонська держава» учням демонструється фрагмент з фільму «Александр». В 7 класі можна використати для роботи фрагменти з фільмів «Жана д'Арк», «Царство небесне», «Король Артур». На уроках у 8 класі, при вивченні тем з історії українського козацтва, в роботі дуже допомагає 20-тисерійний проєкт телеканалу Інтер «Українське козацтво». Також після ознайомлення з темою «Україна в подіях Північної війни. Іван Мазепа» учні перед переглядом відеофільму «Мазепа» отримують завдання визначити основні напрямки зовнішньої політики гетьмана. [7]. В 10 класі під час вивчення теми Друга світова війна фільм: «Спроба втечі з Варшавського гетто» (Escape from the Warsaw Ghetto) допоможе побачити життя в гетто, терор нацистського режиму та відвагу людей, які ризикували життям, щоб вибратися на свободу. У 7 класі фільм «Люди, що змінили світ» (People Who Changed the World) може бути використаний для представлення ключових фігур історії, таких як Альберт Ейнштейн, Мартін Лютер Кінг або Нельсон Мандела. Для 9 класу в ході вивчення теми «Велика Французька революція» доступний для перегляду фільм «Марія Антуанетта: Останній день» (Marie Antoinette: The Last Day). У ньому розповідається про останні дні Марії Антуанетти перед її стратою під час Великої французької революції. Він показує життя народу, суспільні протиріччя та політичні амбіції того часу. Після перегляду відео учні здійснюють різноманітні завдання, які можуть включати у себе питання щодо відеофрагменту, створення плану, короткий переказ поданого матеріалу. У старших класах учні проводять аналіз відеоматеріалу та формують висновки на його основі.

Важливою складовою навчального процесу є позаурочна робота.

Одним з інструментів є гральні карти від Світу громад «54 професії XXI століття».

Ми знаємо, що у суспільстві, особливо в шкільному середовищі, панує упереджене ставлення до гральних карт як до чогось демонізованого. Досі в окремих ліцеях забороняють ходити в джинсах, кольорових шкарпетках, користуватись сучасними гаджетами. А ще є вчителі, які панічно бояться дистанційного навчання. Так от, цей інструмент точно не для таких середовищ.

А насправді: гральні карти від «Світу громад» — звичний і зрозумілий інструмент, який майже всі бачили, знають і вміють грати бодай в одну якусь гру (але будемо чесними - не в одну); займають мало місця і можуть використовуватись в дорозі, на відпочинку чи вдома і в гостях на дозвіллі; реіграбельні — існують десятки й сотні ігор в карти, які до того ж не набридають роками... і навіть поколіннями.

Що це за професії, про які школярі можуть дізнатися, граючи у карти?

У грі відібрано 54 професії із різноманітних переліків, які гуляють просторами інтернету та описують ті сфери зайнятості, які тільки з'являються і точно будуть високооплачуваними у найближчі десятиліття. Наприклад: он-лайн терапевт, спеціаліст з гідропоніки, пілот (оператор) дронів.

Підійде для використання старшокласникам, які шукають свій професійний шлях і точно не хочуть бути філологами чи юристами. Батькам старшокласників, які відчувають, що філологів та юристів вже забагато, а часу замало, щоб досліджувати, що ще є перспективного, крім програмування.

Дорослим, які вигоріли, втомились чи просто ненавидять свою поточну роботу і вже мають внутрішні сили, щоб щось змінити у своєму професійному житті і шукають останній поштовх. Експертам та консультантам з профорієнтації як робочий інструмент.

Гральні карти – елемент розваг та ігор. Їх можна використовувати для розважальних ігор з друзями або родиною, де гравці можуть відкривати карти та обговорювати або виконувати професії, зображені на них. Сприяють творчому мисленню та розвитку комунікаційних навичок. Гравці можуть використовувати карти для створення історій про різні професії або для обговорення різних аспектів роботи в різних сферах.

54 професії XXI століття – не просто ігровий інструмент. Вони є потужним освітнім ресурсом, який дозволяє нам інтерактивно досліджувати і вивчати нові професії, їх роль і значення у сучасному світі. Використання таких карт у навчанні сприяє критичному мисленню, креативності та розширенню кругозору.

У ході практики було виявлено, що використання інноваційних підходів, таких як метод проектів, використання відеосюжетів на уроках історії та групова робота, сприяє покращенню ефективності навчання. Проаналізовано застосування гри «54 професії майбутнього» для учнівських колективів у позаурочній роботі із

профорієнтаційною метою. Ці методи дозволяють залучити учнів до активної участі у процесі навчання, розвивати їх творчість, аналітичні та комунікативні навички. Такі підходи сприяють більш глибокому засвоєнню навчального матеріалу і стимулюють зацікавленість учнів у вивченні історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Використання відео на уроці історії: URL: https://pidru4niki.com/2015082665977/informatika/vikoristannya_video_urotsi_istoriyi (дата звернення: 25.03.2024)
2. Інноваційний формат сучасного уроку з історії (методичні рекомендації) / Укладачі: д.і.н., проф. Добржанський О.В., к.і.н., асист. Богачик Т.С. Чернівці : Технодрук, 2021. 32 с.
3. Маслов В. І. Моделювання педагогічних систем: сутність та технологія // Післядипломна освіта в Україні. 2013. № 1. С. 15–20
4. Мокрогуз О.П. Іноваційні технології на уроках історії. Харків : Основа, 2005. С. 92-115.
5. Нестеренко Т., Богданова О. Методика інтерактивного навчання на уроках правознавства і історії України // Історія України. 2003. № 13.
6. Чорна М.І. Метод проєктів на уроках історії. Тернопіль-Харків : Вид-во «Ранок», 2011. С. 50-87.
7. Шаріпова Т.В. Впровадження інноваційних технологій на уроках історії як чинник створення оптимальних умов розвитку для особистості. URL: <http://fel2005.dp.ua/docs/blog/09/028.pdf>

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Борзов Сергій Сергійович – аспірант 3 курсу навчання Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Спеціальність 032 Історія та археологія

Войнаровський Анатолій Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Войтко Людмила Іванівна – вчителька КЗ «Копайгородський ліцей» Жмеринського району Вінницької області.

Гребеньова Валентина Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Жмуд Наталка Вікторівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Зінько Юрій Анатолійович – кандидат історичних наук, професор, декан історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Каліберда Дмитро Олександрович – аспірант 1 курсу навчання Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Спеціальність 032 Історія та археологія.

Кароєва Тетяна Робертівна – доктор історичних наук, професор кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Ковальов Ілля Олегович – аспірант 1 курсу навчання Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Спеціальність 032 Історія та археологія.

Коляструк Ольга Анатоліївна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Коломієць Світлана Іванівна – здобувачка вищої освіти ступеня магістр, історичний факультет, Вінницький державний педагогічний університет імені М.Коцюбинського.

Кравченко Павло Миколайович – кандидат історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, заслужений працівник освіти України.

Кравчук Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Красян Олександр Володимирович – аспірант 2 курсу навчання Українського державного університету імені Михайла Драгоманова. Спеціальність 032 «Історія та археологія».

Криворучко Олександр Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Кузьмінець Наталія Петрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Лампіга Дмитро Віталійович – здобувач вищої освіти ступеня магістр, історичний факультет, Вінницький державний педагогічний університет імені М.Коцюбинського.

Мазур Інна Віталіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Маліновська Анна Сергіївна – аспірантка 1 курсу навчання Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Спеціальність 032 Історія та археологія.

Мельничук Олег Анатолійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Мельничук Тетяна Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Мурашова Ольга Петрівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Неприцький Олександр Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Ніколіна Інна Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Пірус Тетяна Петрівна – завідувач навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Погуляєв Олександр Ігорович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Прокопенко Олександра Михайлівна – здобувачка вищої освіти ступеня бакалавр, історичний факультет, Вінницький державний педагогічний університет імені М.Коцюбинського.

Романюк Іван Миронович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Стадник Олена Олексіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Скрипнікова Марина Романівна – здобувачка вищої освіти ступеня бакалавр, історичний факультет, Вінницький державний педагогічний університет імені М.Коцюбинського.

Тихоненко Юлія Юріївна – здобувачка вищої освіти ступеня бакалавр, історичний факультет, Вінницький державний педагогічний університет імені М.Коцюбинського.

Тембіцький Анатолій Михайлович – доктор історичних наук, завідувач Хмельницьким міським відділом Центру дослідження історії Поділля при Кам'янець-Подільському національному університеті ім. Івана Огієнка.

Тучинський Віталій Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

УДК [93/94+39+34] (06)

В 53

**Вісник історичного факультету : збірник наукових праць.
Випуск 21 / Відповід. ред. Ю.А. Зінько. Вінниця, 2024. 184 с.**

Редакційна колегія:

Ю.А. Зінько, кандидат історичних наук, професор, відповідальний редактор;
А.В. Войнаровський, кандидат історичних наук, доцент;
В.О. Гребеньова, кандидат історичних наук, доцент;
С.О. Гусєв, кандидат історичних наук, доцент;
Т.Р. Карєєва, доктор історичних наук, професор;
О.А. Коляструк, доктор історичних наук, професор;
П.М. Кравченко, кандидат історичних наук, професор;
О.І. Криворучко, кандидат історичних наук, доцент;
І.В. Мазур, кандидат історичних наук, доцент;
О.А. Мельничук, доктор історичних наук, професор;
І.І. Ніколіна, кандидат історичних наук, доцент;
І.М. Романюк, доктор історичних наук, професор;
Ю.С. Степанчук, доктор історичних наук, професор;
В.А. Тучинський, кандидат історичних наук, доцент.

Відповідальна за випуск: В.О.Гребеньова
Технічний редактор: І.В.Мазур